

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*
УДК 342.7

ОЛЬШЕВСЬКИЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ

ДИСЕРТАЦІЯ
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В
УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Спеціальність: 081 – «Право»

Галузь знань: 08 – «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.П. Ольшевський

Науковий керівник: **Дешко Людмила Миколаївна**, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Ольшевський І.П. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (08 – «Право»). – Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2026.

В дисертаційній роботі досліджено конституційно-правове забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану.

Встановлено взаємозв'язок освіти і людської гідності, а також взаємозв'язок людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації; доведено, що категорія безпеки має похідний, інструментальний характер, оскільки не формує окремого самостійного суб'єктивного юридичного права особи, а слугує необхідною передумовою реалізації конституційного права кожного на освіту; аргументовано, що право на безпечну освіту є структурним елементом конституційного права кожного на освіту і в умовах війни освіта забезпечує національну безпеку та стійкість суспільства; сформульовано авторське визначення понять об'єктивного та суб'єктивного права кожного на освіту; встановлено коло тих структурних елементів суб'єктивного юридичного права кожного на освіту, які виявлені були в умовах війни; запропоновано модель нормативно-правового регулювання забезпечення в умовах війни права на освіту дітей, які не володіють державною мовою або володіють нею на недостатньому для здобуття освіти рівні; охарактеризовано обов'язок держави з забезпечення права на освіту на окупованих територіях, а також на територіях, щодо яких держава зберігає ефективний законний контроль, хоча страждає від збройного конфлікту, на територіях, щодо яких жодна зі сторін конфлікту не встановила ефективний контроль; розкрито сутність принципу належної дбайливості та його

роль у механізмі конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту; виділено особливості обмеження права на освіту в умовах воєнного стану; виділено етапи генези конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні та їх характерні риси; охарактеризовано нормативно-правовий та інституційно-правовий механізми забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні, виявлено їх недоліки та розроблено напрями з вдосконалення; доведено, що суди фактично встановлюють нові стандарти доступності освіти для внутрішньо переміщених осіб та здобувачів освіти, що перебувають у зоні бойових дій; охарактеризовано роль рішень Європейського суду з прав людини у вдосконаленні конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни. За результатами дослідження запропоновано концепцію конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що сформульовані в ній положення, висновки, пропозиції можуть бути використані в: науково-дослідній роботі для подальшого аналізу взаємозв'язку людської гідності та прав людини і основоположних свобод в тому числі – права кожного на освіту, конституційно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення; нормопроектній та правотворчій діяльності – для розвитку сумісного з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод законодавства України з питань забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни та повоєнного відновлення; правозастосуванні – при вдосконаленні практики реалізації норм законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права кожного на освіту; навчальному процесі – при підготовці програм та робочих програм навчальних дисциплін, опорних конспектів лекцій, навчальних посібників, підручників із конституційного права, міжнародних стандартів прав людини та ін.

У вступі до дисертації обґрунтовано актуальність обраної теми дослідження, визначено мету наукової роботи, завдання, об'єкт, предмет, методологічну основу, розкрито наукову новизну, описано ті ідеї, які були вдосконалені, набули подальшого розвитку, висвітлено практичне значення наукової роботи, надано інформацію про особистий внесок дисертанта в проведене дослідження, апробацію результатів дисертації, структуру дослідження, його обсяг, кількість використаних джерел.

У першому розділі «Конституційне право кожного на освіту в умовах воєнного стану: загально-теоретичні засади» встановлено взаємозв'язок освіти і людської гідності: через набуття знань, вмінь, навичок людина здобуває соціальну автономію, здатність до повного розвитку, в тому числі – щоб забезпечити гідне існування для себе та своєї сім'ї, а також взаємозв'язок людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації: людська гідність виступає основою конституційного права кожного на освіту, а конфлікт та тимчасова окупація створюють загрози гідності особи оскільки може відбутися позбавлення її на певний період часу можливостей здобувати освіту, розвиватися, що вимагає розширення кола позитивних обов'язків держави з забезпечення безперервності освітнього процесу, доступності освітньої інфраструктури, рівності умов навчання здобувачів освіти та спеціальної підтримки вразливих груп населення, здобувачів з особливими освітніми потребами. Обґрунтовано, що забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни є не лише юридичним обов'язком держави, його роль полягає у збереженні людської гідності здобувачів освіти. Невиконання державою обов'язку з забезпечення конституційного права кожного на освіту спричиняє порушення сутнісного змісту людського гідності.

Встановлено, що категорія безпеки має похідний, інструментальний характер, оскільки не формує окремого самостійного суб'єктивного юридичного

права особи, а слугує необхідною передумовою реалізації конституційного права кожного на освіту. Її правова природа полягає у гарантуванні умов, без яких конституційне право кожного на освіту зазнає фактичного нівелювання. Безпека не є самостійним об'єктом правового захисту. Право на безпечну освіту передбачає позитивний обов'язок держави створити безпечні умови для здійснення освітнього процесу відповідно до ст.ст. 3, 27 і 53 Конституції України, але не утворює нового виду основоположного права людини і громадянина. Аргументовано, що право на безпечну освіту є структурним елементом конституційного права кожного на освіту. В умовах війни освіта забезпечує національну безпеку та стійкість суспільства.

Сформульовано авторське визначення понять об'єктивного права кожного на освіту – це закріплена в Конституції України, законах України та чинних міжнародних договорах України система норм права, що визначають цілі, принципи, стандарти та організаційно-правовий механізм функціонування системи освіти, встановлює позитивні обов'язки держави щодо забезпечення доступності, якості, безпеки та безперервності освіти, регулює поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері освіти, визначає межі допустимого обмеження права на освіту, а також суб'єктивного права кожного на освіту – це гарантовані Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України можливості кожної особи здобувати визначену державними стандартами сукупність компетентностей (результатів навчання) у безпечних і рівних умовах, із забезпеченням державних гарантій якості, доступності та захисту від дискримінації.

Встановлено, що структурними елементами суб'єктивного юридичного права кожного на освіту окрім тих структурних елементів, які властиві для нього в мирний час, є такі: право на безперервність освіти; право на безпечне освітнє середовище; право на цифрову доступність освіти; право на адаптивну (гнучку)

форму освітнього процесу; право на інституційний супровід; право на спрощені адміністративні процедури.

В результаті аналізу судової практики Європейського суду з прав людини та національних судів України встановлено еволюцію тлумачення права кожного на освіту в умовах війни: суди фактично встановлюють нові стандарти доступності освіти для внутрішньо переміщених осіб та здобувачів освіти, що перебувають у зоні бойових дій.

Встановлено, що структурним елементом суб'єктивного юридичного права особи на освіту є право на справедливу належну оцінку індивідуальних потреб, інтересів, здібностей та здатності особи до навчання. Така оцінка має здійснюватися з використанням психологічних та педагогічних інструментів та з обов'язковим врахуванням індивідуальних особливостей кожного здобувача. Аргументовано, що в умовах війни забезпечення права на освіту дітей, які не володіють державною мовою або володіють нею на недостатньому для здобуття освіти рівні, вимагає формування такої моделі нормативно-правового регулювання, яка ґрунтується на міжнародних стандартах права кожного на освіту, принципах рівності, заборони дискримінації, забезпечує інклюзивність навчання. Така модель має передбачати інтенсивні та спеціалізовані програми мовної підтримки; забезпечувати інклюзивне навчання у загальних класах; ґрунтуватися на принципі найкращих інтересів дитини; бути спрямована на інтеграцію та підтримку, а не на сегрегацію; забезпечувати рівність можливостей для кожної дитини здобути якісну освіту; сприяти зміцненню державної мови як конституційної цінності. Обґрунтовано, що використання критерію «рівень володіння мовою навчання» як підстави для розподілу учнів в окремі класи створює високий ризик прихованої дискримінації за ознакою «рівень володіння мовою навчання» та нівелювання критерію «здібності дитини», якщо такий розподіл не супроводжується гарантіями ідентичності змісту освіти в окремому класі та звичайному загальному класі, існування механізмів інтеграції учнів до

загальних класів. В результаті аналізу досвіду Чехії та Хорватії встановлено, що формування окремих класів для дітей з недостатнім рівнем володіння мовою навчання призводило до системної ізоляції таких учнів, звуження їх освітніх можливостей та порушення принципу рівності у доступі до якісної освіти.

Виділені правові позиції Європейського суду з прав людини щодо створення окремих класів для дітей, які не володіють мовою навчання, або володіють нею на рівні, не достатньому для навчання, та надання освітніх послуг в таких класах, яких мають дотримуватись всі держави-учасниці Ради Європи, в тому числі і Україна в умовах війни: створення окремих класів допускається, коли зміст освіти в класі, де навчаються такі діти, є рівноцінним змісту освіти в класі, де навчаються діти, які володіють мовою навчання; існують чіткі й доступні процедури переведення дитини до загального класу при досягненні нею належного рівня володіння мовою; забезпечено ефективні засоби оскарження результатів оцінювання рівня володіння мовою навчання, яке впливає на подальшу освітню траєкторію учня; мовний критерій не поєднується з ознаками раси, етнічного походження, національності тощо.

Охарактеризовано обов'язок держави з забезпечення права на освіту на окупованих територіях, а також на територіях, щодо яких держава зберігає ефективний законний контроль, хоча страждає від збройного конфлікту; на територіях, щодо яких жодна зі сторін конфлікту не встановила ефективний контроль.

Встановлено, що навіть якщо частина території держави є окупованою держава має вживати всі можливі заходи – не лише юридичні, а й дипломатичні – для продовження забезпечення права кожного на освіту. Виділено практику, яка застосовувалась Республікою Молдова на окупованій росією території Молдови (організація альтернативних приміщень для шкіл, фінансування їх ремонту, обладнання, виплата заробітної платні працівникам шкіл, фінансування транспортних витрат шкільних автобусів) і яка була визнана Європейським

судом з прав людини такою, що свідчить про виконання Молдовою своїх позитивних обов'язків *bona fide*. Аргументовано, що ці правові позиції, сформульовані Європейським судом з прав людини у справах проти росії та Молдови, територія якої зазнає тривалої у часі окупації, мають визначальне значення для вдосконалення Україною нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту на окупованих росією територіях України.

Виділено правові позиції Європейського суду з прав людини щодо визначення меж юрисдикції держави, яка здійснює окупацію, і виконання такою державою обов'язку з забезпечення права кожного на освіту.

В результаті аналізу міжнародних актів з прав людини, правових позицій Міжнародного Суду ООН в рішенні у справі «Democratic Republic of the Congo v. Uganda», Європейського суду з прав людини у справах проти росії, Молдови, Туреччини виділено такі обов'язки держави, яка втратила фактичний контроль над своєю територією, з забезпечення права кожного на освіту: створювати нормативно-правові механізми для забезпечення кожному доступу до освіти; застосовувати дипломатичні заходи для забезпечення всім, хто перебуває на окупованій території, права на освіту; здійснювати фінансування закладів освіти, які залишились на окупованих територіях, розробляти та запроваджувати альтернативні форми освіти; визнавати документи, видані здобувачам освіти на окупованих територіях закладами освіти; позитивні та негативні обов'язки держави, яка здійснює окупацію: не руйнувати освітню інфраструктуру, не перешкоджати роботі шкіл, не здійснювати політику, що перешкоджає доступу до освіти (заборона викладання рідною мовою, державною мовою країни, територія якої є окупованою, штучна зміна програм навчання, переміщення закладів освіти); забезпечити роботу закладів освіти, допускати суб'єктів, які надають гуманітарну допомогу закладам освіти, забезпечити відсутність дискримінаційних бар'єрів.

Воюючі сторони несуть такі зобов'язання у сфері освіти: утримуватися від руйнування закладів освіти, їх використання у військових цілях, утримуватися від дискримінації здобувачів освіти, забезпечити безпеку закладів освіти, сприяти створенню безпечних умов для навчання здобувачів, гарантувати доступ здобувачів до навчальних матеріалів, можливість навчання здобувачів за гуманітарними освітніми програмами, створювати альтернативні форми освіти, визнавати видані закладами освіти документи, підтримувати переміщених здобувачів освіти.

Розкрито сутність принципу належної дбайливості та охарактеризовано його роль у забезпеченні конституційного права кожного на освіту.

Виділено особливості обмеження права на освіту в умовах війни. Встановлено, що лише наявність закону держави про правовий режим воєнного стану, підзаконних нормативно-правових актів про продовження строку дії воєнного стану в державі, про загальну мобілізацію, обмеження права на освіту локальними нормативно-правовими актами є такими, що не відповідають вимозі «встановлено законом».

Визначено системну проблему зміщення центру нормативно-правового регулювання в Україні з закону як акту Парламенту держави на підзаконні акти. Установлено, що підзаконні акти Кабінету Міністрів України, МОН України, рішення військово-цивільних адміністрацій, якими обмежуються ті або інші можливості особи, що є структурними елементами суб'єктивного юридичного права людини на освіту, не завжди відповідають критеріям доступності та передбачуваності, ухвалюються у скорочені строки, містять надмірну дискрецію виконавчих органів державної влади, є тимчасовими, не забезпечують належного рівня правової визначеності, носять фрагментарний характер. Така тенденція суперечить принципу верховенства права, не відповідає правовим позиціям Європейського суду з прав людини щодо передбачуваності та чіткості норми

права і є не сумісною з нормами ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

В результаті аналізу рішень Європейського суду з прав людини у справах проти Італії, Данії встановлено, що визначення змісту навчальної програми, її структури та способів оцінювання знань належить до компетенції держави, яка має самостійно обирати інструменти контролю результатів навчання, в тому числі - при переході здобувачів освіти з одного рівня освіти на інший. Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією оцінювати зміст навчальних програм, доцільність застосованих тестів чи інших форм контролю. Пропорційність обмежень права на освіту оцінюється Європейським судом з прав людини через призму досягнення легітимної мети та забезпечення можливості реалізації права особи на освіту, без втручання у методи оцінювання знань, які залишаються у сфері національної компетенції.

Розроблено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України:

- 1) викласти ч. 3 ст. 53 Конституції України в такій редакції: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»;
- 2) ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції: «Громадянам, які належать до корінних народів та національних меншин, відповідно до закону гарантується право на вивчення рідної мови у державних, комунальних, приватних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Розроблено пропозиції щодо внесення таких змін до законодавства України:

- 1) ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення

вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання державною мовою. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері»;

2) п. 6 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» викласти в такій редакції: «6) освіти, зокрема державною мовою»; доповнити ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» п. 7 в такій редакції «7) вивчення мови національної меншини».

У другому розділі дисертаційного дослідження «Конституційно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні» встановлено, що агресія росії щодо України та реалізація Україною зовнішньополітичного курсу з набуття повноправного членства в ЄС стали каталізаторами докорінної зміни конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту і формування нової концепції його забезпечення, виділено такі основні особливості цієї концепції: неперервність освіти; спеціальні форми організації освітнього процесу для внутрішньо переміщених осіб, осіб з тимчасово окупованих росією територій України, осіб, які перебувають у районах бойових дій, осіб, які тимчасово перебувають за кордоном, осіб-громадян України, які були вивезені росією з окупованої частини території України; індивідуальна освітня траєкторія; персоналізація навчання; рання інклюзія; визнання результатів неформальної освіти; безпечне освітнє середовище; балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; інституційна автономія закладів освіти під контролем держави; визнання міжнародної акредитації та іноземних наукових ступенів; уніфікація стандартів забезпечення якості освіти; цифрова трансформація; реінтеграція здобувачів з тимчасово окупованих територій України; публічно-приватне партнерство та збереження конституційних гарантій безоплатності початкової та середньої освіти; гарантії доступу до освіти, в тому числі безоплатної другої вищої освіти, для ветеранів, внутрішньо переміщених

осіб, волонтерів, осіб з особливими освітніми потребами; цифрова освіта; національно-патріотичне виховання; здійснення формальної освіти державною мовою, неформальної та інформальної освіти – державною мовою, мовами корінних народів, національних меншин; можливість закладів освіти надавати реабілітаційні послуги; інтеграції освіти з ринком праці та національною системою кваліфікацій; інтеграція волонтерської діяльності в освітній процес.

Виділено такі етапи еволюції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни та їх характерні риси: 1) 2014 - початок 2017 рр.: визначення основ забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих росією територіях України, запровадження нових форм навчання; 2) 2017 - 2019 рр.: кодифікація та систематизація законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного на освіту, прав та обов'язків осіб, які беруть участь в реалізації цього права; закріплення в законодавстві України інклюзивного навчання, національної рамки кваліфікацій, принципів автономії закладів освіти, академічної доброчесності; гармонізація з європейськими стандартами; розширення правових гарантій для учнів з особливими освітніми потребами; 3) 2019-2020 рр.: правове регулювання протидії булінгу, закріплення обов'язків органів управління освітою, керівників закладів освіти та педагогічних працівників з забезпечення безпечних умов навчання, посилення соціальних гарантій для педагогічних працівників та здобувачів освіти; 4) 2021-2023 рр.: закріплення нового структурного елементу суб'єктивного юридичного права кожного на освіту - права на безпечне освітнє середовище; закріплення принципу безперервності освіти; інституційне посилення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, розвиток національної рамки кваліфікацій, удосконалення державного контролю за дотриманням стандартів якості освіти, впровадження інтегрованих інформаційних систем для управління освітою та моніторингу результатів навчання, започаткування балансування державної

політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; 5) 2023-2025 рр.: комплексне нормативно-правове забезпечення неперервності освіти та безпеки освітнього середовища в умовах повномасштабної війни (запровадження індивідуальних освітніх траєкторій, механізмів визнання результатів навчання здобувачів з тимчасово окупованих територій, розширення соціальних гарантій для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, надання можливості закладам освіти надавати реабілітаційні послуги, адаптація професійної освіти, закріплення обов'язкової передумови організації очного навчання здобувачів - забезпечення закладів освіти захисними спорудами; закріплення процедур контролю та відповідальності за дотримання безпечних умов освітнього процесу).

Встановлено, що з початку агресії росії щодо України і по сьогодні в законодавстві України закріплювалось все більше і більше позитивних обов'язків держави: забезпечення безпеки учасників освітнього процесу; створення нормативно-правового та інституційного механізму для дистанційного, змішаного або індивідуального навчання; забезпечення рівного доступу до освіти незалежно від місця проживання; збереження фінансування освіти в умовах воєнного стану; сприяння академічній мобільності та міжнародному співробітництву у сфері освіти. В 2014-2025 рр. відбувся перехід від фрагментарного конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни до комплексного. Також відбувся перехід від централізованої моделі державного управління сферою освіти до децентралізованої, що ґрунтується на принципах субсидіарності, автономії та відповідальності територіальних громад.

Виявлено недоліки нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану, запропоновано напрямки вдосконалення Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту», Закону України «Про повну загальну середню освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Закону України «Про професійну (професійно-

технічну) освіту», Закону України «Про фахову передвищу освіту», Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

Здійснено порівняльно-правовий аналіз іноземних моделей дошкільної освіти, розроблено модель нормативно-правового регулювання мовної підтримки дітей, які перебувають, перебували на території України, що окупована росією, дітей, вивезених росією на її ж територію.

Встановлено, що в Україні звернення до приватного репетиторства носить масовий характер і свідчить про нерівність у доступі до якісних освітніх послуг. В результаті аналізу зарубіжного досвіду встановлено, що ефективними є моделі, де держава фінансує додаткові освітні послуги через школи або акредитованих операторів, а не через пряме відшкодування витрат на репетиторів батькам. Запропоновано напрямки вдосконалення Закону України «Про загальну середню освіту».

Проаналізовано законодавство України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права на освіту осіб з особливими освітніми потребами в умовах війни, виявлено його недоліки та запропоновано основні вектори вдосконалення.

Охарактеризовано роль МОН України, освітнього омбудсмана, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, національних та міжнародних судових установ в інституційному механізмі забезпечення конституційного права на освіту. Виділено недоліки правового статусу МОН України, освітнього омбудсмана, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, що спричиняють зниження ефективності інституційного

забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни. Розроблено пропозиції щодо напрямів їх вдосконалення.

Результати дисертації були оприлюднені в наукових статтях на тему «The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe», «The duty of the state to ensure the right of everyone to education in temporarily occupied territories», «Restrictions on the right of everyone to education during the period of the legal regime of martial law», тезах «Щодо можливості обмеження права на освіту в умовах воєнного стану», «Якість освіти під час війни: актуальні проблеми та шляхи вирішення». Оскільки для висвітлення основних результатів дисертаційного дослідження ці наукові праці були попередньо оприлюднені – в тексті дисертації вони використані, відповідні посилання на них надано.

Ключові слова: права людини, дитина, діти з особливими освітніми потребами, конституціоналізм, держава, право на освіту, конституційно-правовий механізм забезпечення права на освіту, забезпечення прав людини, принцип рівності, заборона дискримінації, конституційна ідентичність, тлумачення, обмеження прав людини, воєнний стан, національна безпека.

SUMMARY

Olshevsky I.P. Constitutional and legal provision of the right to education under martial law. – *Qualification scientific work in the form of a manuscript.*

The thesis for obtaining the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in specialty 081 – «Law» (08 – «Law»). – Educational and Scientific Institute of Law of Taras Shevchenko Kyiv National University. – Kyiv, 2025.

The dissertation investigates the constitutional and legal provision of the right to education under martial law.

The relationship between education and human dignity has been established, as well as the relationship between human dignity, the constitutional right of everyone to education and the positive obligations of the state in conditions of conflict and temporary occupation; it has been proven that the category of security has a derivative, instrumental nature, since it does not form a separate independent subjective legal right of the individual, but serves as a necessary prerequisite for the implementation of the constitutional right of everyone to education; it has been argued that the right to safe education is a structural element of the constitutional right of everyone to education and in conditions of war, education ensures national security and stability of society; the author's definition of the concepts of the objective and subjective right of everyone to education has been formulated; the range of those structural elements of the subjective legal right of everyone to education that were identified in conditions of war has been established; a model of regulatory and legal regulation of ensuring the right to education in conditions of war of children who do not speak the state language or speak it at a level insufficient for obtaining education has been proposed; the duty of the state to ensure the right to education in occupied territories, as well as in territories over which the state retains effective legal control, although suffering from armed conflict, in territories over which none of the parties to the conflict has established effective control is described; the essence of the principle of due diligence and its role in the mechanism of constitutional and legal provision of everyone's right to education is revealed; the

features of restrictions on the right to education in martial law are highlighted; the stages of the genesis of constitutional and legal provision of the right to education in wartime conditions in Ukraine and their characteristic features are highlighted; the regulatory and institutional and legal mechanisms for ensuring the right to education in wartime conditions in Ukraine are characterized, their shortcomings are identified and areas for improvement are developed; it is proven that courts actually establish new standards of accessibility of education for internally displaced persons and education seekers in the war zone; The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving the constitutional and legal protection of the right to education in wartime is described. Based on the results of the study, a concept of constitutional and legal protection of everyone's right to education in wartime is proposed.

The practical significance of the results of the dissertation research lies in the fact that the provisions, conclusions, and proposals formulated in it can be used in: scientific research work for further analysis of the relationship between human dignity and human rights and fundamental freedoms, including the right of everyone to education, the constitutional and legal mechanism for ensuring the right of everyone to education in conditions of martial law and post-war reconstruction; normative and law-making activities – for the development of Ukrainian legislation compatible with the norms of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms on issues of ensuring the constitutional right of everyone to education in conditions of war and post-war reconstruction; law enforcement – in improving the practice of implementing the norms of Ukrainian legislation that regulates social relations that arise when ensuring the right of everyone to education; the educational process – in the preparation of programs and work programs of academic disciplines, basic lecture notes, textbooks, textbooks on constitutional law, international human rights standards, etc.

The introduction to the dissertation justifies the relevance of the chosen research topic, defines the purpose of the scientific work, tasks, object, subject, methodological

basis, reveals scientific novelty, describes those ideas that have been improved and further developed, highlights the practical significance of the scientific work, provides information about the personal contribution to the research conducted, approbation of the results of the dissertation, the structure of the research, its scope, and the number of sources used.

The first section, “Everyone’s Constitutional Right to Education in Martial Law: General Theoretical Principles,” establishes the relationship between education and human dignity: through the acquisition of knowledge, skills, and abilities, a person gains social autonomy, the ability to fully develop, including to ensure a dignified existence for himself and his family, as well as the relationship between human dignity, everyone’s constitutional right to education, and the positive obligations of the state in conflict and temporary occupation: human dignity serves as the basis for everyone’s constitutional right to education, and conflict and temporary occupation create threats to the dignity of a person, since they may be deprived of the opportunity to receive education and develop for a certain period of time, which requires expanding the range of positive obligations of the state to ensure the continuity of the educational process, the accessibility of educational infrastructure, equality of learning conditions for students, and special support for vulnerable groups of the population and students with special educational needs. It is substantiated that ensuring the constitutional right of everyone to education in wartime is not only a legal obligation of the state, its role is to preserve the human dignity of those seeking education. Failure by the state to fulfill its obligation to ensure the constitutional right of everyone to education entails a violation of the essential content of human dignity.

It is established that the category of security has a derivative, instrumental character, since it does not form a separate independent subjective legal right of the person, but serves as a necessary prerequisite for the implementation of the constitutional right of everyone to education. Its legal nature consists in guaranteeing the conditions without which the constitutional right of everyone to education is

actually leveled. Security is not an independent object of legal protection. The right to safe education implies a positive obligation of the state to create safe conditions for the implementation of the educational process in accordance with Articles 3, 27 and 53 of the Constitution of Ukraine, but does not form a new type of fundamental right of a person and a citizen. It is argued that the right to safe education is a structural element of everyone's constitutional right to education. In times of war, education ensures national security and the stability of society.

The author's definition of the concepts of the objective right of everyone to education is formulated - it is a system of legal norms enshrined in the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine and the current international treaties of Ukraine, which determine the goals, principles, standards and organizational and legal mechanism of the functioning of the education system, establishes positive obligations of the state to ensure accessibility, quality, safety and continuity of education, regulates the behavior of subjects of constitutional and legal relations in the field of education, determines the limits of permissible restrictions on the right to education, as well as the subjective right of everyone to education - it is the opportunity guaranteed by the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine and international treaties of Ukraine for each person to acquire a set of competencies (learning outcomes) defined by state standards in safe and equal conditions, with the provision of state guarantees of quality, accessibility and protection from discrimination. It has been established that the structural elements of the subjective legal right of everyone to education, in addition to those structural elements that are inherent in it in peacetime, are the following: the right to continuity of education; the right to a safe educational environment; the right to digital accessibility of education; the right to an adaptive (flexible) form of the educational process; the right to institutional support; the right to simplified administrative procedures.

As a result of the analysis of the case law of the European Court of Human Rights and national courts of Ukraine, the evolution of the interpretation of everyone's right to

education in wartime conditions has been established: the courts are actually setting new standards for the accessibility of education for internally displaced persons and education seekers in the war zone.

It has been established that a structural element of a person's subjective legal right to education is the right to a fair and proper assessment of an individual's individual needs, interests, abilities and learning ability. Such an assessment should be carried out using psychological and pedagogical tools and with mandatory consideration of the individual characteristics of each seeker. It is argued that in wartime, ensuring the right to education of children who do not speak the state language or speak it at an insufficient level for obtaining education requires the formation of a model of regulatory and legal regulation that is based on international standards of everyone's right to education, the principles of equality, the prohibition of discrimination, and ensures inclusive education. Such a model should provide for intensive and specialized language support programs; ensure inclusive education in general classes; be based on the principle of the best interests of the child; be aimed at integration and support, not segregation; ensure equal opportunities for every child to receive a quality education; contribute to the strengthening of the state language as a constitutional value. It is substantiated that the use of the criterion "level of proficiency in the language of instruction" as a basis for dividing students into separate classes creates a high risk of hidden discrimination based on the "level of proficiency in the language of instruction" and the leveling of the criterion "ability of the child", if such division is not accompanied by guarantees of the identity of the content of education in a separate class and a regular general class, the existence of mechanisms for integrating students into general classes. As a result of the analysis of the experience of the Czech Republic and Croatia, it was established that the formation of separate classes for children with an insufficient level of proficiency in the language of instruction led to the systemic isolation of such students, narrowing their educational opportunities and violating the principle of equality in access to quality education.

The legal positions of the European Court of Human Rights on the creation of separate classes for children who do not speak the language of instruction or speak it at a level insufficient for instruction, and the provision of educational services in such classes, which must be adhered to by all member states of the Council of Europe, including Ukraine in times of war, are highlighted: the creation of separate classes is permitted when the content of education in the class where such children study is equivalent to the content of education in the class where children who speak the language of instruction study; there are clear and accessible procedures for transferring a child to a general class when he or she achieves an appropriate level of language proficiency; effective means of appealing the results of the assessment of the level of language proficiency, which affects the student's further educational trajectory, are provided; the language criterion is not combined with signs of race, ethnic origin, nationality, etc.

The state's obligation to ensure the right to education in occupied territories, as well as in territories over which the state retains effective legal control, although suffering from an armed conflict, is characterized; in territories over which none of the parties to the conflict has established effective control.

It is established that even if part of the territory of the state is occupied, the state must take all possible measures – not only legal, but also diplomatic – to continue to ensure the right of everyone to education. The practice applied by the Republic of Moldova in the territory of Moldova occupied by Russia (organization of alternative premises for schools, financing of their repair, equipment, payment of salaries to school employees, financing of transport costs of school buses) is highlighted and which was recognized by the European Court of Human Rights as evidence of the bona fide fulfillment by Moldova of its positive obligations. It is argued that these legal positions, formulated by the European Court of Human Rights in cases against Russia and Moldova, the territory of which is subject to prolonged occupation, are of decisive importance for the improvement by Ukraine of the regulatory and legal mechanism for

ensuring the right of everyone to education in the territories of Ukraine occupied by Russia.

The legal positions of the European Court of Human Rights on determining the boundaries of the jurisdiction of the occupying state and the fulfillment by such a state of the obligation to ensure the right of everyone to education are highlighted. As a result of the analysis of international human rights instruments, the legal positions of the International Court of Justice in the decision in the case "Democratic Republic of the Congo v. Uganda", the European Court of Human Rights in cases against Russia, Moldova, Turkey, the following obligations of a state that has lost actual control over its territory to ensure the right of everyone to education are highlighted: to create regulatory and legal mechanisms to ensure everyone's access to education; to apply diplomatic measures to ensure everyone in the occupied territory the right to education; to finance educational institutions that remained in the occupied territories, to develop and introduce alternative forms of education; to recognize documents issued to students in the occupied territories by educational institutions; positive and negative obligations of the occupying state: not to destroy educational infrastructure, not to interfere with the work of schools, not to implement policies that impede access to education (prohibition of teaching in the native language, the state language of the country whose territory is occupied, artificial change of curricula, relocation of educational institutions); ensure the operation of educational institutions, admit entities that provide humanitarian assistance to educational institutions, ensure the absence of discriminatory barriers.

The warring parties have the following obligations in the field of education: to refrain from destroying educational institutions, their use for military purposes, to refrain from discriminating against students, to ensure the security of educational institutions, to promote the creation of safe conditions for students' learning, to guarantee students' access to educational materials, the possibility of studying under

humanitarian educational programs, to create alternative forms of education, to recognize documents issued by educational institutions, to support displaced students.

The essence of the principle of due diligence is revealed and its role in ensuring everyone's constitutional right to education is characterized.

The features of the restriction of the right to education in wartime are highlighted. It is established that only the presence of a state law on the legal regime of martial law, subordinate normative legal acts on the extension of the term of martial law in the state, on general mobilization, and restrictions on the right to education by local normative legal acts are those that do not meet the requirement of "established by law".

The systemic problem of shifting the center of regulatory and legal regulation in Ukraine from the law as an act of the Parliament of the state to by-laws has been identified. It has been established that by-laws of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine, decisions of military-civilian administrations, which limit certain possibilities of a person, which are structural elements of the subjective legal right of a person to education, do not always meet the criteria of accessibility and predictability, are adopted in short terms, contain excessive discretion of executive bodies of state power, are temporary, do not provide an appropriate level of legal certainty, and are fragmentary in nature. Such a trend contradicts the principle of the rule of law, does not correspond to the legal positions of the European Court of Human Rights regarding the predictability and clarity of the rule of law and is incompatible with the norms of Article 2 of Protocol 1 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

As a result of the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights in cases against Italy and Denmark, it was established that the determination of the content of the curriculum, its structure and methods of assessing knowledge falls within the competence of the state, which must independently choose the tools for monitoring learning outcomes, including when students move from one level of education to another. The European Court of Human Rights is not empowered to assess the content

of curricula, the appropriateness of the tests used or other forms of monitoring. The proportionality of restrictions on the right to education is assessed by the European Court of Human Rights through the prism of achieving a legitimate aim and ensuring the possibility of exercising the right of an individual to education, without interfering with the methods of assessing knowledge, which remain within the sphere of national competence.

Proposals have been developed to amend the Constitution of Ukraine: 1) to set out Part 3 of Article 53 of the Constitution of Ukraine in the following wording: "The state ensures the availability and free of charge of preschool, complete general secondary, vocational, higher and postgraduate education in state and municipal educational institutions; development of preschool, complete general secondary, out-of-school, vocational, higher and postgraduate education, various forms of training; provision of state scholarships and benefits to pupils and students"; 2) Part 5 of Article 53 of the Constitution of Ukraine shall be worded as follows: "Citizens belonging to indigenous peoples and national minorities shall, in accordance with the law, be guaranteed the right to study their native language in state, municipal, private educational institutions or through national cultural societies."

Proposals have been developed to make the following changes to the legislation of Ukraine:

1) Clause 1 of Article 5 of the Law of Ukraine "On Indigenous Peoples of Ukraine" to be worded as follows: "Indigenous peoples of Ukraine have the right to create their own educational institutions or cooperate with educational institutions of all forms of ownership in order to ensure the study of the language, history, and culture of the relevant indigenous people and teaching in the state language. The use of indigenous languages in the field of education is determined by the Law of Ukraine "On Education" and special laws in this area";

2) Clause 6 of Clause 2 of Article 5 of the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" to be worded as follows: "6) education, in particular, in the

state language”; to supplement Clause 2 of Article 5 of the Law of Ukraine “On National Minorities (Communities) of Ukraine” with Clause 7 as follows: “7) study of the language of a national minority”.

The second section of the dissertation research “Constitutional and legal mechanism for ensuring the right to education in the conditions of war in Ukraine” establishes that Russia’s aggression against Ukraine and Ukraine’s implementation of a foreign policy course to gain full membership in the EU became catalysts for a fundamental change in the constitutional and legal provision of everyone’s right to education and the formation of a new concept for its provision. The following main features of this concept are highlighted: continuity of education; special forms of organizing the educational process for internally displaced persons, persons from territories of Ukraine temporarily occupied by Russia, persons who are in areas of hostilities, persons who are temporarily abroad, citizens of Ukraine who were deported by Russia from the occupied part of the territory of Ukraine; individual educational trajectory; personalization of learning; early inclusion; recognition of the results of informal education; safe educational environment; balancing state policy in the field of education with state policy in the areas of national security and defense, state social policy; institutional autonomy of educational institutions under state control; recognition of international accreditation and foreign academic degrees; unification of standards for ensuring the quality of education; digital transformation; reintegration of applicants from the temporarily occupied territories of Ukraine; public-private partnership and preservation of constitutional guarantees of free primary and secondary education; guarantees of access to education, including free second higher education, for veterans, internally displaced persons, volunteers, persons with special educational needs; digital education; national-patriotic education; provision of formal education in the state language, non-formal and informal education in the state language, languages of indigenous peoples, national minorities; the ability of educational institutions to provide rehabilitation services; integration of education with the labor market and the

national qualifications system; integration of volunteer activities into the educational process.

The following stages of the evolution of the constitutional and legal provision of everyone's right to education in wartime and their characteristic features are highlighted: 1) 2014 - early 2017: determination of the foundations of ensuring everyone's right to education in the territories of Ukraine temporarily occupied by Russia, introduction of new forms of education; 2) 2017 - 2019: codification and systematization of the legislation of Ukraine regulating social relations that arise in the process of implementing everyone's constitutional right to education, the rights and obligations of persons participating in the implementation of this right; consolidation in the legislation of Ukraine of inclusive education, the national framework of qualifications, the principles of autonomy of educational institutions, and academic integrity; harmonization with European standards; expansion of legal guarantees for students with special educational needs; 3) 2019-2020: legal regulation of combating bullying, consolidation of the responsibilities of education authorities, heads of educational institutions and teaching staff to ensure safe learning conditions, strengthening social guarantees for teaching staff and education seekers; 4) 2021-2023: consolidation of a new structural element of everyone's subjective legal right to education - the right to a safe educational environment; consolidation of the principle of continuity of education; institutional strengthening of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education, development of a national qualifications framework, improvement of state control over compliance with education quality standards, implementation of integrated information systems for education management and monitoring of learning outcomes, initiation of balancing state policy in the field of education with state policy in the areas of national security and defense, and state social policy; 5) 2023-2025: comprehensive regulatory and legal support for the continuity of education and the security of the educational environment in conditions of full-scale war (introduction of individual educational trajectories,

mechanisms for recognizing the learning outcomes of applicants from temporarily occupied territories, expansion of social guarantees for veterans, internally displaced persons, volunteers, enabling educational institutions to provide rehabilitation services, adaptation of vocational education, establishing a mandatory prerequisite for organizing full-time education for applicants - providing educational institutions with protective structures; establishing control procedures and responsibility for maintaining safe conditions for the educational process).

It has been established that from the beginning of Russia's aggression against Ukraine to this day, more and more positive obligations of the state have been enshrined in the legislation of Ukraine: ensuring the safety of participants in the educational process; creating a regulatory and institutional mechanism for distance, blended or individual learning; ensuring equal access to education regardless of place of residence; maintaining funding for education in martial law; promoting academic mobility and international cooperation in the field of education. In 2014-2025, there was a transition from fragmentary constitutional and legal provision of the right to education in wartime to a comprehensive one. There was also a transition from a centralized model of state management of the education sector to a decentralized one, based on the principles of subsidiarity, autonomy and responsibility of territorial communities.

The shortcomings of the regulatory and legal mechanism for ensuring everyone's right to education under martial law were identified, and directions for improving the Law of Ukraine «On Education», the Law of Ukraine «On Preschool Education», the Law of Ukraine «On Complete General Secondary Education», the Law of Ukraine «On Extracurricular Education», the Law of Ukraine «On Vocational (Vocational and Technical) Education», the Law of Ukraine «On Professional Pre-Higher Education», the Law of Ukraine «On Higher Education», the Law of Ukraine «On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime on the Temporarily Occupied Territory of Ukraine» were proposed.

A comparative legal analysis of foreign models of preschool education was carried out, and a model of regulatory and legal regulation of language support for children who are, have been on the territory of Ukraine occupied by Russia, and children deported by Russia to its own territory was developed.

It was established that in Ukraine, the use of private tutoring is widespread and indicates inequality in access to quality educational services. As a result of the analysis of foreign experience, it was found that models where the state finances additional educational services through schools or accredited operators, rather than through direct reimbursement of costs for tutors to parents, are effective. Directions for improving the Law of Ukraine «On General Secondary Education» are proposed.

The legislation of Ukraine that regulates social relations that arise when ensuring the right to education of persons with special educational needs in war conditions is analyzed, its shortcomings are identified, and the main vectors of improvement are proposed.

The role of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Educational Ombudsman, the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada, local state administrations, military-civilian administrations, local self-government bodies, national and international judicial institutions in the institutional mechanism for ensuring the constitutional right to education is characterized. The shortcomings of the legal status of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the Educational Ombudsman, the Verkhovna Rada Commissioner for Human Rights, local state administrations, military-civilian administrations, and local self-government bodies are highlighted, which lead to a decrease in the effectiveness of the institutional provision of everyone's constitutional right to education in wartime. Proposals are developed regarding areas for their improvement. The results of the dissertation were published in scientific articles on the topic «The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe», «The duty of the state to ensure the right

of everyone to education in temporarily occupied territories», «Restrictions on the right of everyone to education during the period of the legal regime of martial law», theses «On the possibility of restricting the right to education in times of martial law», «Quality of education during war: current problems and ways of solving it». Since these scientific works were previously published to highlight the main results of the dissertation research, they are used in the text of the dissertation, and the appropriate references to them are provided.

Keywords: human rights, child, children with special educational needs, constitutionalism, state, right to education, constitutional and legal mechanism for ensuring the right to education, ensuring human rights, principle of equality, prohibition of discrimination, constitutional identity, interpretation, restrictions on human rights, martial law, national security.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук

1. Olshevskiy I. The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe. *Наше право*. 2025. №2. С. 229-233.

2. Olshevskiy I. Restrictions on the right of everyone to education during the period of the legal regime of martial law. *Право UA*. 2025. №2. С. 51-56.

3. Olshevskiy I. The duty of the state to ensure the right of everyone to education in temporarily occupied territories. *Європейські перспективи*. 2025. №2. С. 34-38.

Матеріали науково-практичних конференцій

4. Ольшевський І.П. Щодо можливості обмеження права на освіту в умовах воєнного стану. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. Збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 72-76. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Collection_KNU_23-06-23.pdf

5. Ольшевський І. П. Якість освіти під час війни: актуальні проблеми та шляхи вирішення. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 217-221.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО КОЖНОГО НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ	15
1.1. Поняття та зміст конституційного права кожного на освіту	15
1.2. Право на освіту: позитивні зобов'язання держави в умовах воєнного стану	42
1.3. Обмеження права на освіту в умовах воєнного стану	61
Висновки до розділу 1.	81
РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ	91
2.1. Генеза конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні	91
2.2. Нормативно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні	125
2.3. Інституційно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні	154
Висновки до розділу 2.	175
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	192

ВСТУП

Актуальність дослідження конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану зумовлена такими викликами, як масове переміщення здобувачів освіти та педагогічних, науково-педагогічних працівників, закладів освіти, руйнування освітньої інфраструктури, цілеспрямовані обстріли російською федерацією цивільних об'єктів на території України, збільшення в територіальних громадах здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, нівелювання росією на підконтрольних їй територіях України права громадян України навчатися українською мовою, мовою національних менших, корінних народів та навчатися за українськими програмами та ін. Це обумовлює необхідність виявлення нових структурних елементів суб'єктивного юридичного права на освіту, їх закріплення в законодавстві України, актуалізує проблему співвідношення конституційно-правових гарантій і допустимих обмежень права на освіту, передбачених ст. 53 Конституції України та міжнародними стандартами (ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ін.). Модель конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах миру, яка існувала до вчинення акту агресії росії щодо України, динамічно трансформується в модель конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни, а в подальшому – в модель в умовах повоєнного відновлення. Тому перед правовою системою України постає завдання з розробки та застосування такого правового інструментарію, який здатен реально, ефективно, а не декларативно забезпечувати кожному право на освіту в умовах війни.

У зв'язку зі збройною агресією росії щодо України в доктрині конституційного права постала потреба у глибокому переосмисленні взаємозв'язку людської гідності і права кожного на освіту, освіти і національної безпеки держави, соціальної стійкості, державної мови і конституційної ідентичності. Також серед вчених-конституціоналістів мало дослідженими є

питання структурних елементів конституційного права кожного на освіту в умовах війни, нормативно-правового та інституційного механізмів його забезпечення, а питання позитивних зобов'язань держави та обмеження права на освіту в умовах воєнного стану є одним з найбільш дискусійних.

Актуальність дослідження зумовлена і винесенням рішення Європейським судом з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», в якій містяться правові позиції Суду щодо забезпечення права на освіту в Автономній Республіці Крим та м. Севастополь і які свідчать про доцільність вдосконалення в Україні моделі конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни з метою дотримання вимог ст. 2 Протоколу №1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

З огляду на викладене дослідження конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану є актуальним, теоретично і практично назрілим.

Науково-теоретичним підґрунтям цієї роботи є праці вчених: Ю. Бисаги, О. Бориславської, О. Васильченко, Л. Дешко, А. Карапетяна, З. Кравцової, О. Кудрявцевої, О. Лотюк, О. Мельничук, О. Москалюка, М. Орзіха, В. Погорілка, В. Продан, П. Рабіновича, Р. Різника, О. Скрипнюка, О. Совгирі, Ю. Тодики, В. Федоренка, О. Якушиної та ін.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка концепції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану з урахуванням закордонного досвіду та вироблення пропозицій з вдосконалення конституційно-правового регулювання та практики реалізації цього права.

Для досягнення зазначеної мети визначено такі *задачі*:

- з'ясувати взаємозв'язок освіти і людської гідності, а також людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації;

- сформулювати визначення понять об'єктивного та суб'єктивного права кожного на освіту;

- виділити елементи змісту конституційного права кожного на освіту в умовах війни;
- охарактеризувати позитивні зобов'язання держави в умовах воєнного стану;
- розкрити сутність принципу належної дбайливості та охарактеризувати його роль у забезпеченні конституційного права кожного на освіту;
- виділити особливості обмеження права на освіту в умовах воєнного стану;
- виділити етапи генези конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни в Україні та їх характерні риси;
- охарактеризувати нормативно-правовий та інституційно-правовий механізми забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні;
- виробити та обґрунтувати пропозиції з вдосконалення конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з конституційно-правовим забезпеченням права кожного на освіту в умовах воєнного стану.

Предметом дослідження є конституційно-правове забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану.

Методи дослідження.

Методологічний базис дисертаційного дослідження сформовано шляхом інтеграції універсальних прийомів наукового пізнання з методами, що традиційно застосовуються у юридичній науці. До них віднесено, зокрема, методи аналізу і синтезу, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, статистичний та ін. Використання методу аналізу і синтезу дало можливість сформулювати авторські визначення понять (об'єктивного права кожного на освіту, суб'єктивного права кожного на освіту та ін.) (розділ 1). За допомогою формально логічного методу проведено аналіз взаємозв'язку людської гідності і права кожного на освіту, освіти і національної безпеки держави, соціальної стійкості (розділ 1). Застосування логіко-

семантичного методу забезпечило уточнення юридичних дефініцій, що використовуються у дослідженні (розділи 1–2). Формально-логічний метод став підґрунтям і для критичного аналізу національного законодавства, яке регулює право на освіту (розділи 1-2). Для дослідження фактичної реалізації конституційного права кожного на освіту в умовах війни застосовано структурно-логічний метод (розділи 1–2).

Нормативну базу дисертаційного дослідження становлять нормативно-правові акти України, міжнародні договори, правотворчі рішення міжнародних міжурядових організацій.

Емпіричною базою дисертації є матеріали судової практики, офіційні статистичні дані з досліджуваної проблематики.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану, в якому розроблено концепцію цього права, обґрунтовано нові теоретичні та прикладні висновки.

вперше:

- з'ясовано взаємозв'язок освіти і людської гідності: через набуття знань, вмінь, навичок людина здобуває соціальну автономію, здатність до повного розвитку, в тому числі – щоб забезпечити гідне існування для себе та своєї сім'ї, а також взаємозв'язок людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації: людська гідність виступає основою конституційного права кожного на освіту, а конфлікт та тимчасова окупація створюють загрози гідності особи оскільки може відбуватися позбавлення її на певний період часу можливостей здобувати освіту, розвиватися, що вимагає розширення кола позитивних обов'язків держави з забезпечення безперервності освітнього процесу, доступності освітньої інфраструктури, рівності умов навчання здобувачів освіти та спеціальної підтримки вразливих груп населення, здобувачів з особливими освітніми потребами;

- встановлено, що категорія безпеки має похідний, інструментальний характер, оскільки не формує окремого самостійного суб'єктивного юридичного права особи, а слугує необхідною передумовою реалізації конституційного права кожного на освіту;

- сформульовано авторське визначення понять об'єктивного права кожного на освіту – це закріплена в Конституції України, законах України та чинних міжнародних договорах України система норм права, що визначають цілі, принципи, стандарти та організаційно-правовий механізм функціонування системи освіти, встановлює позитивні обов'язки держави щодо забезпечення доступності, якості, безпеки та безперервності освіти, регулює поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері освіти, визначає межі допустимого обмеження права на освіту, а також суб'єктивного права кожного на освіту – це гарантовані Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України можливості кожної особи здобувати визначену державними стандартами сукупність компетентностей (результатів навчання) у безпечних і рівних умовах, із забезпеченням державних гарантій якості, доступності та захисту від дискримінації;

- встановлено, що структурними елементами суб'єктивного юридичного права кожного на освіту окрім тих структурних елементів, які наявні у нього в мирний час, є такі: право на безперервність освіти; право на безпечне освітнє середовище; право на цифрову доступність освіти; право на адаптивну (гнучку) форму освітнього процесу; право на інституційний супровід; право на спрощені адміністративні процедури;

- розроблено модель нормативно-правового забезпечення права на освіту дітей, які не володіють державною мовою або володіють нею на не достатньому для здобуття освіти рівні, в умовах війни, а також права на освіту дітей з особливими освітніми потребами;

- виділено такі обов'язки з забезпечення права кожного на освіту держави, яка: 1) втратила фактичний контроль над своєю територією: створювати нормативно-правові механізми для забезпечення кожному доступу до освіти;

застосовувати дипломатичні заходи для забезпечення всім, хто перебуває на окупованій території, права на освіту; здійснювати фінансування закладів освіти, які залишились на окупованих територіях, розробляти та запроваджувати альтернативні форми освіти; визнавати документи, видані здобувачам освіти на окупованих територіях закладами освіти; 2) здійснює окупацію: не руйнувати освітню інфраструктуру, не перешкоджати роботі шкіл, не здійснювати політику, що перешкоджає доступу до освіти (заборона викладання рідною мовою, державною мовою країни, територія якої є окупованою, штучна зміна програм навчання, переміщення закладів освіти); забезпечити роботу закладів освіти, допускати суб'єктів, які надають гуманітарну допомогу закладам освіти, забезпечити відсутність дискримінаційних бар'єрів.

Виділено такі зобов'язання воюючих сторін у сфері освіти: утримуватися від руйнування закладів освіти, їх використання у військових цілях, утримуватися від дискримінації здобувачів освіти, забезпечити безпеку закладів освіти, сприяти створенню безпечних умов для навчання здобувачів, гарантувати доступ здобувачів до навчальних матеріалів, можливість навчання здобувачів за гуманітарними освітніми програмами, створювати альтернативні форми освіти, визнавати видані закладами освіти документи, підтримувати переміщених здобувачів освіти;

- виділено правові позиції Європейського суду з прав людини щодо визначення меж юрисдикції держави, яка здійснює окупацію, і виконання такою державою обов'язку з забезпечення права кожного на освіту: 1) ефективний контроль над територією визначається сукупністю таких обставин: військова присутність та її масштаб порівняно з територією окупації; підпорядкування місцевих органів влади; обсяг політичної, фінансової та іншої підтримки; залежність функціонування місцевих органів влади від держави, що здійснює окупацію; 2) порушенням ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є такі заходи і наслідки втручання в право на освіту, які істотно обмежують доступ учнів до закладів освіти, унеможливають навчання державною мовою або створюють непропорційні перешкоди для

реалізації батьками свободи совісті, а також відсутність будь-якої легітимної мети;

- розкрито сутність принципу належної дбайливості та охарактеризовано його роль у забезпеченні конституційного права кожного на освіту;

- сформульовано авторське визначення поняття нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту: це сукупність норм права, які регламентують суспільні відносини у сфері освіти, визначають зміст і межі реалізації права на освіту, встановлюють обов'язки суб'єктів освітніх правовідносин та гарантують реалізацію, охорону й захист цього права у разі його порушення.

- виділено такі етапи еволюції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни та їх характерні риси: 1) 2014 - початок 2017 рр.: визначення основ забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих росією територіях України, запровадження нових форм навчання; 2) 2017 - 2019 рр.: кодифікація та систематизація законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного на освіту, прав та обов'язків осіб, які беруть участь в реалізації цього права; закріплення в законодавстві України інклюзивного навчання, національної рамки кваліфікацій, принципів автономії закладів освіти, академічної доброчесності; гармонізація з європейськими стандартами; розширення правових гарантій для учнів з особливими освітніми потребами; 3) 2019-2020 рр.: правове регулювання протидії булінгу, закріплення обов'язків органів управління освітою, керівників закладів освіти та педагогічних працівників з забезпечення безпечних умов навчання, посилення соціальних гарантій для педагогічних працівників та здобувачів освіти; 4) 2021-2023 рр.: закріплення нового структурного елементу суб'єктивного юридичного права кожного на освіту - права на безпечне освітнє середовище; закріплення принципу безперервності освіти; інституційне посилення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, розвиток національної рамки кваліфікацій, удосконалення державного контролю за дотриманням стандартів

якості освіти, впровадження інтегрованих інформаційних систем для управління освітою та моніторингу результатів навчання, започаткування балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; 5) 2023-2025 рр.: комплексне нормативно-правове забезпечення неперервності освіти та безпеки освітнього середовища в умовах повномасштабної війни (запровадження індивідуальних освітніх траєкторій, механізмів визнання результатів навчання здобувачів з тимчасово окупованих територій, розширення соціальних гарантій для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, надання можливості закладам освіти надавати реабілітаційні послуги, адаптація професійної освіти, закріплення обов'язкової передумови організації очного навчання здобувачів - забезпечення закладів освіти захисними спорудами; закріплення процедур контролю та відповідальності за дотримання безпечних умов освітнього процесу);

- виявлено системну проблему зміщення центру нормативно-правового регулювання в Україні права кожного на освіту з закону як акту Парламенту держави на підзаконні акти та аргументовано, що така тенденція суперечить принципу верховенства права, не відповідає правовим позиціям Європейського суду з прав людини щодо передбачуваності та чіткості норми права і є не сумісною з нормами ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

Розроблено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України:

1) викласти ч. 3 ст. 53 Конституції України в такій редакції: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»;

2) ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції: «Громадянам, які належать до корінних народів та національних меншин, відповідно до закону

гарантується право на вивчення рідної мови у державних, комунальних, приватних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Розроблено пропозиції щодо внесення таких змін до законодавства України:

1) ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання державною мовою. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері»;

2) п. 6 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» викласти в такій редакції: «б) освіту, зокрема державною мовою»; доповнити ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» п. 7 в такій редакції «7) вивчення мови національної меншини».

Обґрунтовані напрями вдосконалення Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту», Закону України «Про повну загальну середню освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», Закону України «Про фахову передвищу освіту», Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

удосконалено:

- підхід щодо оцінки дотримання вимоги «передбачено законом» при обмеженні права кожного на освіту: лише наявність закону держави про правовий режим воєнного стану, підзаконних нормативно-правових актів про продовження строку дії воєнного стану в державі, про загальну мобілізацію, обмеження права на освіту локальними нормативно-правовими актами є такими, що не відповідають вимозі «встановлено законом»;

- підхід щодо визначення меж юрисдикції держави, яка здійснює окупацію, і виконання такою державою обов'язку з забезпечення права кожного на освіту;

- підхід щодо кола суб'єктів, за діяльність яких держава несе відповідальність: держава несе відповідальність не лише за діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, а й за порушення конституційного права особи на освіту адміністрацією закладів освіти, особами, що забезпечують навчання здобувачів;

- підхід щодо оцінки Європейським судом пропорційності обмеження права на освіту державою: оцінка здійснюється через призму досягнення легітимної мети та забезпечення можливості реалізації права особи на освіту, без втручання у методи оцінювання знань, які залишаються у сфері національної компетенції - Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією оцінювати зміст навчальних програм, доцільність застосованих тестів чи інших форм контролю.

дістало подальшого розвитку:

- твердження, що ефективний контроль над територією держави як умова виникнення юрисдикції може проявлятися у різних формах – від впливу на органи місцевого самоврядування до впливу на адміністрацію закладів освіти. Юридично значущим є саме реальний характер впливу, а не його правова легітимація;

- твердження, що якщо ефективний контроль над територією держави відсутній, «вакууму зобов'язань» з забезпечення права кожного на освіту не виникає – держави - сторони конфлікту зобов'язані діяти добросовісно для забезпечення доступу кожного до освіти відповідно до принципів гуманності;

- підходи щодо принципу безперервності освіти: право кожного на освіту має бути забезпечено в умовах війни, окупації, ситуації безвладдя на певній території держави;

- підходи щодо вивчення мови корінного народу і навчання мовою корінного народу;

- твердження про те, що держава гарантує кожному не лише формальний доступ до освіти, а й ефективність навчального процесу.

- підходи щодо ролі цифровізації освіти в умовах війни: вона набула не лише технічного, а й стратегічного значення - інтегровані інформаційні системи стали

ключовим інструментом забезпечення доступу до освіти, безперервності освітнього процесу.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- науково-дослідній роботі для подальшого аналізу взаємозв'язку людської гідності та прав людини і основоположних свобод в тому числі – права кожного на освіту, конституційно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення;

- нормопроектній та правотворчій діяльності – для розвитку сумісного з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод законодавства України з питань забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни та повоєнного відновлення;

- правозастосуванні – при вдосконаленні практики реалізації норм законодавства України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права кожного на освіту;

- навчальному процесі – при підготовці програм та робочих програм навчальних дисциплін, опорних конспектів лекцій, навчальних посібників, підручників із конституційного права, міжнародних стандартів прав людини та ін.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та пропозиції дисертаційного дослідження були апробовані на: міжнародній науковій конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 р, м. Київ), міжнародній науково-практичній конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку (27 жовтня 2023 р., Запоріжжя Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці).

Публікації. Основні результати дисертації викладено в 3-х наукових статтях, які опубліковано у наукових фахових виданнях України, 2-х тезах доповідей, опублікованих в збірниках матеріалів міжнародних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, двох розділів, логічно об'єднаних у шість підрозділів, висновків та списку використаних джерел (277 найменувань на 30 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 251 сторінку, з них основного тексту – 188 сторінок.

РОЗДІЛ I. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО КОЖНОГО НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ

1.1. Поняття та зміст конституційного права кожного на освіту

І в мирний час, і в умовах дії в державі правового режиму надзвичайного чи воєнного стану гідність людини є найвищою конституційною цінністю [1]. Саме з неї випливають і на ній «ґрунтуються» всі інші основні права і свободи людини і громадянина, зокрема і право на освіту. Конституційний Суд України в своїх рішеннях неодноразово зазначав, що гідність є невід'ємною складовою правового статусу особи [2; 3], а на державу покладено позитивний обов'язок і створювати умови для її реалізації, і – захищати її. Такий же підхід і в доктрині конституційного права (праці О. Бориславської, О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк, О. Москалюка, Р. Різника, Т. Слінько, О. Совгирі, Є. Ткаченка, В. Федоренка та ін.) [4-13].

Освіта і людська гідність органічно взаємопов'язані: через набуття знань, вмінь, навичок людина здобуває соціальну автономію, здатність до самореалізації, в тому числі – щоб забезпечити гідне існування для себе та своєї сім'ї.

У мирний час зміст конституційного права на освіту традиційно визначається як сукупність юридично закріплених можливостей особи щодо здобуття освіти певного рівня (праці О. Мельничук, А. Карапетяна, В. Продан та ін. [14-19]), а також як система позитивних обов'язків держави, спрямованих на забезпечення доступності, безоплатності, якості освітніх послуг (наукові праці Г. Христової, Т. Слінько, Є. Ткаченка та ін. [20-23]).

В умовах дії в державі правового режиму воєнного стану, окупації частини територій однієї держави іншою державою (наприклад, окупація росією частини території Молдови, Грузії, України) проблема реалізації конституційного права на освіту завжди набуває критично важливого виміру. Україна зазнає повномасштабного вторгнення російської федерації, йде високотехнологічна

війна на території України, частина території України є окупованою росією, також росією вчиняються найтяжчі міжнародні злочини – поміщення дітей з однієї національної групи (українці) в іншу (росіяни) і здійснення їх навчання за російськими програмами, російською мовою, з нав'язуванням російської ідеології [24-26], росія грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права, тривають торговельні війни – в таких умовах забезпечення реалізації права на освіту набуває нового, критично важливого виміру. Загальновідомо: агресія Російської Федерації щодо України призвела до масштабного руйнування освітньої інфраструктури, масового переміщення населення України, в тому числі – в інші держави світу, втрати доступу до закладів освіти для сотень тисяч осіб [27-29]. Ці виклики є безпрецедентними, але разом з тим і заходи, які вживає Україна можуть бути корисні для інших країн, територія яких окупована, або на території яких відбуваються військові дії. Крім того, якщо ці заходи обмежують конституційне право кожного на освіту – вони мають бути передбачені законом, переслідувати легітимну мету та бути пропорційними. Їх коло не є раз і на завжди даним – вони змінюються з розвитком суспільних відносин, які виникають при забезпеченні конституційного права кожного в умовах війни.

Вище викладене свідчить про необхідність і доцільність переосмислення поняття конституційного права на освіту з огляду на розвиток суспільних відносин, його змісту в умовах війни, яка істотно змінює способи його реалізації, суб'єктний склад, нормативно-правові та організаційно-правові гарантії.

Таким чином, якщо в мирний час конституційне право на освіту розглядається вченими переважно як нормативно-правове та інституційно-правове забезпечення права доступу до системи освіти, то в умовах війни фокус «тримається» на питаннях права на безпечну, безперервну та адаптивну освіту, забезпечення принципу рівності та заборони дискримінації внутрішньо переміщених осіб тощо.

В цьому підрозділі дисертаційного дослідження буде проаналізовано поняття та зміст вище зазначеного конституційного права. Це надасть можливість оцінити наскільки наявне в Україні конституційно-правове

регулювання відповідає вимогам міжнародних стандартів (ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [30], ст. 28 Конвенції про права дитини [31], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [32] та ін.), а також запропонувати напрямки вдосконалення конституційно-правового регулювання права кожного на освіту в умовах збройного конфлікту, вимушеної міграції, цифровізації освітнього процесу, динамічної міжнародної академічної мобільності.

Попри значний науковий інтерес до проблематики конституційного права на освіту, дисертаційні та монографічні дослідження, питання його поняття та змісту носить дискусійний характер, а питання його змісту в умовах війни досліджено фрагментарно. У науковій статті «Методологічні підходи та принципи дослідження права людини на освіту» О. Мельничук слушно підкреслює, що юридична наука ще не досягла єдності у визначенні поняття освітніх правовідносин, що пов'язано з неоднозначністю самого поняття права на освіту [33].

Вчена О. Мельничук, розглядаючи право на освіту як комплексне суб'єктивне право особи на доступ до освітніх благ, що реалізується у взаємодії з державою та суспільством, наголошує на позитивних обов'язках держави та їх реалізації через інституційну мережу освіти [34], однак не приділяє уваги трансформації цих обов'язків в умовах дії в державі правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

В своїх працях вчена трактує право на освіту як суб'єктивне право людини, яке реалізується через систему правовідносин в освіті, акцентує увагу на тому, що освіта – це не лише формальний процес здобуття знань, умінь, навичок, а й гарантований державою доступ до освітніх послуг, форм і рівнів, забезпечення стандартів [34-36]. Також О. Мельничук виділяє такі ознаки права на освіту, як: суб'єктність (людина як носій права), зміст (освіта в певних формах і за певними стандартами), гарантії (нормативні, інституційні, фінансові), називаючи їх «юридичними гарантіями права людини на освіту» [35]. Водночас, з огляду на цифровізацію, дистанційне навчання такий підхід не повною мірою охоплює

нові правовідносини в сфері освіти. Також, підіймаючи питання наскільки право на освіту має бути безумовним або чи допустимі певні обмеження (наприклад, фінансові, територіальні, через які доступ до освіти може бути ускладнений), вчена залишає їх відкритими.

В дослідженні А. Діхтярук на тему «Конституційно-правові засади реалізації права на вищу освіту в Україні» це право визначається як система юридичних можливостей, гарантованих державою, а також підкреслюється його зв'язок із принципом соціальної справедливості [37]. Бачиться, що таке формулювання визначення права на вищу освіту фактично зводить його виключно до суб'єктивного юридичного права особи і до «можливостей», якими особа користується за умови наявності державних гарантій. При цьому, в доктрині конституційного права є підхід, відповідно до якого є об'єктивні права кожного та суб'єктивні (наукові праці Ю. Бисаги [38], Л. Дешко [39-41], А. Карапетяна [42], З. Кравцової [43], О. Кудрявцевої [44], О. Москалюка [45] та ін.). Вчені О. Мельничук [46], В. Погорілко [47], Ю. Тодика [48], І. Кресіна [49] в своїх дослідженнях підкреслюють, що будь-яке конституційне право має подвійну природу: суб'єктивну, яка полягає в можливості особи реалізувати певну поведінку та об'єктивну – обов'язки держави створювати умови реалізації права.

В сформульованому визначенні А. Діхтярук права на вищу освіту [37] не відображено механізми його реалізації, форми відповідальності держави, обсяг позитивних обов'язків. Також це визначення є дискусійним оскільки не враховано, що конституційне право на освіту включає в себе дві правомочності: право-поведінка, право вимога, право-претензія, право-користування.

У статті «Реалізація права на освіту в умовах суспільних викликів» А. Іванченко акцентує увагу на появі нової функціональної ролі освіти в період війни - збереження інтелектуального потенціалу нації та правової суб'єктності особистості [50]. Автор вводить поняття «право на безпечну освіту». Але бачиться, що це не самостійне право особи, а структурний елемент конституційного права кожного на освіту.

Так, відповідно до ст.53 Конституції України, кожен має право на освіту [1]. У цій нормі не виокремлюються окремі структурні елементи цього конституційного права, які складають його зміст. В своїх працях вчені Л. Дешко, М. Орзіх, В. Погорілко, П. Рабінович вірно зазначають, що структурні елементи не мають самостійного нормативного статусу, а лише конкретизують основне право [51-54].

Аналіз Конституції України, міжнародних документів з прав людини (Загальна декларація прав людини [55], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права [30], Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [32], Європейська соціальна хартія [56]) не виокремлюють «право на безпечну освіту» як самостійне право людини.

Натомість, міжнародні договори з прав людини містять зобов'язання держави забезпечити безпеку та належні умови освітнього процесу. Так, у ст. 29 Конвенції про права дитини йдеться про розвиток особистості, талантів і психічного благополуччя [31], а в ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права - про «фізичну і моральну безпеку учнів» [30].

Тобто, безпечність або безпека є лише однією з якісних характеристик освітнього середовища, без якої основне право кожного на освіту не може бути реалізоване. Безпека визначає умови реалізації права кожного на освіту, а не самостійний об'єкт правового захисту.

Отже, безпека є саме умовою реалізації права кожного на освіту, а не новим видом права. Право на безпечну освіту передбачає позитивний обов'язок держави створити безпечні умови для здійснення освітнього процесу відповідно до ст.ст. 3, 27 і 53 Конституції України, але не утворює нового виду основоположного права.

З цього випливає, що «право на безпечну освіту» не є автономним правом, а є структурним елементом права кожного на освіту.

Біла-Кисельова А. визначає право на освіту як право людини на «здобуття обсягу знань та інтелектуального розвитку, навичок і вмінь, професійної орієнтації, які необхідні для нормальної життєдіяльності людини в умовах

сучасного суспільства у глобальному масштабі, за викликів сьогодення» [57; 58]. Дійсно, суб'єктом права на освіту є саме людина, а не виключно громадянин держави. Це узгоджується з положеннями ст. 53 Конституції України. Зроблений вченою акцент на сутності освіти як здобутті знань, інтелектуальному розвитку, набутті навичок і професійної орієнтації співмірний з нормами ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.: в ст. 13 Пакту акцентується увага на розвитку «людської особистості» і «відчутті власної гідності» як цілей освіти.

Згадка вченою у визначенні поняття права на освіту про «глобальний масштаб» і «виклики сьогодення» бачиться свідчить про динамічний розвиток права на освіту – воно є живим інститутом, який змінюється під впливом різних чинників, як-то, наприклад, цифровізація, глобалізація, мобільність робочої сили, штучний інтелект, війна, пандемії тощо.

Водночас, у наданому визначенні права на освіту А. Білою-Кисельовою не згадуються державні гарантії, механізми реалізації чи захисту цього права. Також поза увагою залишився принцип рівності чи недискримінації, які є ключовими у праві на освіту. Без цього право на освіту може бути інтерпретоване лише як можливість, а не як гарантовані кожному можливості без винятку.

Також, бачиться, що застосування таких широких і невизначених понять як «обсяг знань та інтелектуальний розвиток» не дозволяють конкретизувати про доступ до якої саме освіти йдеться, а такої фрази, як «виклики сьогодення» свідчить про розмитість поняття адже ці виклики постійно змінюються.

У дисертації О. Якушиної на тему «Конституційне право на освіту: теорія та практика реалізації» [59] сформульоване авторське визначення поняття права на освіту в суб'єктивному сенсі як закріплену Конституцією України і законами України можливість кожної особи отримувати знання, вміння, навички з метою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку, соціалізації та економічного добробуту й об'єктивному сенсі як сукупність конституційно-правових норм, що регулюють суспільні відносини в освіті, визначаючи цілі, зміст, просторові й часові межі, порядок реалізації права особи на освіту;

регламентують організацію управління освітою, види і структуру органів виконавчої влади, їх правовий статус і порядок провадження освітянської діяльності. [59, с. 4]. Надані вченою визначення містять цілісні ціннісні орієнтири (інтелектуальний, духовний, фізичний, культурний розвиток; соціалізація; економічний добробут), що, як бачиться, відповідає сучасній концепції багатовимірного змісту освіти. Водночас, в визначенні поняття права на освіту в суб'єктивному сенсі цінності і цілі освіти перераховані як однопорядкові явища. Також, дійсно, право на освіту сприяє добробуту, але держава не гарантує безпосередньо економічний результат і не може його гарантувати. Крім того, в визначеннях не згадується, що це право може бути обмежене.

Карапетян А. в дисертаційній роботі «Конституційне право кожного на освіту: порівняльно-правове дослідження» сформулював таке авторське визначення об'єктивного права кожного на освіту: це офіційно виражені та визнані у суспільстві правила поведінки учасників конституційно-правових відносин у сфері освіти, що охороняються державою, та згідно з якими поведінка учасників цих відносин оцінюється як правомірна або неправомірна [16] та підкреслив, що «просвіта не тотожня освіті. Здобуття носієм права на освіту сукупності компетентностей (результатів навчання), є невід'ємним сутнісним елементом об'єктивного конституційного права на освіту» [16]. Бачиться, що запропоноване визначення фокусує увагу на праві як на системі загальнообов'язкових правил поведінки, санкціонованих державою, що відображає класичну теорію Г. Кельзена про об'єктивне право як формально визначений порядок поведінки, встановлений державою, але в контексті права на освіту потребує глибшого ціннісного (аксіологічного) наповнення.

В запропонованому А. Карапетяном визначенні права на освіту чітко вказується, що об'єктивне право є не просто соціальний феномен, а саме офіційно вираженими нормами, які мають юридичну силу. Такий акцент у визначенні бачиться важливим адже право на освіту реалізується не лише як

декларація, а як конкретно регламентовані правила поведінки, встановлені і санкціоновані державою, і такі, що охороняються силою державного примусу.

Підкреслення вченим, що поведінка учасників оцінюється як правомірна або неправомірна, демонструє наявність юридичної відповідальності, що має ключове значення для практичного застосування конституційних норм.

З урахуванням основних ознак суб'єктивного права кожного на освіту сформульовано його визначення А. Карапетяном як юридично забезпеченої можливості будь-якої фізичної особи, використовуючи усі способи і засоби, здобувати сукупність компетентностей (результатів навчання) [16]. Бачиться, що вчений вірно акцентує увагу на тому, що право на освіту має бути не декларативним, а забезпеченим державою (позитивні обов'язки), а також зазначає про способи і засоби адже це дає можливість забезпечити здобуття особою освіти дистанційно, а також здобувати неформальну освіту що важливо в епоху цифровізації та в умовах війни, пандемій тощо.

Також бачиться, що застосований А. Карапетяном підхід є інноваційним адже на відміну від інших вчених, праці яких проаналізовано вище в цьому підрозділі дисертації, вчений оперує поняттями «результати навчання» та «компетентності», що узгоджується з європейськими стандартами права на освіту. Таким чином, Карапетян А. розширив традиційне розуміння освіти як «набуття знань» до компетентнісного підходу, а саме – до практичного результату навчання.

Важливим є і акцент вченого на відмежуванні понять «освіта» та «просвіта» адже просвіта - це ширше культурно-інформаційне явище, а освіта є інституційно визнаним процесом здобуття компетентностей [16]. Таке уточнення усуває типову помилку змішування культурно-освітньої діяльності з правом на освіту як правом, яке гарантоване Конституцією України.

Водночас, бачиться, що запропоноване А. Карапетяном визначення поняття суб'єктивного права кожного на освіту виражає формальне, але не матеріальне розуміння адже в ньому більше йдеться про можливість, ніж про її забезпечення. Також бачиться, що визначення потребує свого уточнення, оскільки зазначаючи

про використання усіх способів і засобів, тим самим упускається, що це можуть бути і незаконні засоби і способи. Відтак, доцільно було б використати конструкцію «усі законні способи і засоби».

Вчена Продан В. визначає право на освіту як сукупність можливостей особи щодо розвитку свого інтелектуального потенціалу, реалізації творчих здібностей і соціальної активності, наголошуючи на його ролі у формуванні громадянина демократичного суспільства [19]. Такий підхід підкреслює гуманістичний вимір освіти, але не розкриває структури правового механізму реалізації.

Вчена Слінько Т. трактує право на освіту як соціальну функцію держави, що забезпечує формування рівних можливостей для розвитку особистості [21]. У центрі концепції вченої лежить принцип соціальної рівності [60]. Т. Слінько вірно акцентує на справедливому розподілі освітніх ресурсів.

Безумовно, проаналізувавши визначення поняття права на освіту, надані вченими, для повноти цього дисертаційного дослідження щоб дослідити еволюцію доктринального осмислення права на освіту у сучасній українській юридичній науці, проведемо порівняльний аналіз.

Бачиться, що важливим етапом розвитку доктринального осмислення права на освіту стало формулювання у працях А. Б. Діхтярука підходу до освіти як юридичної можливості, гарантованої державою, а також акцентування на його зв'язку із принципом соціальної справедливості та кореспондуванні обов'язку держави створювати умови для реалізації цього права. При такому підході чітко окреслена роль держави – гарантувати конституційне право на освіту. Водночас, використання при визначенні поняття права на освіту терміна «система можливостей», розмиває межу між фактичною можливістю і суб'єктивним правом, що підлягає судовому захисту в разі порушення права на освіту.

Вченим А. Карапетяном в наукових працях було розвинуто ідею дуалістичної природи права на освіту: об'єктивного права на освіту (сукупність норм, що регулюють сферу освіти) і суб'єктивного права особи (можливість здобувати знання, кваліфікацію, компетентності). Автор вірно обґрунтовує, що

держава зобов'язана гарантувати доступність освіти, проте не має монополії на форми її надання.

Вченою О. Мельничук підкреслюється, що держава має не лише гарантувати формальний доступ, а й створювати умови для розвитку особистості. Бачиться, що це крок до гуманістичної доктрини освіти як умови реалізації людської гідності, що повністю узгоджується зі ст. 3 Конституції України. Водночас запропоноване вченою визначення залишається досить описовим і потребує уточнення щодо механізмів захисту права на освіту.

У працях А. Іванченко з'являється нова категорія - «право на безпечну освіту». В наукових дослідженнях вірно підкреслюється, що у період воєнного стану освіта виконує функцію збереження людського потенціалу нації, але наголосимо: право на безпечну освіту не є самостійним правом, а лише структурним елементом права на освіту. Це підтверджується системним тлумаченням ст. 3 і ст. 53 Конституції України: безпечність є невід'ємною складовою якості освіти, а не окремим об'єктом правового регулювання.

Таким чином, право на освіту є гарантованим Конституцією України, законами та міжнародними договорами України суб'єктивним правом кожної особи здобувати визначену державними стандартами сукупність компетентностей (результатів навчання) у безпечних і рівних умовах, із забезпеченням державних гарантій якості, доступності та захисту від дискримінації.

В ст. 26 Загальної декларації прав людини закладено універсальний стандарт права на освіту як невід'ємного права людини, що поєднує у собі елементи соціально-економічного (доступність і безоплатність) і морально-культурного (спрямованість на розвиток особистості) змісту. В Загальній декларації прав людини не йдеться про механізм реалізації цього права, але встановлюється, що освіта - не привілей, а загальнолюдська цінність.

Для сучасної доктрини конституційного права України це положення є фундаментальним, адже вчені розглядають право на освіту саме як гарантію розвитку людського потенціалу.

В ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права деталізовано позитивні обов'язки держави. На відміну від Загальної декларації прав людини в Пакті йдеться про поступове створення механізму реалізації цього права: держави мають забезпечити право на освіту в межах наявних ресурсів, але з постійним прогресом до повної доступності. Також ст. 13 Пакту вводиться трирівнева модель освіти: початкова, середня, вища. Такий підхід ліг в основу сучасних національних систем освіти, у тому числі української.

В Конвенції з подолання дискримінації в освіті [61] акцентується увага на принципі рівності та недискримінації. Тобто фактично право описується через заборону порушення його суті. Ця Конвенція зобов'язує держави усунути будь-які форми сегрегації або обмеження доступу до освіти.

В Конвенції про права дитини уточнюється віковий і суб'єктний аспект права на освіту. Норми Конвенції зобов'язують державу відігравати активну роль у забезпеченні не лише доступу, а й якості, мотивації та гуманізації освітнього процесу. Ця норма Конвенції є важливою для інтерпретації права на освіту як безперервного процесу розвитку особистості, що триває з дитинства й триває все життя й охоплює всі освітні рівні.

В ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [62] підкреслюється негативний обов'язок держави: не перешкоджати доступу до освіти та не порушувати свободу поглядів у навчальному процесі. У практиці Європейського суду з прав людини (справи «Kjeldsen v. Denmark» [63], «Campbell and Cosans v. United Kingdom» [64], «Leyla Şahin v. Turkey» [65]) це право тлумачиться як «право доступу до існуючої освітньої системи, створеної державою», а не як вимога створювати нову. Тобто, наголошується не стільки на соціальних гарантіях, скільки на захисті свободи вибору й недискримінації у сфері освіти.

Таким чином, Загальна Декларація прав людини заклала ідеологічну основу права людини на освіту, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права конкретизував обов'язки держави та ввів принцип поступової реалізації права на освіту, Конвенція з подолання дискримінації в освіті встановила

антидискримінаційні гарантії, Конвенція про права дитини конкретизувала право дитини на освіту, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод гарантує свободу доступу й світоглядну автономію освіти.

Таким чином, структурними елементами права кожного на освіту є такі: право доступу до освіти; право на якісну освіту; право на свободу освіти.

В Конституцію України імплементовано ст. 26 Загальної декларації прав людини адже закріплено принципи загальності, безоплатності і обов'язковості базової освіти. Як і ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права Конституція України вводить поступову «градацію» рівнів освіти, зокрема, дошкільна, середня, вища, а також визначає позитивний обов'язок держави забезпечувати доступ кожного до освіти. На відміну від ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Конституція України не містить прямої вказівки на свободу батьківського вибору, але цей принцип прослідковується в ч. 6 ст. 53 Конституції України адже нею гарантовано свободу світогляду у навчанні.

Норми Закону України «Про освіту» розвивають норми Конституції України, а сам Закон в цілому є фактичною імплементацією системи міжнародних стандартів в сфері освіти адже в ньому містяться норми права щодо доступності (визнання права кожного на освіту без дискримінації); безоплатності базової освіти; свободи вибору форми та закладу освіти, якості освіти, інклюзивності та рівності можливостей. Важливо, що Закон України «Про освіту» містить поняття права на якісну освіту. Підхід, застосований в цьому законі відображає перехід до ціннісно-результативного виміру права на освіту, тобто гарантує не лише формальний доступ, а й ефективність навчального процесу.

Право на освіту, закріплене у ст.53 Конституції України, належить до фундаментальних прав людини, реалізація якого є одним із визначальних чинників стабільності суспільства і національної безпеки. У період воєнного стану, запровадженого у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, постає необхідність переосмислення змісту цього права - не лише як

суб'єктивного права особи, але і як обов'язку держави забезпечувати його в умовах обмежених ресурсів, небезпеки для життя людей і переміщення населення.

Попри можливість тимчасового коригування механізмів реалізації, сутність цього конституційного права зберігається. Зокрема, у період воєнного стану держава не звільняється від обов'язку забезпечити доступність і безперервність освіти, хоча способи його виконання можуть трансформуватися (наприклад, через дистанційні, змішані або інші форми навчання). Безумовно, у період війни реалізація права на освіту передбачає не лише доступ до освіти, а й забезпечення умов безпеки, психологічної підтримки, цифрової стійкості системи освіти.

Відповідно до ст. 53 Конституції України кожен має право на освіту [1]. В частині 2 ст. 53 Конституції України йдеться про те, що повна загальна середня освіта є обов'язковою [1]. Водночас, держава забезпечує доступність, безоплатність (лише в державних і комунальних навчальних закладах): і дошкільної та повної загальної середньої; і професійно-технічної; і вищої освіти (ч. 3 ст. 53 Конституції України) [1]. Післядипломна освіта в цьому переліку не згадується оскільки її особи здобувають вже не безоплатно, а за рахунок коштів фізичних чи юридичних осіб.

Законодавство України, яке розвиває положення ст. 53 Конституції України передбачає пільги при отриманні післядипломної освіти. Так, для слухачів курсів підвищення кваліфікації/перепідготовки пільги можуть надаватися у вигляді державних грантів, компенсацій або безкоштовних місць у рамках цільових програм [66]. Але, багато пільг залежить від місцевих програм і бюджетних можливостей об'єднаних територіальних громад, обласних бюджетів. Наслідок цього – нерівність у доступі до пільг у різних регіонах. Крім того, відсутній спеціальний конституційно-правовий механізм регулювання післядипломної освіти ветеранів та поранених, хоча деякі положення існують у вигляді роз'яснень МОН України і тимчасових програм [67].

З огляду на війну в Україні і те, що громадянин України, який проходив військову службу, брав участь в відсічі збройній агресії росії, міг зазнати таких

поранень, що є не придатним до військової служби, і, маючи, наприклад вищу освіту за певною освітньою програмою, не може працювати через характер поранень, яких він зазнав, за фахом, положення ч. 3 ст. 53 Конституції України потребує викладення в новій редакції.

Також є ситуації, коли цивільна особа – громадянин України, постраждав в результаті збройної агресії росії, наприклад, в результаті бомбардування, і теж отримав такі ушкодження здоров'я, які не дозволяють працювати за тим фахом, за яким він отримав вищу освіту.

Фахівцями Української Гельсінської Спілки з прав людини та громадської організації «Правозахисна група «СІЧ» було проведено опитування внутрішньо переміщених осіб, мешканців Донецької та Луганської областей, колишніх військовослужбовців і вони дійшли висновку: «у країні, де ... триває війна, не існує статистики поранених цивільних та людей, які отримали інвалідність внаслідок бойових дій на Сході. Як результат – держава не знає, яка підтримка потрібна усім цим людям» [68].

В Звіті World Bank відзначається, що за приблизно 18 місяців війни кількість зареєстрованих осіб з інвалідністю зросла приблизно на 300 000 осіб (частка зросла до приблизно 7.4% населення), причому реальна поширеність, ймовірно, значно вища [69]. Також існують дані, що станом на серпень 2023 р. 20 000–50 000 осіб втратили одну або більше кінцівок з початку повномасштабного вторгнення [70], а огляд ReliefWeb (листопад 2024 р.) фіксує повідомлення про «до 100 000 ампутацій» [71]. Інші джерела дають локальні підрахунки: наприклад, окремі реабілітаційні центри звітували про сотні-тисячі пацієнтів, а загальна потреба у протезуванні оцінювалась у десятки тисяч [72].

Тому, бачиться за доцільне викласти ч. 3 ст. 53 Конституції України в такій редакції: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і

післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам».

Також держава забезпечує розвиток: дошкільної; повної загальної середньої; позашкільної; професійно-технічної; вищої освіти; післядипломної освіти різних форм навчання (ч. 3 ст. 53 Конституції України) [1].

Окрім вище викладеного, держава забезпечує і надання державних стипендій та пільг здобувачам освіти – як учням, так і студентам (ч. 3 ст. 53 Конституції України) [1]. В умовах повномасштабного військового вторгнення росії на територію України питання забезпечення і надання державних стипендій і пільг здобувачам освіти є актуальним, адже частина території України є окуповано, здобувачі освіти можуть перебувати в окупації, заклади професійно-технічної, вищої освіти здійснюють своє переміщення на підконтрольну Україні територію, а це вимагає часу для організації освітнього процесу в результаті такого переміщення, «за останній рік до вересня 2025 року дефіцит державного бюджету України без урахування іноземних грантів становив 22,9% ВВП» [73] і буде розглянуто в підрозділі 1.2 цього дисертаційного дослідження.

В частині 4 статті 53 Конституції України зазначається, що виключно таке коло суб'єктів, як громадяни України, мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах, але не на загальній основі, а на конкурсній [1]. Питання права на здобуття вищої освіти на конкурсній основі як структурного елемента конституційного права кожного на освіту не втрачає своєї актуальності. Воно неодноразово підіймається в практиці Європейського суду з прав людини в світлі сумісності норм національного законодавства та практики його застосування зі ст. 2 Протоколу 2 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. В умовах дії в Україні правового режиму надзвичайного стану також доцільним та необхідним є його дослідження для вдосконалення існуючої моделі конституційно-правового забезпечення цього структурного елемента права на освіту з врахуванням і вже набутого Україною досвіду, і досвіду держав, території яких перебувають в окупації (Молдови, Грузії), а також з врахуванням досвіду держав-учасниць Ради

Європи, який є доцільним для застосування в Україні в умовах війни та повоєнного відновлення, правових позицій Європейського суду з прав людини, практика якого відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права в Україні. Ці питання будуть досліджені в наступних підрозділах цієї дисертації.

Як вірно зазначає А. Карапетян «структурним елементом права на освіту є можливість дитини на визначення рівня її інтелекту з застосуванням у сукупності тестування, яке має бути об'єктивним і відповідати якісним ознакам, та інших методів» [16, с. 74]. В умовах, коли на підконтрольну Україні територію прибувають діти з окупованої росією території України, а також в умовах деокупації Автономної Республіки Крим, міста Севастополь, реінтеграції територій України, які наразі окуповані росією, може постати питання, частково подібне до того, з яким стикнулася Чехія: використання тестів для оцінки здібностей/труднощів у дітей в їх навчанні, а самих результатів тестування – для визнання дітей такими, що мають особливі освітні потреби і розподіляються або в спеціальні класи, або в загальні класи. Це питання також корелює з питанням рівня володіння дитиною мовою, якою здійснюється тестування, вплив такого рівня володіння на об'єктивність оцінювання та подальше направлення дитини для навчання або в спеціальний клас, або в загальний.

Так, в Чехії, не дивлячись на етнічне походження, перед зарахуванням дитини до школи вона проходила тестування, а самі тести – були однаковими для всіх. При розгляді Європейським судом з прав людини справи «D.H. та інші проти Чеської Республіки» Чехія констатувала, що в цій державі з 1999 року є загальновідома систематична практика зарахування «циганських дітей із середнім або вище середнього рівнем інтелекту» (§200) до спеціалізованих шкіл (шкіл для дітей, які мають проблеми з навчанням через вади розумового розвитку) [74] і основою для такого зарахування слугували результати пройдених дитиною психологічних тестів, що були розроблені в цілому для всіх дітей і не брали до уваги особливості ні рівня володіння мовами чеською мовою та потенціалу дитини до швидкого опанування чеської мови, ні особливості їх

життя, і відповідно вплив обставин, які не залежали від дитини, на її здатність до навчання, який потенційно при якійсній освіті дозволив би таким дітям навчатися в загальних класах.

Як вірно підкреслює А. Карапетян від 50% до 70% ромських дітей в Чехії відвідували спеціальні школи для дітей, які мають проблеми з навчанням саме через захворювання, які спричинили вади розумового розвитку, а не через рівень володіння мовою викладання [16]. Згодом існуюча в Чехії модель застосування тестів перед зарахуванням дітей у Чехії до школи була переглянута з метою забезпечення всім дітям, які перебувають на території Чехії, доступу до якісної освіти і щоб тестування не застосовувалося «... на шкоду циганським дітям» [16].

Також в цьому рішенні Європейського суду з прав людини констатовано таку проблематику (на неї звернув увагу Консультативний комітет з питань Рамкової конвенції про захист національних меншин), що навіть не маючи розумових вад, ромські діти в Чехії направлялися до спеціальних шкіл через або реальні, або уявні мовні, культурні відмінності між ромами та більшістю населення Чехії, а підставою такого направлення були знову ж таки результати тестування, хоча самі тести не були ані послідовними, ані об'єктивними чи всеосяжними (§68) [74]. В рішенні «D.H. та інші проти Чеської Республіки» зазначається, що зарахування ромських дітей до спеціальних шкіл для дітей з розумовою відсталістю часто носило характер майже автоматичного (§63-64) [74].

В іншій державі – Хорватії – функціонувала така модель конституційно-правового регулювання права на освіту, відповідно до якої ромські діти через те, що вони або не володіли мовою навчання, або мали не достатній рівень володіння мовою, формувалися у окремі класи, де зміст навчання був значно звуженим порівняно із офіційно затвердженою в Хорватії навчальною програмою. Але, на відміну від Чехії, таке формування здійснювалось не через етнічну ознаку, а з огляду на рівень володіння мовою, якою здійснюється навчання.

Так, в рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Oršuš i інші проти Хорватії» від 16 березня 2010 р. було констатовано, що підставою формування в класи дітей було «недостатність володіння хорватською мовою», і для їх навчання «необхідно було робити більше вправ та повторень» - лише в цьому разі такі учні могли б отримати таку ж якість освіти, як й інші учні, які вільно володіли хорватською мовою. Дітей, які не володіли хорватською мовою, або володіли нею не на належному рівні формували в окремі класи щоб забезпечити їх швидкий успіх в набутті такого рівня володіння хорватською мовою, який був би достатнім для навчання у змішаному класі [75]. Безумовно, щоб вжиті Хорватією заходи не були свавільні, окрім того, що вони були передбачені законом і переслідували легітимну мету, вони ще мають бути і пропорційними меті, яку Хорватія планувала досягти. Тому, розглядаючи справу «Oršuš i інші проти Хорватії» Європейський суд з прав людини звернув увагу на: 1) навчальний план, за яким відбувається навчання школярів; 2) передбачені законом процедури переведення школярів до змішаних класів.

В Україні МОН України було затверджено «Порядок утворення та умов функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» від 22 серпня 2024 р. № 1182, відповідно до якого спеціальні класи є окремими класами, що «утворюються у закладах загальної середньої освіти для навчання осіб з особливими освітніми потребами у спеціально створених умовах з урахуванням їх індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів» [76].

Відповідно до п. 6 цього Наказу «Залежно від категорії (типу) особливих освітніх потреб (труднощів) та рекомендованого рівня підтримки здобувачів освіти створюються спеціальні класи для учнів: 1) з інтелектуальними труднощами, що потребують третього рівня підтримки в закладах освіти; 2) з інтелектуальними труднощами, що потребують четвертого рівня підтримки в закладах освіти; 3) з інтелектуальними труднощами, що потребують п'ятого рівня підтримки в закладах освіти; 4) з функціональними сенсорними труднощами, що передбачають обмеження слухової функції та потребують другого, третього рівня підтримки в закладах освіти; 5) з функціональними

сенсорними труднощами, що передбачають обмеження слухової функції та потребують четвертого-п'ятого рівня підтримки в закладах освіти; 6) з функціональними сенсорними труднощами, що передбачають обмеження зорової функції та потребують другого-третього рівня підтримки в закладах освіти; 7) з функціональними сенсорними труднощами, що передбачають обмеження зорової функції та потребують четвертого-п'ятого рівня підтримки в закладах освіти; 8) з функціональними моторними або фізичними труднощами, що потребують другого-третього рівня підтримки в закладах освіти; 9) з функціональними моторними або фізичними труднощами, що потребують четвертого-п'ятого рівня підтримки в закладах освіти; 10) з функціональними мовленнєвими труднощами, що потребують другого-п'ятого рівня підтримки в закладах освіти; 11) із складними порушеннями розвитку (що передбачають поєднання різних категорій (типів) особливих освітніх потреб (труднощів), одна з яких потребує четвертого-п'ятого рівня підтримки); 12) з соціоадаптаційними/соціокультурними труднощами, в тому числі такими, що пов'язані з розладами аутистичного спектра та потребують другого-п'ятого рівнів підтримки» [76]. Тобто Наказ конкретизує категорії здобувачів освіти, для яких створюються спеціальні класи, та встановлює рівень необхідної підтримки залежно від виду порушення.

Водночас, в цьому Наказі немає жодної норми права, яка б дозволяла відкривати спеціальні класи для учнів, які не володіють державною мовою, або володіють державною мовою на рівні, не достатньому для навчання. Спеціальні класи можуть відкриватися відповідно до чинного законодавства України тільки для тих учнів, які через стан здоров'я та супутні захворювання не можуть навчатися в «звичайному» класі.

Не можуть діти, які не володіють державною мовою, або володіють державною мовою на рівні, не достатньому для навчання, направлятися для навчання і в спеціальні школи оскільки такі класи створюються лише для осіб з особливими освітніми потребами, зумовленими порушеннями інтелектуального

розвитку, фізичними, сенсорними та/або психічними порушеннями, розладами поведінки.

З рішення Європейського суду з прав людини у справах «Oršuš i інші проти Хорватії», «D.H. та інші проти Чеської Республіки» випливає, що в разі запровадження в Україні моделі такого конституційно-правового регулювання, відповідно до якої школярі, які не володіють державною мовою для навчання, або володіють нею на рівні, не достатньому для навчання, формуються у окремий клас, то зміст їх освіти за якістю має бути таким же, як і школярів, які навчаються в звичайних класах; законодавством мають бути передбачені процедури переведення школяра до загального класу.

Отже, структурним елементом права на освіту є право на справедливу належну оцінку індивідуальних потреб, інтересів, здібностей та здатності особи до навчання. Така оцінка має здійснюватися з використанням психологічних та педагогічних інструментів та з обов'язковим врахуванням особливостей кожної дитини. Незнання мови викладання або не належний рівень володіння мовою викладання не можуть бути підставою для зарахування дитини до спеціальної школи або спеціального класу для дітей з особливими освітніми потребами.

В Україні триває війна. Частина територій звільняються від російської окупації. З частини територій України, які перебувають в тривалій окупації, виїжджають діти. Але ситуація полягає в тому, що українська мова не вивчається на окупованих росією територіях України, а за самостійне вивчення мови особи непоодинокі переслідуються (§1162 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії» (щодо Криму) [26].

Так, в §1162 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії» (щодо Криму) йдеться, що «...погрози та переслідування, пов'язані з використанням української мови в контексті освіти, також були зазначені у Доповіді УВКПЛ за 2017 рік, а також у показаннях деяких свідків (... показання свідків митрополита Сімферопольського і Кримського Климента та Ярослава Гонтара) та Національної спілки журналістів України (А 102, 347 і 361). Місцева громадська організація (Український незалежний центр політичних досліджень,

А 139) зазначила наступне: «З лютого 2014 року кримська влада створила атмосферу українофобії та нетерпимості до української ідентичності, що вплинуло на вибір мови навчання... Проблема протистояння батьків і шкільних вчителів вирішувалася лише за допомогою адміністративного тиску на вчителів і педагогічний колектив і залякування батьків через батьківські комітети або окремі бесіди, які часто супроводжувалися погрозами насильства і фізичного нападу. На батьків тиснули з вимогою зменшити кількість заяв на викладання рідною мовою» [26].

Тому і наразі, і в майбутньому при повній деокупації тих територій України, які окуповані росією, і на яких діти не вивчають українську мову оскільки за вивчення української мови та спілкування українською мовою і дитина, і її батьки можуть зазнавати переслідування з боку влади росії, а також з боку фізичних і юридичних осіб, вище окреслені факти мають бути враховані.

Бачиться, що наразі при прибутті дітей на підконтрольну Україні територію з окупованої росією території України або з території росії, в майбутньому при інтеграції окупованих наразі росією територій України доцільним та необхідним було б створення такої моделі конституційно-правового забезпечення права на освіту, яка б передбачала викладання в школах предметів виключно українською мовою, зарахування дітей до закладів освіти на основі психологічних інструментів, педагогічних інструментів і з врахуванням того, що діти не вивчали українську мову через усталену політику російської федерації; широке застосування і неформальної освіти, яка б сприяла б динамічному вивченню школярами української мови (гуртки, майстер-класи, розмовні клуби тощо). Це сприятиме консолідації і розвитку української нації, забезпеченню права на освіту кожної дитини, право на навчання якої державною мовою – українською, було порушено в результаті вчинення росією найтяжчого міжнародного злочину – агресії щодо України.

Що стосується мови навчання в закладах освіти, то тим особам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується: право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних, комунальних

навчальних закладах, через національні культурні товариства (ч. 5 ст. 53 Конституції України) [1]. В ч. 5 ст. 53 Конституції України не згадуються корінні народи України, а також не зазначається, що право на навчання рідною мовою гарантується в приватних навчальних закладах.

Водночас, 1 липня 2021 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про корінні народи України» [76], який визначає права корінних народів України та особливості їх реалізації.

Так, корінними народами України є автохтонна етнічна спільнота, сформована на території України, яка є носієм самобутньої мови, культури, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи, самоусвідомлює себе корінним народом України, становить етнічну меншість у складі її населення і не має власного державного утворення за межами України – кримські татари, караїми, кримчаки (ч. 1-2 ст. 1 Закону України «Про корінні народи України») [76]. Ст. 5 вище згаданого закону закріплює освітні та мовні права корінних народів України: право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання мовою відповідного корінного народу; включення відомостей про мови, історію та культуру корінних народів України у навчальний процес відповідно до законів України у сфері освіти; можливість вивчення мов корінних народів України; можливість дослідження, збереження та розвиток мов корінних народів України, що перебувають під загрозою зникнення [76]. Тобто, в ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» закріплено норму права, відповідно до якої навчання може здійснюватись мовою корінного народу.

Як вірно зазначає О. Москалюк сьогодні і Конституція України, і чинне законодавство України містить низку норм права, що дозволяють здійснювати діаметрально протилежні варіанти тлумачення [127]. Тому, дискусії щодо того, чи має навчання здійснюватись мовою корінного народу, чи і мовою корінного народу, і державною мовою, або виключно державною мовою – тривають.

Зокрема, О. Совгіря наголошує, що «викладання предметів недержавною мовою можливе лише в межах культурно-просвітницьких програм, але не як основа здобуття формальної освіти» [77]. О. Совгіря підкреслює, що закріплення державної мови як основної мови освітнього процесу є проявом принципу державного суверенітету і відповідає європейській практиці [77]. Аргументом цього підходу є принцип правової рівності та недопущення сегрегації освітнього простору за мовною ознакою.

Іншу позицію підтримують, зокрема, Филипець Є., О. Скрипник, Т. Слінько, які вважають, що оптимальним є поєднання державної та мови корінного народу в освітньому процесі [78; 79; 80]. Науковці вбачають у двомовності не загрозу єдності, а інструмент реалізації культурної автономії та забезпечення права на ідентичність.

Так, Т. Слінько зазначає, що «навчання корінних народів їхньою мовою поряд із державною має не лише освітню, а й правозахисну функцію, оскільки сприяє збереженню культурної самобутності в межах унітарної держави» [80]. Вчена обґрунтовує необхідність збереження двомовної моделі на етапі початкової освіти як гарантії реалізації культурних прав національних спільнот [80]. Цей підхід також узгоджується з положеннями ст.14 Декларації ООН про права корінних народів [81], де підкреслено, що корінні народи мають право створювати та контролювати свої освітні системи з навчанням рідною мовою.

А. Карапетян відзначає, що правовий баланс між державною та рідною мовою є індикатором рівня демократизму освітнього законодавства [18].

У наукових роботах В. Продан представлено підхід, відповідно до якого право на навчання мовою корінного народу має пріоритет у межах територій компактного проживання відповідних спільнот [82]. Аргументується такий підхід міжнародно-правовими стандартами (Конвенція про корінні народи та народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах [83], ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [84]), які гарантують корінним народам право на навчання їхньою мовою.

Акцентуємо увагу, що «вивчати мову корінного народу», і «навчатися мовою корінного народу» – не синонімічні поняття.

Відповідно до ч. 4 ст. 6 Закону України «Про корінні народи України» державна політика України у сфері освіти та державна інформаційна політика базуються на принципі поваги до ідентичності корінних народів України, до їх цілісності як самобутніх етнічних спільнот та їхньої національної символіки [76]. Але це не означає, що корінні народи мають отримувати освіту лише мовою корінного народу, або робити вибір чи будуть вони отримувати освіту державною – українською мовою, чи мовою корінного народу. Щоб мати можливість реалізувати весь свій потенціал в Україні, бути інтегрованими в українське суспільство, а також з метою консолідації та розвитку українського суспільства корінні народи мають вільно володіти українською мовою як державною, навчатися державною мовою, а мову корінного народу – вивчати.

Більше того, як слушно зазначає в своєму дослідженні О. Бориславська «Державна мова є частиною конституційної ідентичності через те, що вона – важлива частина національної ідентичності» [125, с. 13]. Концепція, запропонована О. Бориславською, заслуговує на підтримку, оскільки державна мова, на її переконання, становить структурний елемент конституційної ідентичності, будучи ключовим компонентом національної самоідентифікації спільноти [125, с. 13]. Поділяючи цю позицію, слід підкреслити, що конституційна ідентичність охоплює відображену у тексті Основного Закону та у закріплених у ньому аксіологічних засадах модель самоусвідомлення політичної спільноти, яка здійснює установчу владу. Така спільнота має політичний характер, однак її формування ґрунтується на національній ідентичності українського народу, реалізація права якого на самовизначення зумовила утворення суверенної держави та функціонування в ній відповідної конституційної системи [125, с. 13].

Тому, пропонується ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції, що корінні народи та національні меншими мають право на вивчення

рідної мови в державних, комунальних, приватних закладах освіти, через національні культурні центри.

Пропонується: ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції: «Громадянам, які належать до корінних народів та національних меншин, відповідно до закону гарантується право на вивчення рідної мови у державних, комунальних, приватних навчальних закладах або через національні культурні товариства»; ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання державною мовою. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері»; п. 6 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» викласти в такій редакції: «б) освіти, зокрема державною мовою»; доповнити ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» п. 7 в такій редакції «7) вивчення мови національної меншини».

З початком повномасштабного вторгнення росії на територію України в Україні було прийнято низку нормативно-правових актів, спрямованих на адаптацію освітньої системи до умов воєнного стану: Наказ МОН України «Про організацію освітнього процесу в умовах воєнного стану» №273 від 16 березня 2022 р. [85], який визначив гнучкі форми навчання, зокрема онлайн-освіту та навчання за індивідуальними планами, Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» [86], який закріпив поняття «тимчасове переміщення закладу освіти», Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення» №911 від 9 серпня 2024 р. [87], яка спростила процедуру переведення студентів і учнів між закладами освіти у разі переміщення.

Аналіз їх змісту свідчить про імплементацію норм ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. та ст. 28 Конвенції про права дитини 1989 р., які передбачають право на неперервність освіти – навіть в умовах війни.

Також кожен має право на доступність освіти – кожен, в тому числі і внутрішньо переміщені особи. Як загальновідомо, у період війни саме доступ до освіти є ускладненим (фізичний доступ до закладів освіти, цифровий доступ до закладів освіти та неформальної освіти, яка надається і іншими суб'єктами окрім закладів освіти). Попри те, що відповідно до ст. 64 Конституції України навіть за умов дії в Україні правового режиму воєнного стану право на освіту не підлягає скасуванню, але може бути обмежене, Україна вживає заходи, щоб право на освіту кожному було забезпечено (тимчасове припинення діяльності закладів освіти у зонах бойових дій, перехід на дистанційне або змішане навчання, обмеження вибору місця здобуття освіти через евакуацію мешканців територіальних громад або переміщення). Це свідчить про те, що в умовах війни сформувався і розвивається ще один структурний елемент права кожного на освіту - право на альтернативні форми освітнього процесу, що гарантують продовження навчання в умовах небезпеки для життя і здоров'я людини.

Крім того, не менш вагомим є і право на безпечне освітнє середовище, але в умовах війни воно передбачає і право здобувачів освіти на фізичну безпеку (наявність укриттів, захисних споруд, евакуаційних планів тощо), і право на психоемоційну безпеку (психологічний супровід, підтримка дітей, які пережили травматичні події тощо), і право на інформаційну безпеку (захист персональних даних при дистанційному навчанні, недопущення пропаганди країни-агресора у навчальному контенті тощо).

Зокрема, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях неодноразово зазначав, що «держава, виконуючи взяті на себе функції щодо освіти та викладання, повинна дбати про те, щоб інформація або знання, включені в навчальну програму, передавалися об'єктивно, критично і плюралістично. Державі заборонено переслідувати мету індоктринації, яка може бути розцінена

як неповага до релігійних і філософських переконань батьків» (§50 рішення у справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» [63], і §53 рішення у справі «Folgerø and others v. Norway» [88], § 84 рішення у справі «Lautsi v. Italy» [89]). До цього переліку в умовах війни, безумовно, додається і свобода від пропаганди країни-агресора у навчальному контенті.

Війна в Україні загострила і проблему нерівності у доступі до освіти, особливо між внутрішньо переміщеними особами і тими, хто залишився в окупації, особами з особливими освітніми потребами внаслідок поранень, дітьми військовослужбовців. Європейський суд з прав людини у справі «Україна проти Росії» (щодо Криму) зазначає, що «Зобов'язавши себе в першому реченні статті 2 Протоколу №1, не «заперечуючи право на освіту», Договірні держави гарантують будь-якій особі, що перебуває під їхньою юрисдикцією, право на доступ до навчальних закладів, що існують на певний час» (§137) [26]. Це означає, що принцип рівності можливостей має бути реально забезпечений в Україні, а саме право на рівний доступ до освіти є структурним елементом конституційного права на освіту. Як вірно зазначає О. Кудрявцева саме принцип рівності є стрижнем системи права кожної демократичної країни [126].

Також з огляду на масштабне переміщення населення (в тому числі і в інші країни) та релокацію закладів освіти України, ключового значення набуває право на визнання результатів попереднього навчання. Можливість його реалізації забезпечено постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визнання на рівнях повної загальної середньої освіти результатів навчання, здобутих шляхом формальної та/або неформальної освіти у суб'єктів освітньої діяльності, розміщених за кордоном» від 23 червня 2025 р. № 734 [90].

Не менш важливим стає і право на визнання результатів в цілому навчання. Так, Європейський суд з прав людини у рішенні в справі «Що стосується деяких аспектів законів про використання мов у освіті в Бельгії» зазначає, що «для того, щоб це право було ефективним, необхідно, щоб, серед іншого, особа, яка є бенефіціаром, мала можливість отримувати прибуток від отриманої освіти, тобто право отримати, відповідно до правил, що діють у кожній державі, і в тій чи

іншій формі офіційне визнання навчання, яке вона закінчила» (§4) [91]. Ця усталена позиція Європейського суду з прав людини міститься і в рішенні «Україна проти Росії (щодо Криму)» (§138-139) [26].

Таким чином, в умовах війни право кожного на освіту охоплює не лише доступ до знань, але й забезпечення безпеки, цифрової інклюзії, психологічної підтримки та міжнародної академічної мобільності адже право на освіту слугує інструментом відновлення людського капіталу і післявоєнної реінтеграції суспільства.

Також як вірно зазначають науковці саме навчання супроводжується суспільною стійкістю, спроможністю до різних соціальних трансформацій [128; 129].

Вище викладене дозволяє дійти таких висновків. По-перше, конституційне право на освіту в умовах війни стає одним з елементів національної безпеки та стійкості суспільства. По-друге, в умовах війни структурними елементами суб'єктивного юридичного права кожного на освіту окрім тих структурних елементів, які властиві для нього в мирний час, є такі: право на безперервність освіти; право на безпечне освітнє середовище; право на цифрову доступність; право на адаптивну (гнучку) форму освітнього процесу; право на інституційний супровід; право на спрощені адміністративні процедури.

По-третє, судова практика засвідчує еволюцію тлумачення права кожного на освіту під впливом обставин війни, коли суди фактично встановлюють нові стандарти доступності освіти для внутрішньо переміщених осіб та здобувачів освіти, що перебувають у зоні бойових дій.

1.2. Право на освіту: позитивні зобов'язання держави в умовах воєнного стану

Право на освіту є одним з основоположних прав людини. Його ефективна реалізація дозволяє людині в майбутньому гідно жити, забезпечувати і для себе, і для членів своєї сім'ї достатній життєвий рівень.

Загальновідомо: існують міжнародні та регіональні стандарти забезпечення права на освіту, а також національний стандарт, який може бути вищий за міжнародний чи регіональний, але не нижчий. Обов'язок держави полягає у вжитті всіх необхідних заходів, які б дозволяли забезпечити право на освіту.

Водночас, в умовах війни постає питання: якими є позитивні зобов'язання держави з забезпечення права на освіту на тій території, яка перебуває в окупації іншої держави, а також в умовах вимушеного внутрішнього переміщення здобувачів освіти, переміщення в зарубіжні країни. Реалізація Україною «Курської операції» підняла ще одне питання: якими є зобов'язання України з забезпечення права на освіту на тій території росії, на якій перебувають Збройні Сили України. Ці питання відносяться до одних з найбільш складних в юридичній науці адже стосуються позитивних зобов'язань держави стосовно прав людини не в умовах миру, а в умовах конфлікту та тимчасової окупації.

В світі є випадки, коли частина території однієї держави окупована іншою державою [92; 93]. Держава, яка здійснює окупацію, може бути учасником одних і тих же міжнародних актів з прав людини універсального характеру і регіонального, що і держава, територію якої вона окупувала. Але є випадки, коли держава, яка окупувала частину території іншої держави, перестає бути учасником регіональної конвенції з прав людини, і відповідно не несе зобов'язань за нею. Наприклад, до 16 вересня 2022 р. росія була учасницею Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а потім перестала бути стороною Конвенції [94]. При цьому, росія здійснює хоч і незаконний, але ефективний контроль над частиною території Молдови, Грузії, України. Це актуалізує питання обов'язку з забезпечення права на освіту на окупованих росією територіях.

В цьому підрозділі дисертаційного дослідження охарактеризуємо обов'язок держави з забезпечення права на освіту на окупованих територіях, а також: на територіях, щодо яких держава зберігає ефективний законний контроль, хоча страждає від збройного конфлікту; на територіях, щодо яких жодна зі сторін конфлікту не встановила ефективний контроль.

В науці конституційного права питання обов'язків держави з забезпечення прав людини досліджувались в працях Ю. Бисаги, О. Васильченко, Л. Дешко, О. Кудрявцевої, О. Лотюк, А. Мерник, Є. Черняк, Г. Христової та інших вчених. Питання забезпечення державою права на освіту підіймалося в працях А. Карапетян, В. Продан, Т. Слінько, І. Щebetун та інших вчених. Режим воєнного стану в Україні актуалізував цю проблематику і вимагає підвищення ефективності нормативно-правового та організаційно-правового механізмів забезпечення права на освіту в умовах воєнного стану.

Інформація з рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», а також з відкритих джерел в мережі Інтернет свідчить, що на окупованих росією територіях України діти позбавлені можливості офіційно вивчати українську мову [26; 95]. Зокрема, росія не дозволяє викладати українську мову ні в школах, ні в закладах вищої освіти (університетах, інститутах). Батьки дитини не можуть звертатися з заявами про вивчення в школі української мови оскільки будуть зазнавати переслідувань. Немає гуртків, в яких діти могли б спілкуватися українською мовою. Здійснюється русифікація місцевого населення. Діти змушені вивчати українську мову таємно, щоб не зазнавати переслідувань, і з використанням здебільшого дистанційних технологій, ресурсів, які були створені Україною і розміщені в мережі Інтернет (платформи). Жодна платформа для вивчення української мови росією не була створена за весь період окупації [26].

Відтак, постає питання: в умовах окупації чи має держава, яка здійснює окупацію, забезпечувати вивчення мови держави, яку вона окупує, а також забезпечувати в цілому право на освіту на окупованій території?

В своїй науковій статті автором цього дисертаційного дослідження зазначається, що «Відповідь на це питання лежить в площині юрисдикції держави. Європейський суд з прав людини щодо юрисдикції держави-учасниці Ради Європи за ст. 1 Конвенції зазначив в справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» [96], що вона перш за все є територіальною, але є виняткові випадки такої дії (дій) держави (держав), вчинення якої призводить до наслідків, які

свідчать, що держава здійснювала (здійснює) юрисдикції поза межами своєї держави. Тобто, фактично мали місце екстериторіальні дії держави» [97].

В науковій статті автором цієї дисертації підкреслювалося, що державна юрисдикція може реалізовуватися поза межами національної території, якщо держава фактично здійснює владні повноваження або контроль над певними фізичними особами чи інституціями. Такий контроль може проявлятися, зокрема, через вплив на органи місцевого самоврядування, адміністрації закладів освіти, учнів та їхніх законних представників. Крім того, юрисдикція може виникати внаслідок здійснення законних чи незаконних воєнних операцій, коли держава отримує ефективне фактичне управління частиною території іншої держави, навіть якщо таке управління не ґрунтується на міжнародно-правовій легітимації [97].

Зокрема, в рішенні у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» Європейським судом з прав людини було встановлено, що юрисдикція Республіки Молдова була щодо трьох шкіл оскільки ці школи перебували протягом всього періоду часу в межах території Республіки Молдови, хоча і констатовалося, що Молдова на момент порушення прав Катан та інших не мала вже влади над тією частиною території, на якій порушення відбулись, і не могла контролювати дії «Придністровської Молдавської Республіки» [97].

Тобто, як і в рішенні у справі «Ilaşcu and others v. Moldova and Russia» [98] Європейський суд з прав людини розглядав Молдову як територіальну державу. Той факт, що Молдова не здійснювала ефективний контроль над територією, яка була окупована росією (Придністровською Молдавською Республікою), не вплинув на висновок Суду про те, що на Молдову покладено зобов'язання за ст. 1 Конвенції вжити всі можливі заходи для забезпечення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конвенцією [96; 98].

Отже, навіть якщо частина території держави є окупованою держава має вживати всі можливі заходи (не лише юридичні, а й дипломатичні) для продовження забезпечення всіх прав, гарантованих Конвенцією, в тому числі – і права на освіту [97].

Що стосується держави, яка здійснює окупацію території іншої держави, то в науковій статті [97] автор цього дисертаційного дослідження зазначає, що «в рішенні у справі «Plascu and others v. Moldova and Russia» Європейський суд з прав людини застосував підхід, відповідно до якого у випадках, коли заявники стверджують про порушення прав на території, що перебуває під окупаційним режимом іншої держави, необхідним є встановлення наявності прямих або опосередкованих дій органів чи представників держави-окупанта, спрямованих на ті заходи, що були застосовані щодо закладів освіти, у яких навчалися діти заявників. Європейський суд з прав людини наголошує, що юридично значущим є з'ясування питання, чи здійснює держава, яка окупує частину чужої території, реальний, тобто ефективний контроль над відповідним регіоном, зокрема чи перебувають місцеві органи влади у фактичному підпорядкуванні окупаційної адміністрації.

У межах цього тесту встановленню підлягає також факт військової присутності держави-окупанта в межах відповідної території, а також співвідношення чисельності її військових контингентів і засобів військового впливу з масштабом контрольованого регіону. Тобто Європейський суд з прав людини оцінює, чи наявний у держави-окупанта достатній військовий потенціал, який дозволяє їй у будь-який момент забезпечувати підтримання окупаційного режиму та впливати на ситуацію в регіоні.

Під час аналізу вказаних обставин Європейський суд з прав людини також бере до уваги історичну динаміку окупаційної влади: роль військових формувань держави-окупанта у формуванні й підтриманні контрольного режиму; ступінь економічної та гуманітарної підтримки, яку держава-окупант надає окупованим територіям; залежність місцевих адміністрацій від фінансових, матеріальних та силових ресурсів держави, що фактично здійснює контроль.

Саме сукупність зазначених критеріїв (військових, адміністративних, політичних та економічних) дозволяє Європейському суду з прав людини встановити наявність юрисдикції держави-окупанта в розумінні ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та, відповідно, покласти на неї

міжнародно-правову відповідальність за порушення прав людини на окупованій території.

Що стосується ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції Європейський суд з прав людини встановив такі факти: на окупованій території Молдови застосування латинської абетки вважалося правопорушенням, школи примусили переїхати в інші приміщення, які територіально здебільшого були на значних відстанях від місця проживання учнів; відбулось значне скорочення числа школярів [98]. В сукупності всі заходи і переслідування, яких зазнали школярі та їх батьки, становили втручання влади у право кожного на освіту (зокрема, можливість доступу до шкіл; можливість навчання рідною державною мовою; можливість батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх світоглядних переконань) [98].

Оцінюючи чи переслідувало таке втручання легітимну мету, Європейський суд з прав людини зазначив, що відсутні будь-які докази, які б вказували, що вжиті владою Придністровської Молдавської Республіки заходи, переслідували легітимну мету [98]. Зокрема, мовна політика Придністровської Молдавської Республіки була повністю спрямована на повну русифікацію і мови, і культури всієї молдовської громади [98].

В рішенні у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» Європейським судом з прав людини було встановлено, що Молдова доклала значних зусиль щоб надати підтримку заявникам: оскільки владою Придністровської Молдавської Республіки було вилучено приміщення молдавських шкіл, то Уряд Молдови оплатив і оренду, і ремонт нових приміщень для молдавських шкіл, обладнання, виплачував заробітну плату працівникам школи, транспортні витрати [96]. Такі заходи з боку Молдови свідчили, що всі свої зобов'язання за Конвенцією Молдова добросовісно виконала [96]. Молдова була визнана державою, яка в цій справі не є порушницею Конвенції [96].

З цього випливає, що і Україна щодо забезпечення права на освіту на окупованих росією територіях України має вживати всі залежні від України

заходи (і юридичного, і політичного характеру), щоб добросовісно виконувати зобов'язання за Конвенцією [97].

Що стосується росії, то Європейський суд з прав людини зазначив, що будь-які докази, які б свідчили про пряму участь росії у заходах, які вживались проти заявників та їх дітей, були відсутні; також були відсутні докази участі чи схвалення росією мовної політики Придністровської Молдавської Республіки [96]. Але оскільки саме росія здійснювала хоч і незаконний, але ефективний контроль над окупованою частиною Молдови, то відсутня необхідність встановлення чи здійснювала росія контроль над політикою Придністровської Молдавської Республіки, заходами, які вживала підпорядкована росії місцева адміністрація в сфері освіти [96]. Оскільки мав місце факт триваючої військової, економічної, політичної підтримки Придністровської Молдавської Республіки росією і без такої підтримки росії Придністровська Молдавська Республіка не здатна була б існувати, то саме росія була визнана Європейським судом з прав людини порушницею права на освіту, гарантованого Конвенцією [96].

Таким чином, практика Європейського суду з прав людини демонструє принципово важливий підхід до визначення міжнародно-правової відповідальності держави-окупанта за порушення гарантованого кожному права на освіту, який виходить далеко за межі формального виявлення прямої участі відповідної держави у конкретних актах порушення. Практика Європейського суду з прав людини є послідовною щодо того, що в умовах тривалої окупації ключовим критерієм для встановлення юрисдикції держави є *ефективний контроль*, а не доведеність фактичного втручання через накази, офіційні розпорядження чи задокументовану участь посадових осіб.

У розглянутому контексті Європейський суд з прав людини наголосив, що відсутність доказів прямої участі російської федерації в діях, спрямованих проти заявників та їхніх дітей, а також відсутність доказів схвалення чи ініціювання росією дискримінаційної мовної політики Придністровської адміністрації не має вирішального значення для оцінки її міжнародно-правової відповідальності.

Європейський суд з прав людини виходить із того, що встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діями держави-окупанта і конкретними заходами, спрямованими проти закладів освіти, не є обов'язковою умовою, якщо наявність ефективного контролю над територією доведена.

Російська федерація, за висновками Європейського суду з прав людини, здійснювала незаконний, але фактичний і стабільний контроль над окупованою частиною Молдови, що проявлявся у військовій присутності, політичній підтримці, економічному забезпеченні та ресурсоємній допомозі Придніпровській Молдавській Республіці. Саме ці чинники позбавляли Придністровську Молдавську Республіку автономності та робили її повністю залежною від росії. Тому відсутність необхідності доводити причетність росії до кожного конкретного акту втручання у сфері освіти впливає з презумпції: держава, яка забезпечує існування окупаційного режиму, автоматично несе відповідальність за всі порушення прав людини, що виникають у зоні її ефективного контролю.

Європейський суд з прав людини застосовує підхід, за яким структурна залежність окупаційного режиму від зовнішньої держави вважається достатньою умовою для висновку про наявність юрисдикції в розумінні ст. 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому доведений Європейським судом з прав людини факт, що Придністровська Молдавська Республіка була повністю неспроможною існувати без військової, політичної та економічної підтримки росії, став визначальним для покладення на неї міжнародно-правової відповідальності за порушення права на освіту.

Таким чином, висновок Європейського суду з прав людини має фундаментальне значення для міжнародного захисту права на освіту у зонах збройних конфліктів: держава-окупант не може уникнути відповідальності, посиляючись на відсутність прямого втручання в діяльність закладів освіти, якщо її контроль над територією фактично створює умови, за яких відбуваються порушення прав людини. У такому разі держава-окупант зобов'язана забезпечити, щоб освітній процес, включно з доступністю навчання, мовою

освіти та відсутністю дискримінаційних практик, відповідав міжнародним стандартам.

Цей підхід формує такий доктринальний підхід: ефективний контроль породжує повний обсяг обов'язків держави за міжнародними актами з прав людини, незалежно від її формальних чи політичних заяв, а також від ступеня «офіційності» її ролі на окупованій території. Це забезпечує реальний, а не декларативний захист права на освіту та унеможливорює ухилення держави-окупанта від відповідальності через створення номінально «автономних» цивільних адміністрацій, які фактично є інструментами її впливу.

Принцип субсидіарності, включений до Протоколу №15 до Конвенції, покладає і спільну відповідальність на Європейський суд з прав людини та держави-учасниці Ради Європи з захисту права на освіту, і на національні органи влади. Національні органи влади виступають первинними носіями обов'язку щодо належного тлумачення й застосування внутрішнього законодавства таким чином, щоб гарантії, закріплені у ст. 2 Протоколу №1, були ефективно реалізовані. Лише у випадку, коли національні механізми захисту прав людини не забезпечують достатнього рівня захисту або допускають порушення права на освіту, юрисдикція Європейського суду з прав людини набуває компенсаторного характеру.

Роль проаналізованого вище рішення Європейського суду з прав людини для України полягає в тому, що: Україна має розробляти та реалізовувати послідовну політику в сфері освіти на окупованих територіях.

Під час збройних конфліктів бувають ситуації, коли окремі території стають такими, на яких відсутній сталий, «ефективний» контроль з боку будь-якої держави [99].

Женевські конвенції 1949 р. та додаткові протоколи до них вимагають, щоб цілком при здійсненні бойових дій були виключно військові об'єкти, а також загальноновизнано, що школи та інші цивільні об'єкти підлягають захисту як цивільні об'єкти і не мають ставати цілями атак або використовуватися у військових цілях [100]. Обов'язки сторін збройного конфлікту включають

заборону атак на цивільні об'єкти, обов'язок вживати запобіжних заходів і вживати всіх можливих засобів для зменшення шкоди цивільному населенню [100].

У міжнародному гуманітарному праві зобов'язання держав забезпечувати освітній процес навіть у зонах конфлікту впливають зі ст. 50 і ст. 94 IV Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни [100] та ст.78 Додаткового протоколу 1 [101]. Ці норми покладають на державу, яка контролює територію (у тому числі тимчасово окуповану), обов'язок забезпечити функціонування закладів освіти, охорону дітей, вчителів та матеріальної бази закладів освіти.

Водночас, у випадках, коли ефективний контроль над територією відсутній, правова ситуація ускладнюється. Міжнародне право не визнає «вакууму зобов'язань», а це означає, що навіть у разі відсутності ефективного управління держави, сторони конфлікту зобов'язані діяти добросовісно для забезпечення доступу кожного до освіти відповідно до принципів гуманності.

Вассиліс П. Цевелекос вірно зазначає, що державні зобов'язання щодо освіти не припиняються у кризі, а мають бути адаптовані [102]. Також вчені вірно підкреслюють, що питання екстериторіального застосування прав людини впливає на визначення, яка держава несе зобов'язання у певній території, але навіть за відсутності ефективного контролю окремі негативні й позитивні обов'язки держав щодо своїх дій та заходів, які вони вживають, залишаються [103].

Міжнародне гуманітарне право застосовується у будь-якому збройному конфлікті і тому накладає негативні та позитивні обов'язки на всі сторони, що беруть участь у конфлікті - навіть якщо жодна з них не має сталого контролю над територією. Інакше кажучи: коли сторона атакує або здійснює військові операції на території, вона повинна дотримуватись правил міжнародного гуманітарного права стосовно цивільних об'єктів («шкіл») незалежно від того, чи вона «контролює» цю територію постійно [104] чи ні.

Вассиліс П. Цевелекос вірно акцентує увагу, що держави-учасниці конфлікту мають і надалі виконувати свої зобов'язання у межах юрисдикції, яку вони фактично здійснюють, і навіть якщо контроль як такий відсутній взагалі - держава залишається відповідальною за свої дії (наприклад, за напади, блокади, заборону гуманітарної діяльності), що впливають на право на освіту [102].

Міжнародний Суд ООН у справі «Democratic Republic of the Congo v. Uganda» підкреслив, що держава, яка здійснює фактичний контроль над територією, несе відповідальність за дотримання прав людини, навіть якщо цей контроль не має юридичного статусу суверенітету [105]. Безумовно, подібна позиція розповсюджується і на таке право, як право на освіту.

Таким чином, у ситуації «безвладдя» обов'язок гарантувати доступ до освіти може покладатися на будь-якого суб'єкта, який реально впливає на безпеку цивільного населення.

Правові позиції Європейського суду з прав людини у справах «Ilaşcu and Others v. Moldova and Russia» та «Catan and Others v. Moldova and Russia» стали визначальними для тлумачення права на освіту в контексті територій із невизначеним статусом. Зокрема, Європейський суд з прав людини констатував, що держава, навіть втративши фактичний контроль над частиною території, продовжує нести позитивні зобов'язання дипломатичного, нормативно-правового (прийняття нормативно-правових актів) та фінансового характеру щодо створення умов для здобуття освіти мешканцями цієї території.

У справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» Європейський Суд з прав людини констатував, що заборона навчання державною мовою на підконтрольних невизнаним утворенням територіях є порушенням ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Європейський Суд з прав людини наголосив, що держава-окупант або держава, яка здійснює вплив на територію, повинна утримуватися від дій, що знищують або перешкоджають функціонуванню закладів освіти.

Таким чином, виокремимо юридичні зобов'язання воюючих сторін щодо забезпечення права на освіту на територіях без ефективного контролю: 1)

негативні зобов'язання: не перешкоджати діяльності закладів освіти, не руйнувати інфраструктуру, не використовувати школи у військових цілях; 2) позитивні зобов'язання: сприяти створенню безпечних умов для навчання, дозволяти гуманітарним організаціям здійснювати освітні програми, гарантувати доступ дітей до навчальних матеріалів; 3) позитивні зобов'язання держави, яка потерпає від конфлікту та/або окупації: забезпечити можливості для дистанційної освіти, визнання документів про освіту, фінансування освітніх програм для переміщених осіб.

Отже, в умовах війни одним з фундаментальних принципів стає принцип безперервності зобов'язань у сфері освіти незалежно від контролю над територією.

В умовах збройної агресії проти України проблема забезпечення права на освіту на тимчасово окупованих територіях та в зонах бойових дій має особливу гостроту. Мешканці населених пунктів не поодинокі залишаються в окупації, росія здійснює бомбардування цивільних об'єктів, розташованих на території України, великою є кількість внутрішньо переміщених осіб і осіб, які виїхали з України в інші держави, рятуючись від війни.

В Україні було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [106], який покладає на державу обов'язок створювати механізми реалізації права на освіту, у тому числі шляхом дистанційного навчання, екстернату та зовнішнього незалежного оцінювання. Саме цей спеціальний закон закріпив загальний принцип: держава зобов'язана вживати всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини на тимчасово окупованій території, зокрема забезпечувати право на освіту для громадян України як у межах контролю над територією, так і за відсутності ефективного контролю (ст. 2, ст. 5 та ін.) [106].

Крім того, відповідно до Наказу МОН України «Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні» № 563 від 15 травня 2023 р., Україна забезпечила можливість продовження навчання

громадянами з окупованих територій у дистанційному форматі через державну освітню платформу [107]. Це є формою реалізації позитивних зобов'язань України, яка, навіть в умовах втрати ефективного контролю над частиною своєї території, виконує свій обов'язок з забезпечення права кожного на освіту.

Цей Наказ деталізував інструменти організації освітнього процесу в умовах бойових дій, зокрема можливості дистанційного навчання, асинхронних режимів, екстернату, індивідуальної підтримки (педагогічний патронаж) та механізми взаємодії закладів освіти із дітьми з тимчасово окупованих територій.

Також є додаткові рішення Кабінету Міністрів України, МОН України, які підтверджують, що держава реалізує комплекс заходів для забезпечення реалізації права кожного на освіту: дистанційні платформи, модульні програми, асинхронні курси, визнання результатів навчання для внутрішньо переміщених осіб та програми підтримки школярів з тимчасово окупованих територій [108].

Обов'язки держави, передбачені Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» та підзаконними актами МОН України, є позитивними: держава має не просто «не перешкоджати», а забезпечувати конкретні засоби реалізації права кожного на освіту (доступ до програм навчання, організація дистанційного навчання, визнання документів тощо).

Формалізація МОН України дистанційної форми як інструменту забезпечення безперервності освіти у зонах бойових дій і для учнів з тимчасово окупованих територій дозволяє кожному реалізувати конституційне право на освіту в ситуації, коли фізичний доступ до закладів освіти повністю неможливий, або суттєво ускладнений.

Відповідно до Закону України «Про освіту» дистанційне навчання не є лише технічною опцією, навпаки, саме воно є формою здобуття освіти, внаслідок чого результати мають визнаватись на рівні формальної освіти (атестація, зарахування, кредити) [109]. В законодавстві України було закріплено відповідні процедури.

Щоб дистанційна освіта не перетворилась на декларацію, держава вживає заходи зі створення і функціонування відповідної інфраструктури (платформи, доступ до інтернету, пристрої тощо), компенсує вартість уразливим категоріям населення [110], адже реалізувати своє конституційне право на освіту без «ресурсів» - неможливо. Тому, позитивним зобов'язанням держави є здійснення фінансування освіти.

Також МОН України розробляє і затверджує інструкції для закладів освіти щодо безпечного використання ресурсів [111], як-то: з питань захисту персональних даних, інформаційної безпеки тощо.

Також в Україні є екстернат, який дозволяє особі здобувати освіту поза «стінами» закладу освіти й підтверджувати свої знання через атестацію. Для внутрішньо переміщених осіб екстернат є одним зі способів реалізувати своє право на освіту без фізичної присутності у школі.

Також в Україні є Зовнішнє незалежне оцінювання. Саме держава несе обов'язок забезпечити рівний доступ кожного до Зовнішнього незалежного оцінювання. Для осіб з тимчасово окупованих територій створюються спеціальні пункти, адаптовані процедури, є можливість його скласти у безпечних зонах/онлайн (якщо законодавство і технічні вимоги дозволяють) [103].

Відповідно до ст. 3 Конституції, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а отже можемо констатувати - і за незабезпечення умов для реалізації її освітніх прав навіть під час збройних конфліктів. Закон України «Про освіту» закріплює у ст. 6 принцип безперервності освіти та обов'язок держави забезпечити освітній процес незалежно від умов надзвичайної ситуації [109].

Таким чином, у період військових дій держава зобов'язана не лише гарантувати формальний доступ до освіти, а й створювати умови для реалізації цього права в безпечному середовищі.

Право на освіту є невід'ємним правом кожного навіть у період дії правового режиму воєнного стану, а держави мають обов'язок діяти в межах принципу належної дбайливості (*due diligence*), забезпечуючи функціонування освітніх систем. Сутність цього принципу полягає в тому, що держава має не лише

утримуватися від порушення прав людини, але й вживати усіх розумних, належних і ефективних заходів для їх запобігання, захисту та відновлення, навіть у разі наявності обставин, які ускладнюють виконання функцій держави, зокрема, під час збройного конфлікту або дії правового режиму воєнного стану.

У контексті права на освіту принцип *due diligence* спонукає державу виконати свій обов'язок з організації системи освіти таким чином, щоб навіть у надзвичайних умовах забезпечувалася реальна можливість кожному у доступі до якісної освіти та безпечні умови її здобуття.

В Україні принцип належної дбайливості у сфері забезпечення освіти під час війни впливає із системного тлумачення ст. ст. 3, 17, 53 Конституції України. Так, ст. 3 Конституції України встановлює, що права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю, а діяльність держави спрямована на їх утвердження і забезпечення. В умовах війни, коли відбувається масове порушення права на освіту через бойові дії, окупацію територій або вимушене переміщення осіб, держава не звільняється від цього обов'язку, а навпаки повинна діяти з підвищеною дбайливістю, вживаючи заходів щодо пристосування системи освіти до нових умов.

Норми Закону України «Про освіту» [109] та Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [119] передбачають, що держава гарантує безперервність освітнього процесу, у тому числі шляхом запровадження дистанційного навчання, використання цифрових освітніх платформ, створення безпечних освітніх просторів та тимчасових навчальних центрів. Ці норми та їх застосування на практиці демонструють наскільки держава дотримується принципу належної дбайливості, оскільки передбачають не лише формальне збереження системи освіти, а й активні дії держави для забезпечення реального доступу до неї кожного в умовах війни.

Відповідно до тлумачення Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав (Загальний коментар №13), держави повинні вживати всіх можливих заходів для того, щоб навіть за умов надзвичайних ситуацій забезпечувалася мінімальна функціональність системи освіти [113]. Це охоплює

не лише матеріально-технічне забезпечення, але й створення середовища, у якому особи можуть продовжувати навчання без дискримінації, з урахуванням гендерної рівності, доступності для осіб з інвалідністю та переміщених осіб [113].

Агресія росії щодо України поставила Україну перед необхідністю реалізації принципу належної дбайливості у надзвичайно складних умовах. Україна вжила низку таких заходів, які свідчать про вжиття державою заходів, спрямованих на дотримання цього принципу: організація дистанційного навчання для учнів і студентів із тимчасово окупованих територій; створення «освітніх хабів» у безпечних регіонах України; забезпечення доступу до зовнішнього незалежного оцінювання та національного мультипредметного тесту для дітей, які перебувають за кордоном або на окупованих територіях; спрощення процедур переведення, вступу та визнання кваліфікацій для внутрішньо переміщених осіб; співпраця з міжнародними міжурядовими організаціями та міжнародними громадськими організаціями для підтримки освітнього процесу (ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ, Save the Children та ін.).

Таким чином, Україна вживає заходи для виконання своїх позитивних зобов'язань з забезпечення конституційного права кожного на освіту, дотримання принципу *due diligence*, забезпечуючи в умовах дії правового режиму воєнного стану мінімальні стандарти доступності, безпеки та безперервності освіти.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти висновків, що і Україна, і росія мають обов'язок забезпечити право на освіту на тимчасово окупованій території [114; 115]. Таке забезпечення передбачає існування нормативно-правового та організаційно-правового механізмів, які мають бути ефективними не лише в теорії, а й на практиці: носій (суб'єкт) права на освіту повинен мати можливість реалізувати своє право, а в разі його порушення має існувати ефективний механізм його охорони та ефективний механізм його захисту [116; 117].

Існує територіальна юрисдикція держави та виняткові дії держави, наслідки яких можуть свідчити, що ця держава здійснює юрисдикцію поза межами своєї

території, і все одно має обов'язок забезпечити право на освіту на таких територіях [97; 114-117].

І держава, яка здійснює окупацію частини територій іншої держави, і держава, частина території якої є окупованою, мають вживати всі необхідні заходи для забезпечення права на освіту на цій території [97; 114-118]. На Україну покладено зобов'язання за ст. 1 Конвенції вживати всі можливі заходи для забезпечення права на освіту на тимчасово окупованих росією територіях України – держава має вживати всі можливі не лише юридичні, а й дипломатичні заходи [96; 114-118]. Так само такі заходи має вживати і росія [96; 114-118].

Юридичне значення позитивних зобов'язань полягає в тому, що держава не обмежується роллю «спостерігача» за освітнім процесом, а активно створює умови для реалізації конституційного права кожного на освіту, особливо для осіб, які перебувають у ситуації вразливості (внутрішньо переміщені особи, діти військовослужбовців, діти з особливими освітніми потребами тощо).

Відповідно до правових позиції Європейського Суду з прав людини у справах «Campbell and Cosans v. United Kingdom» [64], «Leyla Şahin v. Turkey» [65], «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» [63], «Україна проти Росії (щодо Криму)» [26] та ін. позитивним зобов'язаннями держави є такі: забезпечення існування системи закладів освіти; забезпечення відсутності дискримінаційних бар'єрів; відповідність змісту освіти стандартам якості та прав людини; забезпечення здатності системи освіти реагувати на надзвичайні умови, зокрема воєнні.

Перелік обов'язків держави з забезпечення права на освіту в умовах війни складають: забезпечення ефективності конституційно-правових гарантій права кожного на освіту незалежно від введення правового режиму воєнного стану; прийняття спеціальних нормативно-правових актів, що регламентують порядок організації освітнього процесу під час війни; створення нормативно-правових та інституційних механізмів реалізації права на освіту кожного на тимчасово окупованих територіях; забезпечення визнання результатів всіх форм освіти (інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева);

індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна) незалежно від місця перебування носія конституційного права на освіту; регламентація процедур визнання документів про освіту, отриманих на тимчасово окупованих територіях, а також отриманих на території росії здобувачами – громадянами України, які були туди вивезені примусово з території України; створення умов для безперервного навчання; впровадження механізмів освітнього патронажу для дітей з окупованих територій; формування логістичних коридорів для евакуації здобувачів освіти, їх подальше зарахування до закладів освіти на підконтрольній Україні території; забезпечення фінансування сфери освіти; надання пільг для здобуття освіти внутрішньо переміщеними особами, дітьми військовослужбовців, учасників бойових дій; забезпечення матеріально-технічної бази для дистанційного навчання; забезпечення безпеки здобувачів освіти під час евакуації або навчання у тимчасових центрах; заборона перешкоджати освіті кожного на окупованих територіях; забезпечення рівних можливостей в сфері освіти навіть у період воєнних дій; здійснення міжнародного співробітництва у сфері освіти з міжнародними міжурядовими організаціями та міжнародними громадськими організаціями; забезпечення доступу до достовірної інформації про освітні можливості для внутрішньо переміщених осіб; захист персональних даних здобувачів освіти, які беруть участь у дистанційному навчанні на окупованих територіях.

Ці обов'язки перебувають з принципом належної дбайливості держави у взаємозалежному та функціональному зв'язку. Принцип належної дбайливості визначає стандарт належної поведінки держави. Позитивні обов'язки є інструментом реалізації матеріального змісту принципу належної дбайливості.

Принцип належної дбайливості у сфері забезпечення конституційного права на освіту органічно пов'язаний із позитивними обов'язками держави, оскільки саме він визначає параметри належної поведінки суб'єктів, наділених публічно-владними повноваженнями, в умовах, коли реалізація права залежить не лише від невтручання, а й від активних, заздалегідь спланованих та скоординованих

дій органів державної влади та місцевого самоврядування. Належна дбайливість передбачає встановлення для держави стандарту обачливості й вжиття превентивних заходів, спрямованих на запобігання порушенням права на освіту, гарантування функціонування системи освіти навіть в умовах війни.

Принцип належної дбайливості вимагає, щоб держава не лише формально закріплювала право на освіту у національному законодавстві, а й забезпечувала його реалізацію шляхом вжиття відповідних заходів. Йдеться про створення умов, які унеможливають фактичні бар'єри доступу до освіти, своєчасне реагування на чинники, що перешкоджають реалізації права кожного на освіту. Належна дбайливість означає, що держава має ідентифікувати загрози реалізації права, оцінювати їх інтенсивність, передбачуванисть і наслідки, та впроваджувати превентивні гарантії.

Позитивні зобов'язання у поєднанні з принципом належної дбайливості охоплюють обов'язок забезпечувати якість освітніх послуг відповідно до встановлених державою стандартів та доступ до них, незалежно від того, чи здійснює держава ефективний законний контроль над своєю територією чи втратила його щодо частини своєї території, а також незалежно від соціальних чи безпекових умов, гарантуючи стабільність освітнього процесу для всіх груп населення. Це зумовлює необхідність ефективного управління закладами освіти, забезпечення здійснення навчання за всіма формами: інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева), індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві), дуальна, розроблення механізмів продовження освіти в умовах збройної агресії, а також створення дієвих процедур захисту у разі порушення конституційного права на освіту.

Принцип належної дбайливості «трансформує» право на освіту з декларативного у реально забезпечене, оскільки робить його залежним від системної спроможності держави передбачати, запобігати та реагувати на загрози, підтримуючи безперервність і доступність освіти.

1.3. Обмеження права на освіту в умовах воєнного стану

Згідно з ч. 1 ст. 64 Конституції України конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України [1]. В частині 2 ст. 64 Конституції України йдеться, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [1]. До переліку прав і свобод людини, які не можуть бути обмежені, гарантоване ст. 53 Конституції України право на освіту не відноситься.

В Україні діє Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. зі змінами і доповненнями [119]. Як автором цього дисертаційного дослідження зазначалося в науковій статті «...Станом на сьогодні понад 3 роки в Україні триває війна. Частина територій України окуповані росією, на частині територій України ведуться бойові дії. Є діти, які перебувають в окупації, і не мають доступу до Інтернет для навчання он-лайн, є діти, які були примусово вивезені росією з окупованої території України і розміщені в росії ... Вони не мають доступу до української освіти. Те саме стосується і здобувачів вищої освіти. Низка територіальних громад з огляду на окупацію чи військові дії на їх території були евакуйовані.

Також як загальновідомо територія України систематично зазнає масованих атак з боку росії. Навчальний процес переривається під час повітряних тривог. Низка шкіл зруйновані як загальновідомо в результаті російських обстрілів.

Всі ці обставини породжують питання: оскільки очевидним є, що права дітей на освіту обмежуються, то яким критеріям має відповідати таке обмеження, щоб воно не було свавільним з боку держави. При цьому зауважимо, що прав на освіту є одним з тих основоположних прав ..., яке дає можливість в майбутньому кожній людині самореалізуватися, жити гідно без бідності, забезпечити достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї. Підкреслимо, що навіть в умовах дії режиму воєнного стану держава має вживати всі заходи для забезпечення права на освіту і захист конституційних цінностей» [114].

В цьому підрозділі дисертаційного дослідження охарактеризуємо критерії обмеження права кожного на освіту в період дії правового режиму воєнного стану.

Вчені О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк, О. Мельничук, А. Мерник, Т. Слінько та ін. вірно зазначають в своїх дослідженнях, в силу певних ситуацій держава змушена обмежувати те, або інше право чи свободу людини і громадянина [14; 21; 120; 121]. Відповідно до ст. 64 Конституції України саме в умовах воєнного стану державою можуть бути встановлені окремі обмеження права на освіту із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини, як вірно зазначають в своїх дослідженнях О. Бориславська, О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк, А. Мерник, О. Москалюк [14; 120-124] та інші вчені, при обмеженні права людини чи основоположної свободи, в тому числі і права на освіту, держава має дотриматись так званого трискладового тесту.

По-перше, обмеження права на освіту в умовах воєнного стану має бути передбачене законом.

При цьому, закон, який обмежує право на освіту, а також підзаконні нормативно-правові акти, які розвивають його положення, не мають суперечити Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, іншим міжнародним актам з прав людини універсального та регіонального характеру, членом або учасником яких є держава. Акцентуємо увагу і на тому, що в разі, якщо Європейський суд з прав людини буде розглядати справу, в якій заявник скаржиться на порушення державою ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції, стверджуючи, що і сам закон, який обмежив його право на освіту в умовах воєнного стану, або підзаконний нормативно-правовий акт, суперечить Конвенції, то завданням Європейського суду з прав людини є з'ясування того, чи дійсно норми такого закону є несумісними з нормами Конвенції.

Але, як відомо, окрім законів та підзаконних нормативно-правових актів, заклади освіти керуються в своїй діяльності і локальними актами органів місцевого самоврядування, місцевих державних адміністрацій, власними

локальними актами закладів освіти. В рішенні у справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» Європейський суд з прав людини зазначив, що «конкретні заходи по застосуванню, рішення які приймаються на рівні кожного конкретного муніципалітету або навчального закладу, не входять у сферу контролю Суду» [63]. Це зумовлено тим, що такі локальні акти не охоплюються поняттям «закон». Відповідно, при розгляді питання чи було обмеження права на освіту встановлено законом, якщо таке обмеження встановлено локальним актом, відповідь буде «обмеження права на освіту не встановлено законом», а отже відбулось недотримання вимоги з обмеження права особи саме законом.

В справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» було піднято питання, що «Настанова» від квітня 1971 р. не була законом або підзаконним нормативно-правовим актом, а лише робочим документом, який був покликаний допомагати та давав рекомендації адміністрації місцевих шкіл, і хоча Постанова в розділі другому та циркуляр від 8 червня 1972 року згадували цей документ, то циркуляр від 15 червня 1972 р. вже не згадував цей документ. Тим не менш, ним продовжували керуватися (користуватися) по всій державі, його часто-густо цитували в Європейському суду з прав людини. Тому, Європейський суд з прав людини прийняв його до уваги оскільки це сприяло роз'ясненню сутності національного законодавства. Європейський суд з прав людини не надавав оцінку цій Настанові, не оцінював цей документ як доцільний або недоцільний, не оцінював і доцільність або недоцільність іншого законодавства – Європейський суд з прав людини лише брав до уваги реальну ситуацію, яка була.

Таким чином, саме обмеження права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану має бути передбачене законом. Дія лише тільки одного закону «Про правовий режим воєнного стану» та/або введення парламентом держави режиму воєнного стану і мобілізації в державі не є достатніми для того, щоб констатувати, що обмеження права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану відповідає критерію «передбачено законом». Норми закону або підзаконного акту, якими передбачено обмеження права на освіту, мають бути сумісними з нормами Конвенції. Обмеження права на освіту локальними

нормативно-правовими актами є таким, що не відповідає вимозі «встановлено законом» оскільки ці акти не охоплюються поняттям «закон». Тому, закон та/або підзаконні нормативно-правові акти, які встановлюють обмеження права кожного на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, оцінюються Європейським судом з прав людини щодо того, чи сумісні їх норми з нормами Конвенції, а локальні нормативно-правові акти – ні.

Після запровадження в Україні правового режиму воєнного стану держава прийняла низку нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері освіти в умовах війни. Зокрема, Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який визначає, що органи державної влади мають право тимчасово обмежувати окремі конституційні права, зокрема і діяльність закладів освіти, «в інтересах національної безпеки та громадського порядку» (ст. 8, 12, 17) [119], також було внесено зміни до Закону України «Про освіту» (ст. 3, 6, 29), який містить положення про безперервність освітнього процесу та можливість застосування дистанційних або змішаних форм навчання у разі надзвичайних обставин [109]. Крім того, було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо організації освітнього процесу в умовах воєнного стану» №480 від 6 травня 2022 р. [130], Наказ МОН України «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» №274 від 28 березня 2022 р. [131] та ін.

Тобто, в Україні створено нормативно-правову основу обмеження права на освіту в умовах воєнного стану. Водночас, її формальна наявність [132] не свідчить про те, що дотримано вимоги «передбачено законом» при обмеженні права кожного на освіту. Норми права мають бути якісними, передбачуваними та узгодженими.

Так, Європейський суд з прав людини у своєму рішенні у справі «The Sunday Times v. the United Kingdom (№ 1)» зазначає: «Норму не можна вважати «законом», якщо вона не сформульована з достатньою точністю, щоб особа могла регулювати свою поведінку: вона має бути здатною - за потреби, за

допомогою належної поради - передбачити, у розумних межах, наслідки, які може спричинити певна дія. Ці наслідки не обов'язково повинні бути передбачуваними з абсолютною точністю, адже цього неможливо досягти на практиці. Хоча визначеність є бажаною, надмірна жорсткість може перешкоджати розвитку права, яке має йти в ногу зі змінами суспільних обставин» (§49) [133]. Тобто, закон має бути не лише чинним нормативно-правовим актом, але й достатньо якісним, щоб людина могла передбачити правові наслідки своїх дій.

В рішенні у справі «*Gillow v. the United Kingdom*» Європейський суд з прав людини зазначає, що «Фраза «відповідно до закону» означає не лише те, що втручання повинно мати певну основу у національному законодавстві, але й те, що закон повинен бути належної якості - доступним для особи, якої він стосується, і передбачуваним за своїми наслідками» (§55) [134]. Отже, чинний закон може бути несумісним із Конвенцією, якщо він недостатньо чіткий або не був належно оприлюднений.

В рішенні у справі «*Silver and Others v. the United Kingdom*» Європейським судом з прав людини було зазначено, що «Закон, який надає дискреційні повноваження, повинен визначати їх обсяг... Щоб уникнути ризику свавільного втручання, закон має забезпечити належний рівень правового захисту від свавілля» (§87) [135]. Отже, під час дії правового режиму воєнного стану, коли держава розширює дискреційні повноваження органів державної влади, вона має і чітко визначати їхні межі.

Європейським судом з прав людини в рішенні у справі «*Malone v. the United Kingdom*» зазначається, що «Фраза «відповідно до закону» передбачає, що у національному праві мають існувати засоби правового захисту від свавільного втручання з боку державних органів» (§67) [136], в рішенні у справі «*Rotaru v. Romania*» - що «Закон має бути сформульований достатньо чітко, щоб громадяни могли розуміти обставини й умови, за яких органи влади мають право вживати заходів, що впливають на їхні права» (§55) [137].

У період дії воєнного стану в Україні спостерігається зміщення регуляторного центру з закону до підзаконних актів - наказів, листів, рекомендацій МОН України і військово-цивільних адміністрацій. Такі акти часто містять широкі, оціночні формулювання або взагалі не є нормативно-правовими актами, що створює дефіцит передбачуваності.

Як зазначає О. Скрипнюк, «правове регулювання освітньої сфери під час війни характеризується тимчасовістю, фрагментарністю та надмірною дискреційністю органів виконавчої влади, що ставить під сумнів дотримання вимог якості закону» [138].

Так, дійсно, Накази МОН України щодо проведення Національного мультипредметного тесту та Зовнішнього незалежного оцінювання (2022–2024 рр.) [138-141] неодноразово змінювалися за кілька тижнів до початку вступної кампанії, що створювало правову невизначеність для абітурієнтів, які не могли планувати поведінку відповідно до стабільних правил. Також Роз'яснення МОН України, що фактично мають регуляторний характер (наприклад, щодо атестації педагогів у зонах бойових дій), не публікуються у «Офіційному віснику України», а лише на сайті МОН України, що суперечить принципу доступності (§55 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Gillow v. the United Kingdom»). Постанови Уряду України щодо евакуації освітніх установ не містять чітких критеріїв, коли і за яких умов рішення про евакуацію є обов'язковим, що створює ризик свавільного тлумачення з боку військово-цивільних адміністрацій (§87 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Silver v. the United Kingdom»). Крім того, попри наявність законів України «Про освіту» та «Про правовий режим воєнного стану», механізми судового оскарження рішень МОН України або місцевих державних адміністрацій залишаються декларативними, що порушує вимогу наявності «правових засобів захисту від свавілля» (§67 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Malone v. the United Kingdom»)).

Таким чином, формальна наявність закону не є достатньою умовою для відповідності критерію «передбачено законом» при втручанні держави у

конституційне право кожного на освіту. Визначальною є якість правового регулювання - його чіткість, передбачуваність, стабільність і доступність. В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану держава ухвалює акти тимчасового характеру, що фактично змінюють обсяг права на освіту без достатньої законодавчої основи. При цьому, практика Європейського суду з прав людини є усталеною при оцінці таких дій держави: втручання, яке ґрунтується на розмитих або недоступних актах, не може вважатися «передбаченим законом». Тому для ефективного забезпечення права на освіту в умовах війни держава повинна: приймати закони і підзаконні акти з повною відповідністю критерію «передбачено законом»; забезпечувати офіційне оприлюднення та стабільність нормативно-правового регулювання; забезпечити ефективний судовий і адміністративний механізм контролю за діями виконавчих органів влади у сфері освіти.

Таким чином, усталеною є позиція Європейського суду з прав людини, що при обмеженні права людини чи основоположної свободи має бути правова основа – втручання має спиратися на нормативно-правовий акт, прийнятий відповідно до встановленої в національному законодавстві процедури, закон має бути доступним – особа має мати можливість ознайомитися з його змістом, наслідки мають бути передбачуваними – закон має бути достатньо чітким, щоб особа могла розуміти, які дії призводять до правових наслідків.

Щодо права кожного на освіту це означає, що держава може змінювати умови навчання (наприклад, обмеження відвідування шкіл у прифронтових районах), лише якщо такі зміни чітко визначені у нормативно-правових актах, доступні громадянам і не порушують сутності освітнього права як такого.

В Україні обмеження у сфері освіти під час війни встановлюються, зокрема: Указом Президента України про запровадження воєнного стану та Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [142; 119]; постановами Кабінету Міністрів України щодо евакуації закладів освіти, дистанційного навчання, зарахування дітей із тимчасово окупованих територій; наказами МОН

України, що визначають особливості організації освітнього процесу в умовах війни.

Такі нормативно-правові акти забезпечують формальну наявність правової підстави обмеження права на освіту, проте їх якість і доступність є предметом дискусій науковців. Зокрема, окремі дослідники (Карапетян А, Мельничук О., Слінько Т.) зазначають, що відсутність єдиного нормативного механізму обліку освітніх втрат у зоні бойових дій може свідчити про дефіцит передбачуваності та правової визначеності при реалізації принципу «передбачено законом» [10; 14; 16].

В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану дійсно є ознаки «дефіциту» передбачуваності, адже нормативно-правові акти Уряду України та МОН України мають підзаконний характер (вони не є законом), видаються за скороченими процедурами та містять широкі дискреційні формулювання, як-то: «Обласним та Київській міській військовим адміністраціям разом із засновниками закладів освіти забезпечити організацію початку навчального року залежно від безпекової ситуації в кожній окремій адміністративно-територіальній одиниці» (Постанова Кабінету Міністрів України «Про початок навчального року під час воєнного стану в Україні» від 23 липня 2024 р. № 841 [143]) та ін.

Такі положення не дозволяють громадянам чітко передбачити, за яких умов їхнє право на освіту може бути обмежене, а також які органи несуть відповідальність за прийняття відповідних рішень.

Крім того, відсутній єдиний нормативний механізм забезпечення освітніх прав дітей, евакуйованих із тимчасово окупованих територій або зони бойових дій. Це створює правову невизначеність щодо статусу здобутих ними результатів навчання, визнання «атестаційних документів», продовження навчання тощо.

Таким чином, хоча формально держава дотримується критерію «передбачено законом», тим не менш його змістовне наповнення не повністю відповідає критеріям якості норми права.

Проведений аналіз свідчить, що попри формальне існування в Україні нормативно-правової бази, яка регулює відносини, що виникають при реалізації конституційного права кожного на освіту в умовах воєнного стану, дотримання критерію «передбачено законом» у розумінні Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод залишається неповним і фрагментарним. Закони та підзаконні акти, що регулюють обмеження права на освіту, хоча й створюють необхідну правову основу для реалізації права кожного на освіту в умовах війни, не завжди відповідають стандартам доступності, передбачуваності та достатньої юридичної чіткості, встановленим практикою Європейського суду з прав людини.

Домінування регулювання за допомогою підзаконних актів, наявність оціночних формулювань, часті та непередбачувані зміни нормативно-правових актів, а також використання ненормативних актів (листів, роз'яснень, рекомендацій), створюють дефіцит правової визначеності та розширюють сферу дискреції органів виконавчої влади і військово-цивільних адміністрацій. У таких умовах здобувачі освіти не можуть із достатнім ступенем передбачуваності оцінити правові наслідки зміни форм навчання, умов вступу або переміщення закладів освіти, що суперечить вимогам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод до якості нормативно-правового регулювання.

Виявлена проблема зміщення регуляторного центру від закону до підзаконних актів у сфері освіти унеможливорює визнання втручання держави у право кожного на освіту таким, що повністю відповідає вимозі «передбачено законом». Розширення дискреційних повноважень органів влади за відсутності чітко окреслених меж їх здійснення підвищує ризики свавільного втручання, що прямо суперечить правовим позиціям Європейського суду з прав людини у справах «Silver and Others v. the United Kingdom», «Malone v. the United Kingdom», «Gillow v. the United Kingdom» та ін.

Крім того, обмеження права на освіту в умовах війни не супроводжується належними механізмами судового та адміністративного контролю, що фактично нівелює гарантію правового захисту від свавілля органів державної влади.

Неврегульованість окремих аспектів, зокрема, забезпечення права на освіту дітей з окупованих територій або зон активних бойових дій, які охоплюються поняттям «внутрішньо переміщені особи», визначення критеріїв евакуації закладів освіти, уніфікації процедур оцінювання, посилює правову невизначеність та знижує рівень захищеності конституційного права кожного на освіту.

Отже, встановлено, що формальна наявність нормативно-правових актів, якими визначаються обмеження права на освіту під час війни, не є достатньою для визнання втручання держави правомірним у розумінні статті 2 Протоколу №1 до Конвенції. Якість цих актів, їх стабільність, доступність, чіткість і передбачуваність залишаються критично важливими умовами, без яких вимога «передбачено законом» не може вважатися виконаною. Держава зобов'язана забезпечити належну законодавчу конкретизацію умов і меж втручання у конституційне право кожного на освіту, мінімізувати використання неправових актів та встановити ефективні механізми контролю за рішеннями органів виконавчої влади в сфері освіти. Лише за цих умов обмеження права на освіту у період воєнного стану відповідатимуть міжнародним стандартам захисту прав людини і вимогам правової визначеності.

«Якість закону» органічно пов'язана з принципом *due diligence*, відповідно до якого обов'язком держави є не лише утримуватися від порушень прав людини, але й активно вживати заходи для їхнього захисту. Як зазначає Європейський суд з прав людини у справі «*Oruz v. Turkey*» держави «зобов'язані вживати усіх розумних і належних заходів, щоб запобігти порушенням прав, навіть якщо порушення вчиняє не держава, а приватна особа» (§129) [144].

Щодо права кожного на освіту це означає, що держава повинна: створити ефективну нормативно-правову базу, яка уможливило навчання навіть під час війни; забезпечити передбачуваність і стабільність освітніх процедур; організувати доступ до освіти в районах бойових дій.

Таким чином, якість законодавчого регулювання («передбачено законом») стає критерієм для оцінки належного виконання державою своїх обов'язків

відповідно до принципу *due diligence*. Якщо законодавство є фрагментарним, непередбачуваним або не оприлюдненим належним чином - держава є такою, що порушила принцип належної дбайливості, навіть якщо формально створює механізми реалізації конституційного права на освіту.

При цьому, на державу покладається обов'язок забезпечення доступу до освіти попри бойові дії. Так, у рішенні «*Cyprus v. Turkey*» Європейський суд з прав людини зазначив, що навіть під час окупації чи воєнних дій держава (чи сила, що здійснює ефективний контроль) не звільняється від обов'язку гарантувати базові права (§278–280) [145]. Це повною мірою стосується і права кожного на освіту адже те, що «Дітям і батькам грецько-кіпрської громади, які проживали в районі Карпас, було відмовлено у доступі до середньої освіти. ... становило порушення статті 2 Першого протоколу до Конвенції» [145].

Отже, війна не звільняє державу від належної дбайливості щодо забезпечення доступу кожного до освіти.

В умовах агресії росії щодо України Україна фактично делегує частину обов'язків у сфері освіти військовим адміністраціям та місцевим органам влади. Проте *due diligence* вимагає, щоб центральна влада зберігала ефективний контроль і нормативну визначеність. Як наголошує Т. Дудаш державна дбайливість має проявлятися не лише у фізичному захисті освітніх закладів, а й у створенні чітких, доступних і стабільних процедур навчання - незалежно від зміни військової ситуації [146]. Натомість численні накази МОН України, що мають тимчасовий характер і часто суперечать один одному, підбивають критерій «передбачено законом», а отже можуть свідчити про порушення принципу належної дбайливості.

Навіть в ситуації відсутності ефективного контролю над територією або в ситуації складних умов війни відповідно до правових позицій, викладених Європейським судом з прав людини у справі «*Ilascu and Others v. Moldova and Russia*» «... держава не може виправдовувати невиконання своїх позитивних зобов'язань відсутністю контролю або складними умовами війни. Вона має продемонструвати «усі заходи, яких можна було розумно очікувати»,

«Відповідальність держави виникає, якщо вона не вжила усіх заходів, які за конкретних обставин можна було розумно очікувати від неї для забезпечення прав, гарантованих Конвенцією» (§333–334) [98].

Таким чином, принцип належної дбайливості та вимога «передбачено законом» взаємопов'язані: держава має ухвалити закони, що забезпечують чіткість, доступність і передбачуваність освітніх процедур навіть під час війни; якщо втручання в право кожного на освіту не ґрунтується на якісному законі, це автоматично свідчить про порушення обов'язку держави діяти з належною дбайливістю; «якість закону» не є суто технічним критерієм для оцінки законності втручання в право на освіту, а й критерієм дотримання принципу належної дбайливості та в цілому оцінки виконання державою своїх позитивних зобов'язань.

Критерій «передбачено законом» і принцип *due diligence* покликані запобігати свавіллю держави при обмеженні права кожного на освіту.

Умови війни не звільняють державу від обов'язку забезпечувати якість і стабільність правового регулювання. Навпаки, такі обставини підвищують роль принципу належної дбайливості у сфері державної освітньої політики.

Окрім того, що, обмеження права кожного на освіту має бути передбачене законом, воно має і відповідати легітимній меті.

У справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» (§§52–53) Європейський суд з прав людини уперше визначив, що право на освіту не є абсолютним і може зазнавати обмежень, якщо такі обмеження переслідують легітимну мету, наприклад, захист суспільної моралі або забезпечення якості освіти [63]. Європейський суд з прав людини визнав, що держава має широку межу розсуду у визначенні освітньої політики, але при цьому зобов'язана зберігати баланс між суспільною метою та правами індивіда.

У справі «Leyla Şahin v. Turkey», де студентку відсторонили від університету через носіння хіджабу, Європейський суд з прав людини визнав, що обмеження права на освіту переслідувало легітимну мету, а саме захист прав і свобод інших та забезпечення громадського порядку в освіті, оскільки воно

впливало з принципу світськості освіти (§104–110) [65]. Таким чином, у цій справі Європейський суд з прав людини визнав, що навіть обмеження релігійного самовираження в освіті може бути допустимим, якщо воно є пропорційним і служить суспільно значущій меті.

У справі «Cyprus v. Turkey» Європейський суд з прав людини застосував критерій «легітимної мети» до обмеження освіти під час військової окупації. Він наголосив, що будь-яке обмеження права на освіту в умовах збройного конфлікту має переслідувати легітимну мету, наприклад, захист життя учнів чи персоналу, але не може бути довільним або дискримінаційним (§§273–280) [147].

Легітимною метою може бути суспільний інтерес. В справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» Європейський суд з прав людини розглядав зміст суспільного інтересу в сфері освіти. Зокрема, датський уряд надавав пояснення учням шкіл для чого він вводить ті або інші заходи – уряд пояснював в чому користь цих заходів для дітей та в майбутньому для їх життя і життя суспільства, щоб через недостатність знань вони не поставили себе або інших в складні обставини (§54) [63].

Визначаючи мету обмеження права на освіту в умовах запровадження режиму воєнного стану, держава має дотриматись вимоги не вийти за межі того, що в демократичному суспільстві є суспільним інтересом.

Але, можуть траплятися такі ситуації, коли при застосуванні норм закону, яким запроваджено обмеження в сфері освіти, відбувається зловживання в закладі освіти: адміністрацією, конкретним вчителем тощо. В цьому разі органи державної влади зобов'язані вживати всі заходи, щоб не відбувалось порушення права на освіту. Забезпечувати права кожного, в тому числі і права на освіту – це головний обов'язок держави. Тому, для належного виконання цього обов'язку держава і має вживати всі доступні їй заходи, і саме вжиття чи не вжиття таких заходів оцінюється Європейським судом з прав людини при вирішенні чи є такі дії держави сумісними з нормами Конвенції. Тобто, за дії адміністрації шкіл, вчителів несе відповідальність держава і саме проти держави в разі порушення права на освіту звертається особа з індивідуальною заявою до Європейського

суду з прав людини, не проти адміністрації закладу освіти чи конкретного вчителя.

В умовах воєнного стану Україна дійсно вдається до тимчасового обмеження освітнього процесу (евакуація навчальних закладів, дистанційна форма, призупинення навчання у зонах активних бойових дій). Такі обмеження формально відповідають легітимній меті захисту життя, здоров'я та безпеки учасників освітнього процесу, як це передбачено ст. 64 Конституції України та ст. 2 Протоколу № 1 до Конвенції.

Однак, як зауважує Т. Дудаш та О. Скрипнюк, українська практика часто не демонструє належного обґрунтування цієї мети [138; 146]. Багато рішень МОН України на думку вчених ухвалюються «в порядку реагування», без пояснення, яким чином обмеження співвідноситься із захистом конкретного публічного інтересу [138; 146]. В такому разі втручання може виглядати формально законним, але не легітимно обґрунтованим, що суперечить правовим позиціям Європейського суду з прав людини, що містяться у справах «Хендисайд проти Сполученого Королівства» (§49) та «Лейла Шахін проти Туреччини» (§104).

До 2022 року законодавство України не містило чіткої процедури оцінки безпекової ситуації, а це означає, що легітимна мета не була підтверджена пропорційними заходами для її досягнення [148].

Станом на січень 2025 року 355 747 українських дітей за кордоном навчалися одночасно у двох школах: дистанційно в українських і очно у школах країни перебування [149]. Статтю ж 6 Закону України «Про повну загальну середню освіту» було доповнено частиною шостою «Громадяни України мають право на визнання результатів навчання, здобутих ними шляхом формальної та/або неформальної освіти у суб'єктів освітньої діяльності, розміщених за кордоном (крім держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом), у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України» лише в 2025 році [150]. До цього бачиться, що була відсутня співмірність мети (захист освіти) і наслідків (втрата права на визнання

результатів навчання, здобутих шляхом формальної та/або неформальної освіти у суб'єктів освітньої діяльності, розміщених за кордоном).

Окрім того, що втручання держави у конституційне право кожного на освіту має бути передбачене законом і переслідувати легітимну мету, заходи, які вживаються при обмеженні права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, мають бути пропорційними. Також ці заходи мають бути спрямовані на забезпечення такого рівня освіти, який оцінюється за допомогою критеріїв «мінімальний рівень освіти» та «адекватний рівень освіти».

Акцентуємо увагу і на тому, що розробка навчальної програми, її змістовне наповнення відносяться до компетенції держав-учасниць Ради Європи. Європейський суд з прав людини не має компетенції оцінювати зміст навчальних програм, доречність чи не доречність певних форм контролю, які нею передбачені. Держави вільні самостійно обирати інструменти, якими вони вимірюють рівень володіння знаннями, вміннями, навичками особами, які навчаються чи, наприклад, завершили навчання за одним ступенем освіти і вступають щоб продовжити навчання на іншому ступені освіти.

Європейський суд з прав людини не має компетенції приймати рішення щодо змісту чи доречності тестів. Наприклад, з рішення Європейського суду з прав людини у справі «Tarantino and others v. Italy» (§49) [151] випливає, що пропорційним обмеженням є запровадження в державі вступного іспиту в Університет за допомогою тестування. Щодо змістовного наповнення тестів, то в рішенні у справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark» від 7 грудня 1976 р. (§53) Європейський суд з прав людини зазначив, що і створення, і планування навчальної програми є компетенцією держави, а тому прийняття Європейським судом з прав людини рішень щодо цього не входить до кола завдань Суду. Таким чином, Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією з прийняття рішень щодо: 1) змісту тестів; 2) доречності або недоречності застосування тестів.

Вимога, щоб обмеження права кожного на освіту було передбачене законом, переслідувало легітимну мету, а використані засоби були пропорційні меті, яку

прагнуть досягти, висувається і до держави, яка здійснює окупацію території іншої держави.

Держава, яка здійснює окупацію території іншої держави, не може свавільно обмежувати право кожного на освіту на цій території. Зокрема, в §140 рішення у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини зазначає: «... незважаючи на свою важливість, право на освіту не є абсолютним, а може підлягати обмеженням. За умови, що сутність цього права не зачіпає його, ці обмеження допускаються опосередковано, оскільки право на доступ «за своєю природою вимагає регулювання з боку держави» ... Для забезпечення того, щоб обмеження, які встановлюються, не обмежували зазначене право до такої міри, що порушували саму його сутність і позбавляли його ефективності, Суд повинен переконатися в тому, що вони є передбачуваними для зацікавлених осіб і переслідують законну мету. Однак, на відміну від позиції щодо статей 8-11 Конвенції, вона не зв'язана вичерпним переліком «законних цілей» за статтею 2 Протоколу №1 ... Крім того, обмеження буде сумісним лише зі статтею 2 Протоколу №1, якщо існує розумне співвідношення пропорційності між використаними засобами та метою, яку прагнуть досягти ... Хоча остаточне рішення щодо дотримання вимог Конвенції залишається за Судом, Договірні держави мають певну свободу розсуду в цій сфері. Ця межа розсуду зростає зі збільшенням рівня освіти, обернено пропорційно важливості цієї освіти для зацікавлених осіб і для суспільства в цілому» [26].

У §1160 рішення у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини звертається до рішення Міжнародного суду ООН у справі «Застосування Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», в якому йдеться, що спосіб, яким росія впровадила свою освітню систему в Криму після 2014 року щодо шкільної освіти українською мовою свідчить, що росія порушила своє зобов'язання не брати участь у діях або практиці расової дискримінації [26]. Цей висновок ґрунтувався на таких фактах: «у період з 2014 по 2016 роки відбулося різке зменшення кількості учнів, які

здобувають шкільну освіту українською мовою...» - «...протягом першого року після 2014 року кількість студентів, які здобувають освіту українською мовою, зменшилася на 80 відсотків, а до наступного року – на 50 відсотків».. і «...беззаперечним є той факт, що такого зниження не відбулося щодо шкільної освіти іншими мовами, в тому числі кримськотатарською...»; росія «...здійснює повний контроль над державною шкільною системою в Криму, зокрема над мовою навчання та умовами її використання батьками та дітьми, однак вона не надала переконливого пояснення раптовим і радикальним змінам у використанні української мови як мови навчання, що спричиняє неоднаковий негативний вплив на права етнічних українців; законодавча та інша практика Російської Федерації щодо шкільної освіти українською мовою в Криму поширювалася на всіх дітей українського етнічного походження, батьки яких бажали навчати їх українській мові, і тому стосувалася не лише окремих випадків, а тому схоже, що ця практика мала на меті призвести до структурних змін у освітній системі» [26].

В §1161 рішення у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» Європейський суд з прав людини зазначає, що «ці висновки підтверджуються також численними звітами МГО, в яких зафіксовано значне зменшення кількості навчальних закладів, що надають освіту українською мовою, та кількості студентів, які здобувають таку освіту...» і наводить конкретні дані [26].

Європейський суд з прав людини зазначив, що неспроможність де-факто органів влади в Криму забезпечити триваюче забезпечення викладання українською мовою має розглядатися фактично як заперечення суті права на освіту і «ця відмова є прямим наслідком «запровадження стандартів освіти Російської Федерації в Криму» як політики держави-відповідача ...Як наслідок, «освіта українською мовою майже зникла з Криму» (§1164 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)»)[26].

Тому, Європейський суд з прав людини констатував, що «протягом періоду, який розглядається, існувала адміністративна практика (як «повторення актів», так і елементи «офіційної толерантності», останні впливали, зокрема, з

нормативного характеру оскаржуваних заходів), що становило заперечення сутності права на освіту та порушення статті 2 Протоколу № 1» (§1165) [26].

Так, з рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» випливає, що навіть в умовах окупації держава-окупант при обмеженні права на освіту на окупованій території має дотримуватись таких умов, щоб обмеження не було свавільним: має існувати нормативно-правове регулювання щодо мови навчання, форми освіти, участі батьків школярів в освітньому процесі тощо, обмеження права на освіту мають бути передбачені законом; законодавство має бути доступним, передбачуваним і чітким, щоб особи могли розуміти, які права вони мають; коли держава змінює освітню систему (наприклад, запроваджує російську мову навчання, скорочує класи, в яких діти навчаються українською або взагалі не створює такі класи) - таке втручання має бути законним, легітимним та пропорційним.

Європейський суд з прав людини, розглядаючи справу «Україна проти Росії (щодо Криму)» констатував, що росія запровадила на окупованій території свою освітню систему одразу й без достатнього правового обґрунтування, що підриває критерій якості закону і передбачуваності. Таким чином, критерію «передбачено законом» не було дотримано росією, що свідчить про свавільність обмеження права на освіту, порушення росією ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції.

Таким чином, держава, яка здійснює окупацію території іншої держави чи частини території, має такі обов'язки: забезпечити, щоб система освіти не використовувалась як засіб дискримінації чи знищення національної меншини чи етнічної групи; гарантувати, що освітні процедури дійсно дозволяють отримати освіту рідною мовою або забезпечити реальну альтернативу; вжити заходи для запобігання зміні освітньої системи таким чином, що створює перевагу для одного етносу над іншим.

В окупованій Автономній Республіці Крим росія не здійснила заходи для пом'якшення наслідків переходу на російську мову навчання та викладання, а освітня система була змінена навмисно і змінена таким чином, що порушила

права українських дітей. росія порушила принцип *due diligence*: вона не виконала свій обов'язок щодо захисту права кожного на освіту.

Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)», як і інші рішення Суду, є джерелом права в Україні. Його роль полягає серед іншого в тому, що Україна має вживати заходи з забезпечення можливості навчання українською мовою; визнання атестатів і дипломів, здобутих на тимчасово окупованих територіях України; захищати право на освіту кожного на окупованих росією територіях України.

Отже, держава, яка здійснює окупацію території іншої держави, не може свавільно змінювати освітню систему без забезпечення правового захисту. Критерій «передбачено законом» вимагає від такої держави мати чітку, передбачувану нормативну базу - інакше її відсутність чи невиконання веде до порушення права.

Принцип *due diligence* в умовах окупації передбачає, що держава, яка здійснює окупацію певної території, має забезпечити, щоб зміни в освіті не призводили до дискримінації, заперечення сутності права на освіту, і щоб освітній процес залишався доступним.

Вище проведений аналіз дозволяє дійти таких висновків.

Обмеження права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану має бути передбачене законом. Дія лише тільки Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та Указу Президента України «Про продовження строку дії воєнного стану в Україні» не є достатніми для того, щоб констатувати, що обмеження права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану відповідає критерію «передбачено законом». Норми закону або підзаконного акту, якими передбачено обмеження права на освіту, мають бути сумісними з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Обмеження права на освіту локальними нормативно-правовими актами є таким, що не відповідає вимозі «встановлено законом», оскільки ці акти не охоплюються поняттям «закон».

Обмеження права кожного на освіту має відповідати легітимній меті. Визначаючи мету обмеження права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, держава має дотриматись вимоги не вийти за межі того, що в демократичному суспільстві є суспільним інтересом.

Заходи, які вживаються при обмеженні права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, мають бути пропорційними. Також ці заходи мають бути спрямовані на забезпечення такого рівня освіти, який оцінюється за допомогою критеріїв «мінімальний рівень освіти» та «адекватний рівень освіти». Розробка навчальної програми, її змістовне наповнення відносяться до компетенції держав-учасниць Ради Європи. Європейський суд з прав людини не має компетенції оцінювати зміст навчальних програм, доречність чи недоречність певних форм контролю, які нею передбачені.

В разі застосування державою при вступі осіб з одного рівня вищої освіти на інший такого інструменту, як тести, Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією з прийняття рішень щодо: 1) змісту тестів; 2) доречності або недоречності застосування тестів.

Висновки до розділу 1.

1. Встановлено взаємозв'язок освіти і людської гідності: через набуття знань, вмінь, навичок людина здобуває соціальну автономію, здатність до повного розвитку, в тому числі – щоб забезпечити гідне існування для себе та своєї сім'ї, а також взаємозв'язок людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації: людська гідність виступає основою конституційного права кожного на освіту, а конфлікт та тимчасова окупація створюють загрози гідності особи, оскільки відбувається позбавлення її на певний період часу можливостей здобувати освіту, розвиватися, що вимагає розширення кола позитивних обов'язків держави з забезпечення безперервності освітнього процесу, доступності освітньої інфраструктури, рівності умов навчання здобувачів освіти та спеціальної підтримки вразливих груп населення, здобувачів з особливими освітніми потребами. Обґрунтовано, що забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни є не лише юридичним обов'язком держави, його роль полягає у збереженні людської гідності здобувачів освіти. Невиконання державою обов'язку з забезпечення конституційного права кожного на освіту спричиняє порушення сутнісного змісту людського гідності.

2. Встановлено, що категорія безпеки має похідний, інструментальний характер, оскільки не формує окремого самостійного суб'єктивного юридичного права особи, а слугує необхідною передумовою реалізації конституційного права кожного на освіту. Її правова природа полягає у гарантуванні умов, без яких конституційне право кожного на освіту зазнає фактичного нівелювання. Безпека не є самостійним об'єктом правового захисту. Право на безпечну освіту передбачає позитивний обов'язок держави створити безпечні умови для здійснення освітнього процесу відповідно до ст.ст. 3, 27 і 53 Конституції України, але не утворює нового виду основоположного права людини і громадянина.

Аргументовано, що право на безпечну освіту є структурним елементом конституційного права кожного на освіту. В умовах війни освіта забезпечує національну безпеку та стійкість суспільства.

3. Сформульовано авторське визначення понять об'єктивного права кожного на освіту – це закріплена в Конституції України, законах України та чинних міжнародних договорах України система норм права, що визначають цілі, принципи, стандарти та організаційно-правовий механізм функціонування системи освіти, встановлює позитивні обов'язки держави щодо забезпечення доступності, якості, безпеки та безперервності освіти, регулює поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері освіти, визначає межі допустимого обмеження права на освіту, а також суб'єктивного права кожного на освіту – це гарантовані Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України можливості кожної особи здобувати визначену державними стандартами сукупність компетентностей (результатів навчання) у безпечних і рівних умовах, із забезпеченням державних гарантій якості, доступності та захисту від дискримінації.

4. Встановлено, що структурними елементами суб'єктивного юридичного права кожного на освіту окрім тих структурних елементів, які властиві для нього в мирний час, є такі: право на безперервність освіти; право на безпечне освітнє середовище; право на цифрову доступність освіти; право на адаптивну (гнучку) форму освітнього процесу; право на інституційний супровід; право на спрощені адміністративні процедури.

В результаті аналізу судової практики Європейського суду з прав людини та національних судів України встановлено еволюцію тлумачення права кожного на освіту в умовах війни: суди фактично встановлюють нові стандарти доступності освіти для внутрішньо переміщених осіб та здобувачів освіти, що перебувають у зоні бойових дій.

5. Встановлено, що структурним елементом суб'єктивного юридичного права особи на освіту є право на справедливу належну оцінку індивідуальних потреб, інтересів, здібностей та здатності особи до навчання. Така оцінка має

здійснюватися з використанням психологічних та педагогічних інструментів та з обов'язковим врахуванням індивідуальних особливостей кожного здобувача.

Аргументовано, що в умовах війни забезпечення права на освіту дітей, які не володіють державною мовою або володіють нею на недостатньому для здобуття освіти рівні, вимагає формування такої моделі нормативно-правового регулювання, яка ґрунтується на міжнародних стандартах права кожного на освіту, принципах рівності, заборони дискримінації, забезпечує інклюзивність навчання. Обґрунтовано, що використання критерію «рівень володіння мовою навчання» як підстави для розподілу учнів в окремі класи створює високий ризик прихованої дискримінації за ознакою «рівень володіння мовою навчання» та нівелювання критерію «здібності дитини», якщо такий розподіл не супроводжується гарантіями ідентичності змісту освіти в окремому класі та звичайному загальному класі, існування механізмів інтеграції учнів до загальних класів. В результаті аналізу досвіду Чехії та Хорватії встановлено, що формування окремих класів для дітей з недостатнім рівнем володіння мовою навчання призводило до системної ізоляції таких учнів, звуження їх освітніх можливостей та порушення принципу рівності у доступі до якісної освіти.

Встановлено, що у чинному законодавстві України відсутні норми права, які б дозволяли відносити учнів, які не володіють державною мовою - українською, або володіють нею на рівні, не достатньому для навчання, до категорії осіб з особливими освітніми потребами. Виявлено прогалину в законодавстві України щодо механізмів підтримки учнів, які мають мовний бар'єр, що унеможливорює або перешкоджає їхній належній інтеграції у систему загальної середньої освіти.

Виділені правові позиції Європейського суду з прав людини щодо створення окремих класів для дітей, які не володіють мовою навчання, або володіють нею на рівні, не достатньому для навчання, та надання освітніх послуг в таких класах: створення окремих класів допускається, коли зміст освіти в класі, де навчаються такі діти, є рівноцінним змісту освіти в класі, де навчаються діти, які володіють мовою навчання; існують чіткі й доступні процедури переведення дитини до загального класу при досягненні нею належного рівня володіння

мовою; забезпечено ефективні засоби оскарження результатів оцінювання рівня володіння мовою навчання, яке впливає на подальшу освітню траєкторію учня; мовний критерій не поєднується з ознаками раси, етнічного походження, національності тощо.

Обґрунтовано, що у зв'язку з перебуванням дітей в окупації на підконтрольних росії територіях України, вивезенням дітей з окупованих росією територій України на територію росії, очікуваними процесами реінтеграції тимчасово окупованих територій України, включаючи Автономну Республіку Крим і м. Севастополь, та внутрішнім переміщенням дітей, які виховувались в умовах системної русифікації, пошук оптимальної моделі мовної підтримки у школах набуває ключового значення при забезпеченні права таких дітей на освіту. Аргументовано, що така модель має передбачати інтенсивні та спеціалізовані програми мовної підтримки; забезпечувати інклюзивне навчання у загальних класах; ґрунтуватися на принципі найкращих інтересів дитини; бути спрямована на інтеграцію та підтримку, а не на сегрегацію; забезпечувати рівність можливостей для кожної дитини здобути якісну освіту; сприяти зміцненню державної мови як конституційної цінності.

6. Охарактеризовано обов'язок держави з забезпечення права на освіту на окупованих територіях, а також на територіях, щодо яких держава зберігає ефективний законний контроль, хоча страждає від збройного конфлікту; на територіях, щодо яких жодна зі сторін конфлікту не встановила ефективний контроль.

Встановлено, що навіть якщо частина території держави є окупованою держава має вживати всі можливі заходи – не лише юридичні, а й дипломатичні – для продовження забезпечення права кожного на освіту. Виділено практику, яка застосовувалась Республікою Молдова на окупованій росією території Молдови (організація альтернативних приміщень для шкіл, фінансування їх ремонту, обладнання, виплата заробітної платні працівникам шкіл, фінансування транспортних витрат шкільних автобусів) і яка була визнана Європейським судом з прав людини такою, що свідчить про виконання Молдовою своїх

позитивних обов'язків *bona fide*. Аргументовано, що ці правові позиції, сформульовані Європейським судом з прав людини у справах проти росії та Молдови, територія якої зазнає тривалої у часі окупації, мають визначальне значення для вдосконалення Україною нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту на окупованих росією територіях України.

Дістало подальшого розвитку твердження, що ефективний контроль над територією держави як умова виникнення юрисдикції може проявлятися у різних формах – від впливу на органи місцевого самоврядування до впливу на адміністрацію закладів освіти. Юридично значущим є саме реальний характер впливу, а не його правова легітимація.

Виділено правові позиції Європейського суду з прав людини щодо визначення меж юрисдикції держави, яка здійснює окупацію, і виконання такою державою обов'язку з забезпечення права кожного на освіту: 1) ефективний контроль над територією визначається сукупністю таких обставин: військова присутність та її масштаб порівняно з територією окупації; підпорядкування місцевих органів влади; обсяг політичної, фінансової та іншої підтримки; залежність функціонування місцевих органів влади від держави, що здійснює окупацію; 2) порушенням ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є такі заходи і наслідки втручання в право на освіту, які істотно обмежують доступ учнів до закладів освіти, унеможливають навчання державною мовою або створюють непропорційні перешкоди для реалізації батьками свободи совісті, а також відсутність будь-якої легітимної мети.

Дістало подальшого розвитку твердження, що якщо ефективний контроль над територією держави відсутній, «вакууму зобов'язань» з забезпечення права кожного на освіту не виникає – держави-сторони конфлікту зобов'язані діяти добросовісно для забезпечення доступу кожного до освіти відповідно до принципів гуманності.

В результаті аналізу міжнародних актів з прав людини, правових позицій Міжнародного Суду ООН в рішенні у справі «Democratic Republic of the Congo

v. Uganda», Європейського суду з прав людини у справах проти росії, Молдови, Туреччини виділено такі обов'язки держави, яка втратила фактичний контроль над своєю територією, з забезпечення права кожного на освіту: створювати нормативно-правові механізми для забезпечення кожному доступу до освіти; застосовувати дипломатичні заходи для забезпечення всім, хто перебуває на окупованій території, права на освіту; здійснювати фінансування закладів освіти, які залишились на окупованих територіях, розробляти та запроваджувати альтернативні форми освіти; визнавати документи, видані здобувачам освіти на окупованих територіях закладами освіти; позитивні та негативні обов'язки держави, яка здійснює окупацію: не руйнувати освітню інфраструктуру, не перешкоджати роботі шкіл, не здійснювати політику, що перешкоджає доступу до освіти (заборона викладання рідною мовою, державною мовою країни, територія якої є окупованою, штучна зміна програм навчання, переміщення закладів освіти); забезпечити роботу закладів освіти, допускати суб'єктів, які надають гуманітарну допомогу закладам освіти, забезпечити відсутність дискримінаційних бар'єрів.

Воюючі сторони несуть такі зобов'язання у сфері освіти: утримуватися від руйнування закладів освіти, їх використання у військових цілях, утримуватися від дискримінації здобувачів освіти, забезпечити безпеку закладів освіти, сприяти створенню безпечних умов для навчання здобувачів, гарантувати доступ здобувачів до навчальних матеріалів, можливість навчання здобувачів за гуманітарними освітніми програмами, створювати альтернативні форми освіти, визнавати видані закладами освіти документи, підтримувати переміщених здобувачів освіти.

7. Розкрито сутність принципу належної дбайливості та охарактеризовано його роль у забезпеченні конституційного права кожного на освіту. Держава має не лише утримуватися від порушення права кожного на освіту але й вживати усіх розумних та ефективних заходів для запобігання порушенню цього конституційного права кожного, його охорони та захисту.

Принцип належної дбайливості спонукає державу виконати нижче зазначені обов'язки з забезпечення права на освіту таким чином, щоб кожному була забезпечена реальна можливість доступу до якісної безперервної освіти та безпечні умови її здобуття: забезпечення ефективності конституційно-правових гарантій права кожного на освіту незалежно від введення правового режиму воєнного стану; прийняття спеціальних нормативно-правових актів, що регламентують порядок організації освітнього процесу під час війни; створення нормативно-правових та інституційних механізмів реалізації права на освіту кожного на тимчасово окупованих територіях; забезпечення визнання результатів всіх форм освіти (інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна) незалежно від місця перебування носія конституційного права на освіту; регламентація процедур визнання документів про освіту, отриманих на тимчасово окупованих територіях, а також отриманих на території росії здобувачами – громадянами України, які були туди вивезені примусово з території України; створення умов для безперервного навчання; впровадження механізмів освітнього патронажу для дітей з окупованих територій; формування логістичних коридорів для евакуації здобувачів освіти, їх подальше зарахування до закладів освіти на підконтрольній Україні території; забезпечення фінансування сфери освіти; надання пільг для здобуття освіти внутрішньо переміщеними особами, дітьми військовослужбовців, учасників бойових дій; забезпечення матеріально-технічної бази для дистанційного навчання; забезпечення безпеки здобувачів освіти під час евакуації або навчання у тимчасових центрах; заборона перешкоджати освіті кожного на окупованих територіях; забезпечення рівних можливостей в сфері освіти навіть у період воєнних дій; здійснення міжнародного співробітництва у сфері освіти з міжнародними міжурядовими організаціями та міжнародними громадськими організаціями; забезпечення доступу до достовірної інформації про освітні можливості для внутрішньо переміщених осіб; захист персональних даних здобувачів освіти, які беруть

участь у дистанційному навчанні на окупованих територіях. Ці підходи становлять фундамент концепції конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану.

8. Критеріями дотримання вимоги «передбачено законом» при обмеженні права кожного на освіту є такі: саме обмеження має бути передбачене законом; норми такого закону мають бути чіткими, сумісними з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; закон має бути прийнятий відповідно до встановленої національним законодавством процедури, а також бути доступним, передбачуваним.

Встановлено, що лише наявність закону держави про правовий режим воєнного стану, підзаконних нормативно-правових актів про продовження строку дії воєнного стану в державі, про загальну мобілізацію, обмеження права на освіту локальними нормативно-правовими актами є такими, що не відповідають вимозі «встановлено законом».

Визначено системну проблему зміщення центру нормативно-правового регулювання в Україні з закону як акту Парламенту держави на підзаконні акти. Установлено, що підзаконні акти Кабінету Міністрів України, МОН України, рішення військово-цивільних адміністрацій, якими обмежуються ті або інші можливості особи, що є структурними елементами суб'єктивного юридичного права людини на освіту, не завжди відповідають критеріям доступності та передбачуваності, ухвалюються у скорочені строки, містять надмірну дискрецію виконавчих органів державної влади, є тимчасовими, не забезпечують належного рівня правової визначеності, носять фрагментарний характер. Така тенденція суперечить принципу верховенства права, не відповідає правовим позиціям Європейського суду з прав людини щодо передбачуваності та чіткості норми права і є не сумісною з нормами ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Акцентовано, що держава несе відповідальність за дії не лише органів державної влади та місцевого самоврядування, а й за порушення

конституційного права особи на освіту адміністрацією закладів освіти, особами, що забезпечують навчання здобувачів.

Практика тимчасових обмежень освітнього процесу (призупинення очного навчання, навчання лише он-лайн тощо) в Україні в умовах війни не поодинокі не забезпечує пропорційність заходів і належного обґрунтування легітимної мети, відсутність до 2025 р. механізму визнання результатів дистанційного навчання дітей або навчання дітей за кордоном створюють правову невизначеність та потенційно свідчать про невідповідність втручання в право особи на освіту принципу правомірного втручання, сумісного з гарантіями статті 2 Протоколу 1 до Конвенції, а саме критеріям передбачено законом, легітимна мета, пропорційність заходу визначеним цілям.

В результаті аналізу рішень Європейського суду з прав людини у справах проти Італії, Данії встановлено, що визначення змісту навчальної програми, її структури та способів оцінювання знань належить до компетенції держави, яка має самостійно обирати інструменти контролю результатів навчання, в тому числі - при переході здобувачів освіти з одного рівня освіти на інший. Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією оцінювати зміст навчальних програм, доцільність застосованих тестів чи інших форм контролю. Пропорційність обмежень права на освіту оцінюється Європейським судом з прав людини через призму досягнення легітимної мети та забезпечення можливості реалізації права особи на освіту, без втручання у методи оцінювання знань, які залишаються у сфері національної компетенції.

9. Розроблено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України:

1) викласти ч. 3 ст. 53 Конституції України в такій редакції: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»;

2) ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції: «Громадянам, які належать до корінних народів та національних меншин, відповідно до закону гарантується право на вивчення рідної мови у державних, комунальних, приватних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Розроблено пропозиції щодо внесення таких змін до законодавства України:

1) ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання державною мовою. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері»;

2) п. 6 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» викласти в такій редакції: «б) освіти, зокрема державною мовою»; доповнити ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» п. 7 в такій редакції «7) вивчення мови національної меншини».

РОЗДІЛ ІІ. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ОСВІТУ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

2.1. Генеза конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні

Норми ст. ст. 3, 53 Конституції України отримують свій подальший розвиток в законодавстві України. Оскільки предметом цього дисертаційного дослідження є конституційно-правове забезпечення права на освіту саме в умовах війни, то в цьому підрозділі буде проаналізовано генезу такого забезпечення у період з 20 лютого 2014 року – дати початку окупації росією частини території України [152; 153] – і по теперішній час.

Агресія росії щодо України актуалізувала питання вдосконалення існуючого нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту не в умовах мирного часу, а в умовах війни. Необхідним було як забезпечити безперервність освітнього процесу, доступність освіти на тих територіях України, які були окуповані росією, та тій території України, щодо якої Україна здійснює законний ефективний контроль. Є і ті частини території України, на яких ведуться бойові дії і з яких громадяни України не евакуюються. При цьому, на нормативно-правовий механізм забезпечення права кожного на освіту в умовах війни впливав і впливає такий чинник, як європейська інтеграція України і відповідно держава має привести у відповідність норми законодавства України про освіту з правом ЄС.

Реалізація Україною зовнішньоекономічного курсу з набуття державою повноправного членства в ЄС зумовлює необхідність приведення національного законодавства, що регулює суспільні відносини у сфері освіти, у відповідність до *acquis communautaire* Європейського Союзу, зокрема у частині правових засад доступності, якості, інклюзивності та безперервності освіти.

Тому, попри війну, Україна взяла на себе зобов'язання не просто здійснювати формальне узгодження нормативних актів, а забезпечити реальну

конвергенцію правових стандартів – імплементувати принципи, закріплених у Хартії основних прав Європейського Союзу [154], Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [32] та Болонській декларації [155].

Таким чином, європейська інтеграція виступає не лише фактором зовнішнього впливу на розвиток національної правової системи, але й каталізатором глибинної трансформації законодавства України про освіту.

В 2014 році розпочався процес трансформації правового регулювання, що полягав у переході від суто декларативного закріплення права на освіту в умовах війни до формування та впровадження дієвих нормативно-правових механізмів його реалізації, охорони та захисту навіть в умовах триваючої збройної агресії.

У 2014 році Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» [106], який започаткував формування нормативно-правового механізму гарантування прав і свобод громадян України на територіях, що тимчасово перебувають під окупацією. Цим законом було закріплено обов'язок держави забезпечувати реалізацію права на освіту, у тому числі шляхом використання таких форм здобуття освіти, як-то дистанційне навчання, екстернат, а також участі у зовнішньому незалежному оцінюванні осіб, які залишаються проживати на тимчасово окупованій росією території України.

Таким чином, унаслідок прийняття зазначеного вище закону не виник стан правової невизначеності або юридичного вакууму у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих росією територіях України. Навпаки, відбулося започаткування формування цілісної нормативно-правової основи, покликаної гарантувати реалізацію конституційних прав людини і громадянина навіть за умов окупації частини території держави.

Оскільки обсяг цього дисертаційного дослідження об'єктивно не дозволяє здійснити комплексний аналіз усього масиву нормативно-правових актів, що були прийняті для забезпечення права кожного на освіту на різних рівнях її здобуття - від дошкільної до вищої, то далі в цьому підрозділі дисертації буде

виокремлено та проаналізовано ті основоположні закони України, що були ухвалені Верховною Радою України у період війни та які в сукупності сформували нормативно-правовий фундамент забезпечення права кожного на освіту в умовах агресії росії щодо України. Також будуть проаналізовані основні підзаконні нормативно-правові акти, що регулюють суспільні відносини, які виникають при забезпеченні конституційного права кожного на освіту.

У 2017 році Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про освіту» [109], який розвинув норми Конституції України і став одним з елементів фундаменту сучасної освітньої політики держави в умовах війни та визначив стратегічні напрями її розвитку відповідно до європейських стандартів. У преамбулі цього Закону акцентовано, що освіта покликана забезпечити всебічний розвиток людини як особистості, формування її ціннісних орієнтирів, громадянської свідомості, компетентностей, необхідних для самореалізації та участі в суспільному житті, а також сприяти сталому розвитку України та реалізації її європейського вибору [109].

Зазначимо, що прийняття цього Закону стало своєрідним концептуальним зрушенням у сфері державного управління освітою, оскільки ним закріплено нові підходи до організації освітнього процесу, зокрема: інклюзивність, автономію закладів освіти, академічну доброчесність, а також принцип безперервності навчання впродовж життя. Заслуговує на увагу і передбачена в цьому акті Парламенту України можливість формування індивідуальної освітньої траєкторії. Акцентуємо увагу, що в умовах збройної агресії російської федерації проти України положення цього закону набули системоутворюючого значення, адже саме реалізація права на освіту дозволяє і забезпечити збереження людського потенціалу, і підтримати соціальну стійкість, і сформувати свідомого громадянина, здатного діяти в інтересах українського суспільства. Освіта у воєнний час виступає елементом національної безпеки, засобом консолідації суспільства і протидії деструктивним впливам інформаційної війни.

З огляду на це, Закон України «Про освіту» слід розглядати як акт Парламенту України, покликаний забезпечити адаптацію освіти до умов війни, безперервність та якість навчання незалежно від місця перебування здобувачів освіти.

Таким чином, Закон України «Про освіту» відіграє ключову роль у забезпеченні стійкості українського суспільства, слугує нормативним підґрунтям для модернізації системи освіти в умовах війни та визначає стратегічні орієнтири її розвитку в контексті повоєнного відновлення та подальшої європейської інтеграції держави.

18 грудня 2018 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» [156]. Цим Законом до чинного законодавства України були внесені зміни, спрямовані на запровадження ефективних засобів запобігання та реагування на факти булінгу, а також на створення безпечного освітнього середовища, вільного від фізичного, психологічного, економічного чи сексуального насильства [156]. Крім того, було закріплено обов'язок закладів освіти здійснювати соціально-педагогічний патронаж, що сприяє ранньому виявленню та подоланню проблемних ситуацій у середовищі дітей [156].

Зазначимо, що 20 грудня 2018 року було прийнято також Закон України «Про внесення зміни до статті 80 Закону України «Про освіту» щодо забезпечення освітнього процесу належними умовами для праці та здобуття освіти» [157], який конкретизував обов'язок держави та закладів освіти гарантувати безпечні умови навчання і праці всіх учасників освітнього процесу. Цим було посилено нормативно-правову основу створення в закладах освіти середовища, яке виключає будь-які прояви приниження честі й гідності дітей та інших учасників освітнього процесу.

Акцентуємо увагу, що в умовах війни питання протидії булінгу набуло особливої актуальності тому що збройна агресія російської федерації проти України, як загальновідомо, спричинила глибокі соціально-психологічні наслідки, які вплинули на здобувачів освіти: зросла кількість дітей, що зазнали

травматичного досвіду, втратили близьких, змушені були змінити місце проживання чи навчання. Це, у свою чергу, створює передумови для зростання рівня агресивності, конфліктності та емоційної нестабільності у шкільних колективах. У зв'язку з цим особливого значення набуває формування в закладах освіти культури толерантності, взаємоповаги та психологічної підтримки. Юридичний обов'язок адміністрацій закладів освіти - оперативно вживати заходи з забезпечення безпеки освітнього простору під час війни.

У цьому ж контексті варто наголосити, що питання безпеки освітнього простору тісно пов'язане і з мовою викладання. Так, в умовах гібридної війни питання мови освітнього процесу набуло не лише культурного, а й виразного безпекового значення, адже, як загальновідомо, російська федерація системно використовувала «мовне питання» як інструмент дестабілізації, розколу українського суспільства та підриву національної єдності. Саме з метою консолідації суспільства та протидії агресії 25 квітня 2019 р. було прийнято Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [158], яким, зокрема, внесені відповідні зміни до Закону України «Про освіту». Відповідно до норм ст. 7 Закону України «Про освіту» мовою освітнього процесу є державна мова – українська [158]. Іншими мовами (мовами корінних народів або національних меншин) навчання може здійснюватися лише у межах, визначених державними стандартами освіти; у межах предметів або курсів, що передбачають вивчення відповідної мови, літератури чи культури.

Таким чином, уперше було встановлено імперативну норму, що освіта українською мовою є не просто правом, а обов'язковим елементом державної політики (відповідно до ст. 10 Конституції України). Водночас, було залишено можливість для плюралізму в освіті.

Також було «встановлено» перехідні положення щодо використання мов національних меншин і поступового збільшення частки навчальних предметів, що викладаються українською мовою. Бачиться, що такий підхід забезпечує баланс між реалізацією права осіб, які належать до національних меншин, на навчання рідною мовою та конституційним принципом утвердження української

мови як державної, що, в свою чергу, є важливим чинником консолідації українського народу у воєнний період.

Отже, законодавець «заклав» модель поетапної мовної «інтеграції», а не одномоментний перехід до державної мови навчання із водночас гарантованим збереженням прав корінних народів та національних меншин. Такий підхід засвідчує прагнення України досягти балансу між реалізацією приписів Конституції України щодо єдиної державної мови – української і забезпеченням культурної і мовної різноманітності. Бачиться, що саме така модель сприяла формуванню єдиного освітнього простору, посиленню суспільної інтеграції громадян України та зміцненню національної єдності, а також виконує превентивну функцію з запобігання соціальним і політичним конфліктам, зменшує потенціал маніпуляцій навколо «мовного питання».

Також акцентуємо увагу, що поетапність «мовної інтеграції» свідчить про дотримання Україною норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, адже відповідно до усталеної практики Європейського суду з прав людини будь-яка зміна освітніх стандартів має бути передбачуваною для суб'єктів (носіїв) права на освіту, навіть якщо це відбувається на тлі кризових явищ (рішення у справах «Lautsi v. Italy» [159], «Velyo Iliev v. Bulgaria» [160] та ін.). Поступовість переходу також свідчить про дотримання Україною принципу належної дбайливості.

Розвиток освітнього законодавства на цьому не зупинився. Логічним продовженням системного оновлення нормативно-правової бази стало прийняття Парламентом України Закону України «Про фахову передвищу освіту» [161], яким було внесено низку змін до Закону України «Про освіту». Зокрема, уточнено положення щодо 5-6 рівнів Національної рамки кваліфікацій і визначено порядок здобуття особами, які з 2020 року розпочинають навчання за освітніми програмами підготовки фахового молодшого бакалавра, диплома фахового молодшого бакалавра, що офіційно підтверджує здобуття кваліфікації фахової передвищої освіти [161].

В 2019-2020 рр. до Закону України «Про освіту» також вносились зміни. Серед іншого, вони передбачали, що тривалість навчального року у закладах освіти встановлюється спеціальними законами, а «у разі встановлення заборони учасникам освітнього процесу відвідувати заклади освіти, тимчасово, на період здійснення заходів щодо запобігання виникненню та поширенню коронавірусної інфекції (COVID-19), передбачених карантинном, встановленим Кабінетом Міністрів України, дата початку та/або закінчення відповідного навчального року (років) визначається Кабінетом Міністрів України (в подальшому це положення втратило чинність)» [162], здобувачі освіти, які завершують здобуття повної загальної середньої освіти у 2019/2020 навчальному році, звільняються від проходження державної підсумкової атестації, мають право пройти державну підсумкову атестацію, у тому числі у формі зовнішнього незалежного оцінювання, за власним бажанням [163], «діти померлих учасників бойових дій, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти у закладах професійної, фахової передвищої та вищої освіти, до закінчення цих закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років» [164].

Зазначені зміни до Закону України «Про освіту» мали комплексний характер, вони передбачали вжиття державою заходів, релевантних тим викликам (безпековим, соціально-економічним тощо), з якими Україна і народ України стикнулись.

По-перше, закріплення положення щодо можливості визначення тривалості навчального року Кабінетом Міністрів України в умовах запровадження карантину з метою запобігання поширенню COVID-19 свідчило про запровадження «спеціального правового режиму в сфері освіти». Такий підхід забезпечував безперервність освітнього процесу навіть у надзвичайних умовах.

По-друге, норма права про звільнення здобувачів освіти від державної підсумкової атестації у 2019/2020 навчальному році за власним вибором демонструвала пріоритет права на безпечні умови здобуття освіти над процедурними аспектами оцінювання здобувачів, що узгоджується із принципами пропорційності та доцільності.

По-третє, встановлення додаткових соціальних гарантій для дітей померлих учасників бойових дій, які здобувають професійну, фахову передвищу чи вищу освіту, свідчить про гуманітарну спрямованість законодавця, що реалізує конституційний обов'язок держави забезпечувати підтримку осіб, які зазнали наслідків війни.

Узагальнюючи, зазначимо, що внесені зміни до законодавства України започаткували нові підходи до правового забезпечення безперервності освіти, розширення соціальних гарантій у сфері освіти.

Внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти зумовило внесення змін і до Закону України «Про освіту» [165]. В якості рівнів освіти було визначено дошкільну освіту; початкову освіту; базову середню освіту; профільну середню освіту; початковий, базовий і вищий рівні професійної (професійно-технічної) освіти; фахову передвищу освіту; початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський), другий (магістерський), третій (освітньо-науковий або освітньо-творчий) рівні вищої освіти, а також науковий рівень вищої освіти [165]. Також було закріплено положення, відповідно до яких «у системі позашкільної освіти та освіти дорослих (включно із післядипломною освітою) можуть здобуватися часткові кваліфікації» [165], «заклади професійної (професійно-технічної) освіти мають право здійснювати за відповідними стандартами підготовку на рівні фахової передвищої освіти. Ліцензування такої освітньої діяльності та акредитація відповідних освітніх програм здійснюються в загальному порядку» [165], а також положення щодо Національної рамки кваліфікацій, ліцензування освітньої діяльності. Інститут Національної рамки кваліфікацій у поєднанні з інститутом ліцензування освітньої діяльності та акредитацією освітніх програм сформували цілісну систему забезпечення якості освіти.

Також в 2019 р. цей закон було доповнено статтею, яка передбачає, що у особливий період (надзвичайного стану, воєнного стану) здобувачам освіти, працівникам закладів, установ освіти, науковим установам, які вимушені

змінити місце проживання чи перебування, гарантовано: організацію дистанційного навчання або альтернативні форми здобуття освіти.

Далі проаналізуємо вище викладені зміни до законодавства України.

Внесені зміни до Закону України «Про освіту» мали системний характер і свідчать про поступову кодифікацію законодавства України про освіту, його узгодження із європейськими підходами до структурування освітніх рівнів і кваліфікацій. Закріплення у законі рівнів освіти - від дошкільної до наукової - створило нормативну основу для реалізації Національної рамки кваліфікацій, забезпечило юридичну визначеність у питанні відповідності освітніх результатів певним рівням професійної підготовки.

Зазначимо, що встановлення можливості здобуття часткових кваліфікацій у системі позашкільної та освіти дорослих, а також надання закладам професійної (професійно-технічної) освіти права здійснювати підготовку на рівні фахової передвищої освіти свідчить про розширення горизонтальної мобільності здобувачів освіти, що означає можливість вільного переходу між різними рівнями та видами освіти без втрати здобутих результатів навчання. Бачиться також, що такий підхід узгоджується з принципами Європейського простору вищої освіти, зокрема з концепцією навчання впродовж життя.

З огляду на інтеграцію України з ЄС вище зазначені норми права демонструють прагнення держави гармонізувати національне законодавство у сфері освіти з європейськими стандартами, забезпечивши його адаптивність до потреб ринку праці, розвитку суспільних відносин та принципу справедливого доступу до освіти. Отже, відбулось утвердження нової парадигми освіти в Україні: гнучкість, компетентнісна орієнтація, інтеграція у європейський правовий простір.

Доповнення Закону України «Про освіту» положенням про гарантії здобувачам освіти та працівникам освітніх і наукових установ у особливий період (надзвичайного чи воєнного стану) мало принципове значення для забезпечення неперервності освітнього процесу, оскільки закріплює право на організацію дистанційного або альтернативного навчання у разі вимушеного

переміщення. Було закладено правові механізми адаптації системи освіти до умов війни, збережено можливість реалізації кожним права на освіту.

Отже, внесені зміни посилили правові гарантії доступності та безперервності освіти в умовах війни, а також сприяли гармонізації національної освітньої системи з європейськими стандартами.

Реформування національного законодавства України в сфері освіти продовжилось в 2021 році.

Так, було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку» від 30 березня 2021 р.[167].

Таким чином, було забезпечено доступ до освіти навіть для осіб, які виконують військовий обов'язок.

Законодавець удосконалив механізми надання відстрочки від призову на строкову військову службу для здобувачів освіти, уточнивши підстави, порядок та умови її реалізації, що має суттєве значення для гарантування безперервності освітнього процесу. Вперше актом Парламенту держави було встановлено обов'язок закладів освіти здійснювати організаційну взаємодію з територіальними центрами комплектування та соціальної підтримки, що забезпечує правову узгодженість дій у питаннях обліку військовозобов'язаних, мобілізації та реалізації права громадян України на освіту.

Цей закон покликаний був збалансувати публічно-правові інтереси держави у сфері оборони з правами громадянина на здобуття освіти. Законодавець визнав, що реалізація військового обов'язку не може обмежувати фундаментальне право громадянина на освіту, гарантоване ст. 53 Конституції України, і тому запровадив механізми, які дозволяють поєднувати здобуття освіти із виконанням обов'язків перед державою.

Таким чином, ухвалення зазначеного закону стало кроком до формування такої моделі, яка поєднує оборонну функцію держави з її соціальною функцією у сфері освіти. Ця модель передбачає, що держава не лише здійснює військовий

облік, а й гарантує реалізацію кожному громадянину права на освіту - навіть громадянину, залученому державою до виконання військового обов'язку.

В Законі України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності» від 30 березня 2021 р. [168] вперше було унормовано механізм визнання іноземних наукових ступенів, вдосконалено повноваження МОН України щодо ліцензування освітньої діяльності, передбачено визнання результатів міжнародної акредитації освітніх програм, що є вимогою Болонського процесу. Цей закон став кроком у напрямку гармонізації законодавства України з Директивою 2005/36/ЄС про визнання професійних кваліфікацій [169].

Новели цього закону полягали у закріпленні гарантій визнання іноземних наукових ступенів, що забезпечує реалізацію конституційного права на академічну свободу та сприяє інтеграції системи освіти України у світовий науковий простір. Окрім того, зазначеним законом було розширено та уточнено повноваження Міністерства освіти і науки України щодо ліцензування освітньої діяльності, що посилює відповідальність держави за якість освітніх послуг. Законодавець передбачив можливість визнання результатів міжнародної акредитації освітніх програм, що є прямою імплементацією положень Болонського процесу та відповідає принципам Європейського простору вищої освіти. Такий підхід сприяє підвищенню прозорості системи забезпечення якості освіти, посиленню академічної мобільності та міжнародної конкурентоспроможності закладів освіти України.

З прийняттям цього закону відбувся перехід від ізольованої, внутрішньо орієнтованої моделі правового регулювання сфери освіти до моделі, що передбачає взаємне визнання стандартів, процедур та результатів освітньої діяльності між Україною та державами-членами Європейського Союзу. Це не лише розширює можливості здобувачів освіти і науковців в умовах війни, а й зміцнює позиції України як держави, що прагне до інтеграції у європейський науковий та освітній простір.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо ефективного управління майном закладів вищої освіти державної і комунальної форми власності» від 17 червня 2021 р. [170] визначив нову модель операційного управління майном університетів, закріпив принцип «фінансової автономії під контролем держави». Такі зміни були спрямовані на реалізацію ст. 70 Угоди про асоціацію Україна-ЄС щодо управління публічним майном і прозорості [171]. Закон спрямований на утвердження нової концепції управління у сфері вищої освіти, що ґрунтується на гармонійному поєднанні інституційної автономії закладів вищої освіти з принципами фінансової відповідальності та публічної підзвітності перед державою і суспільством. Реалізація таких підходів створює нормативно-правові передумови для поглиблення інтеграції національної системи вищої освіти України до європейського простору освіти й публічного управління, забезпечуючи її відповідність сучасним європейським управлінським і правовим стандартам.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів формування мережі ліцеїв для запровадження якісної профільної середньої освіти» від 15 липня 2021 року [172] став одним із ключових нормативних актів, що започаткував докорінну модернізацію системи загальної середньої освіти. Його ухвалення визначило юридичні засади переходу від традиційної моделі функціонування закладів освіти до мережі профільних ліцеїв, орієнтованих на забезпечення здобувачам освіти можливості якісної підготовки для подальшої професійної реалізації або продовження навчання на наступних освітніх рівнях. Законом було закріплено компетенцію обласних рад щодо створення і організації діяльності ліцеїв, що відображає логіку децентралізації державного управління у сфері освіти та зміцнення взаємодії між центральними і місцевими органами влади.

Варто підкреслити, що прийняття цього закону узгоджується з положеннями ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування [173]. Закладений у ньому підхід сприяє підвищенню ефективності використання фінансових і матеріальних ресурсів, покращенню якості освітніх послуг і

забезпеченню реальної доступності профільної середньої освіти з урахуванням освітніх потреб конкретних регіонів.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти» від 2 листопада 2021 р. [174] відбулось вдосконалення правового регулювання діяльності зазначеного органу, спрямоване на забезпечення його інституційної спроможності, а також забезпечено більшу відповідність національних критеріїв європейським критеріям акредитації освітніх програм.

Зокрема, цим законом запроваджено оновлену систему розподілу повноважень між Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти, його керівними органами та структурними підрозділами, встановлено більш чіткі процедури призначення голови та заступників голови Агентства, що підвищило рівень прозорості кадрових рішень і підзвітності в межах системи державного управління вищою освітою.

Новелою стало закріплення гарантій інституційної незалежності Агентства від органів виконавчої влади та інших суб'єктів, які б могли здійснювати політичний вплив, що відповідає положенням ст. 5 Європейських стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості вищої освіти [175]. Тобто, відбулась імплементація цих стандартів у національний правопорядок України.

Таким чином, зазначений закон не лише удосконалив організаційно-правовий статус Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, а й заклав підґрунтя для наближення української моделі контролю якості вищої освіти до загальноєвропейських стандартів.

В Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо вдосконалення науково-методичного забезпечення освіти та якості навчальної літератури» від 14 грудня 2021 р. [176] було уточнено правовий статус Державної науково-методичної установи «Інститут модернізації змісту освіти», закріплена вимога до експертизи підручників і навчальних матеріалів, передбачено прозорий конкурс відбору експертів. Цим законом було закладено

інституційний механізм контролю за якістю навчальної літератури, який є ключовим для реалізації ст. 6 Закону України «Про освіту» (якість освіти).

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки» від 17 грудня 2021 р. [176] було закріплено поняття військово-наукових установ як окремих суб'єктів наукової діяльності, які функціонують у структурі сектору безпеки і оборони та забезпечують наукове супроводження оборонної політики держави. Це визначення стало важливим елементом інституційного розширення освітнього простору, оскільки відбулось закріплення їх правового статусу. Крім того, зазначеним законом було уточнено організаційно-правові засади функціонування військових закладів вищої освіти.

Таким чином, у 2021 році відбувалась трансформація законодавства України в сфері освіти. Основним фокусом законодавця було підвищення якості управління освітою, ефективності використання майна закладів освіти. Характерною тенденцією стало інституційне закріплення європейських стандартів управління якістю освіти (зокрема, посилення ролі Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти). Бачиться, що ці зміни заклали основу для стійкості системи освіти України в умовах війни та інтеграції України в ЄС.

У грудні 2021 р. - лютому 2022 р. вносились зміни до спеціальних законів у сфері освіти, які плинули і на Закон «Про освіту». Зокрема, відбулось уточнення спектру освітніх послуг, які надаються у школах, в тому числі для дітей з особливими освітніми потребами. Більш детально це законодавство буде проаналізовано в підрозділі 2.2 цього дисертаційного дослідження.

24 лютого 2022 року відбулось повномасштабне вторгнення росії на територію України. З цього часу і до сьогодні Верховною Радою України приймаються Закони України, покликані забезпечити кожному гарантоване ст. 53 Конституції України право на освіту.

Так, Парламентом України був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку» 15 березня

2022 р. [178]. Він доповнив Закон України «Про освіту» новою статтею 57-1, в ч. 1 якої визначено комплекс гарантій, спрямованих на забезпечення безперервності реалізації права на освіту в умовах особливого правового режиму (зокрема воєнного стану). Зокрема, для здобувачів освіти, педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників, які внаслідок збройної агресії або інших обставин «особливого періоду» були змушені змінити місце проживання чи тимчасово припинити навчання або трудову діяльність, передбачено гарантії щодо: організації освітнього процесу у дистанційній або іншій формі, що забезпечує належний рівень безпеки; збереження робочого місця, середнього заробітку, стипендії та інших соціальних виплат; забезпечення місцем проживання (у гуртожитку, пансіоні) і харчуванням (у разі необхідності).

Частина 2 ст. 57-1 Закону України «Про освіту» конкретизує коло суб'єктів, на яких покладається обов'язок забезпечення реалізації вказаних гарантій. До них віднесено органи виконавчої влади, військово-цивільні адміністрації, органи місцевого самоврядування, заклади та установи освіти, наукові установи, а також громадські об'єднання.

Частина 3 ст. 57-1 Закону України «Про освіту» закріплює процесуальний механізм реалізації гарантій. Зокрема, визначено коло суб'єктів, які уповноважуються ухвалювати обов'язкові для виконання рішення на відповідних територіях з метою забезпечення прав осіб, які постраждали від наслідків воєнного стану чи інших обставин особливого періоду. При цьому центральний орган виконавчої влади у сфері освіти і науки наділяється правом видавати накази нормативного характеру, строк дії яких обмежується тривалістю особливого періоду. Такі накази не набувають статусу регуляторних актів, а їх державна реєстрація здійснюється лише у випадках, коли вони прямо впливають на обсяг прав, свобод чи обов'язків фізичних або юридичних осіб.

Важливо, що цим законом одночасно внесено зміни до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 15) та до Закону України «Про військово-цивільні адміністрації». Цими змінами уточнено, що саме на заклади освіти та освітньо-наукові установи покладається юридичний обов'язок забезпечення

реалізації державних гарантій у сфері освіти в умовах запровадження воєнного стану.

Отже, зазначений закон закріпив принцип неперервності освіти в умовах дії правового режиму воєнного стану. Держава не лише декларувала право кожного на освіту, а й визначила конкретні гарантії його реалізації в умовах війни. Визначення критеріїв «найбільш безпечної форми» освітнього процесу створило правові умови для адаптації системи освіти до надзвичайних обставин. Такий підхід свідчить про формування моделі, у межах якої реалізація права на освіту не може бути призупинена навіть в умовах війни.

24 березня 2022 р. Парламентом України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [179], який розширив пільги, гарантії соціального захисту для ветеранів війни, що опосередковано покращило їх доступ до освіти. В цьому законі отримали розвиток норми ст. ст. 46 і 53 Конституції України в умовах воєнного стану. Законодавець установив, що держава не лише гарантує ветеранам війни належний рівень соціального забезпечення, але й забезпечує їхню можливість здобуття освіти, перепідготовки чи підвищення кваліфікації з метою інтеграції у цивільне життя. Було розширено пільги на оплату освітніх послуг, забезпечення державного фінансування навчання для ветеранів, членів сімей загиблих військовослужбовців, а також встановлено пріоритетне право цих осіб на зарахування до закладів освіти державної форми власності. Крім того, передбачено право ветеранів війни на безоплатне здобуття другої освіти, професійну перекваліфікацію або підвищення кваліфікації за державним замовленням.

Цей закон покликаний створити умови для повернення ветеранів до активного суспільного та професійного життя. Розширення доступу ветеранів війни до освітніх послуг також узгоджується з європейською практикою соціальної реабілітації осіб, які брали участь у воєнних діях, що передбачає

надання їм можливостей для здобуття нових компетентностей і соціальної мобільності.

1 квітня 2022 р. було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій» [180], який має ключове значення для вдосконалення правових засад формування та реалізації державної політики у сфері професійної кваліфікації.

У липні 2022 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державної статистичної діяльності» [181], який має суттєве значення для вдосконалення правового механізму збирання, оброблення та використання статистичних даних, у тому числі у сфері освіти. Зазначений нормативно-правовий акт спрямований на формування сучасної, прозорої та ефективної системи державної статистики, що забезпечує достовірність, доступність і практичну застосовність статистичної інформації як одного з ключових інструментів державного управління у сфері освіти. Цей закон створює передумови для прийняття більш обґрунтованих управлінських рішень, підвищення рівня прогнозування та стратегічного планування політики в сфері освіти. В умовах дії в Україні правового режиму воєнного стану значення достовірної статистики в сфері освіти зростає в рази, оскільки саме вона забезпечує державу актуальними даними щодо кількості внутрішньо переміщених здобувачів освіти, зруйнованих чи пошкоджених закладів освіти, дефіциту педагогічних кадрів тощо. Це дозволяє оперативно оцінювати потреби системи освіти в кризових умовах і забезпечувати належну реалізацію права на освіту навіть у період збройної агресії.

Водночас зазначимо, що реальна ефективність державної статистичної діяльності безпосередньо залежить від якості збору, оброблення, інтерпретації та використання статистичних даних. Тільки за умови їх достовірності, об'єктивності та відкритості статистична інформація зможе стати дієвим інструментом державного управління у сфері освіти та гарантією реалізації конституційного права кожного громадянина на якісну й доступну освіту.

З метою врегулювання функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти Парламентом України 27 липня 2022 р. був прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти» [182]. В законі передбачено внесення змін до кількох нормативно-правових актів, серед яких і Закон України «Про освіту». Так, ст. 74 Закону України «Про освіту» була доповнена нормами про функціонування Єдиної державної електронної бази з питань освіти, ст. 74-1 – про автоматизований інформаційний комплекс освітнього менеджменту. Також нормами права було закріплено можливість ідентифікації осіб, передачі даних з реєстрів (зокрема з Єдиного державного демографічного реєстру) до освітніх інформаційних систем; на органи державної влади було покладено обов'язки щодо затвердження положень про Єдину державну електронну базу з питань освіти, порядок ведення, а також щодо призначення адміністратора.

Роль вище вказаного закону та нормативно-правових актів, які були прийняті для розвитку його норм, полягала в тому, що по-перше, відбулось покращення «інформаційної інфраструктури» освіти шляхом впровадження інтегрованих систем, що дало змогу більш ефективно вести облік здобувачів освіти, ресурсів освітніх закладів, результатів навчання. Безумовно, це сприяло і більш ефективному управлінню сферою освіти адже підвищилась її прозорість та керованість. По-друге, підвищилась доступність до даних та ефективність управління ними адже саме система автоматизованого менеджменту освіти забезпечує кращий доступ до інформації для закладів освіти, викладачів, здобувачів. Це підвищує ефективність реалізації права кожного саме на якісну освіту. Наприклад, абітурієнт може знайомитись з освітніми програмами, ресурсами, які є у закладі вищої освіти для забезпечення її реалізації. По-третє, за допомогою баз даних можна відслідковувати регіональні відмінності, потреби окремих груп здобувачів тощо, а це дозволяє органам державної влади та органам місцевого самоврядування краще планувати і коригувати політику в сфері освіти. По-четверте, було підсилено цифровізацію освіти, що особливо актуально в умовах діджиталізації й дистанційного навчання в умовах війни.

Таким чином, ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти» стало важливим етапом у формуванні сучасної нормативно-правової основи цифрової трансформації освітньої системи України. Зазначений Закон закріпив принципово новий підхід до управління сферою освіти - шляхом упровадження інтегрованих інформаційних систем, які забезпечують єдність, взаємодію та сумісність освітніх електронних ресурсів, реєстрів і баз даних. Це, у свою чергу, створило умови для більш ефективної реалізації права кожного на освіту через підвищення її доступності, прозорості та якості. Положення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти» узгоджується з принципами Європейського простору освіти та Європейським планом дій з цифрової освіти на 2021–2027 рр. [183].

Акцентуємо увагу, що в умовах війни цифровізація освіти набула не лише технічного, а й стратегічного значення. Інтегровані інформаційні системи стали ключовим інструментом забезпечення безперервності освітнього процесу, зокрема для внутрішньо переміщених осіб, учнів і студентів, які вимушено змінюють місце проживання або навчаються дистанційно. Такі системи дозволяють підтверджувати результати навчання, здійснювати моніторинг доступу до освітніх послуг у режимі реального часу, що є критично важливим в умовах війни.

В умовах війни актуальним є і питання забезпечення прав і свобод не лише громадян України, а й іноземців, зокрема громадян і підданих тих держав, які надають Україні всебічну підтримку в умовах збройної агресії росії. Така взаємна правова взаємодія у сфері освіти набуває особливого значення у процесі розбудови партнерських відносин та євроінтеграційного зближення.

Як загальновідомо, значна кількість громадян України, рятуючись від війни, виїхали до Республіки Польща, де продовжили здобувати освіту. Польщею, у дусі солідарності та партнерства, було створено належні умови для реалізації права громадян України на освіту, що стало проявом глибокої гуманітарної

співпраці між державами. У відповідь на це Україна, дотримуючись принципу взаємності, 28 липня 2022 р. ухвалила Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» [184].

Відповідно до положень цього Закону, громадяни Польщі в Україні отримали низку прав, зокрема право на працевлаштування, здійснення господарської діяльності та здобуття освіти на рівних умовах із громадянами України. Це включає можливість отримання стипендій, матеріальної допомоги, державної цільової підтримки, а також доступ до навчання державним коштом чи на пільгових умовах у закладах фахової передвищої та вищої освіти.

Таким чином, Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» не лише закріпив принцип рівності у доступі до освіти, але й став прикладом правової симетрії та взаємоповаги між Україною і Польщею, сприяючи розвитку спільного європейського освітнього простору та зміцненню партнерських відносин у гуманітарній сфері.

13 грудня 2022 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» [185], який став важливою віхою у становленні правових засад формування державної політики у сфері національної самосвідомості в умовах війни. Прийняття цього нормативно-правового акту відбулося в умовах дії правового режиму воєнного стану та триваючої збройної агресії російської федерації, що обумовило його особливу стратегічну значущість для забезпечення національної безпеки, консолідації суспільства та захисту державного суверенітету України.

Зазначений Закон закріпив поняття та принципи утвердження української національної і громадянської ідентичності, визначивши основні напрями державної політики у цій сфері, її суб'єктів, механізми реалізації та інституційне забезпечення. У такий спосіб було створено нормативно-правову основу

розвитку української ідентичності, що інтегрує освітню, культурну, інформаційну та молодіжну політику держави.

Варто наголосити, що ухвалення цього Закону стало реакцією держави на виклики гібридної війни, спрямованої, зокрема, на дестабілізацію суспільства, підриг національної єдності, викривлення історичної пам'яті та нівелювання українських цінностей. У цих умовах утвердження національної ідентичності набуває характеру функції держави у сфері безпеки та оборони, а освіта - інструменту.

Законом також визначено правові засади національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання як обов'язкових елементів освітнього процесу, що спрямовані на формування громадянської зрілості, патріотизму, готовності до захисту Батьківщини та шанобливого ставлення до державних символів і традицій. Такий підхід відповідає положенням Конституції України (ст. ст. 17, 53) та Закону України «Про освіту», у яких закріплено обов'язок держави забезпечувати виховання громадян у дусі поваги до прав людини, свобод та демократичних цінностей.

Водночас зазначимо, що реалізація положень цього Закону потребує дотримання балансу між публічними інтересами держави та правами і свободами людини і громадянина, зокрема свободою слова, думки, наукових досліджень. У цьому контексті особливого значення набуває прозорість процедур ухвалення рішень, участь представників академічної спільноти, правозахисних інституцій та органів громадянського суспільства у формуванні відповідних механізмів контролю та моніторингу.

Отже, Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» є складовою частиною національної безпекової доктрини держави, що спрямована на забезпечення стійкості українського суспільства, його консолідацію та відповідність європейським ціннісним орієнтирам у сфері освіти, культури та прав людини.

2 травня 2023 р. Парламентом України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення якості вищої освіти» [186]. Його мета полягала в підвищенні ефективності зовнішнього і внутрішнього забезпечення якості вищої освіти. Цей закон змінив механізми забезпечення якості вищої освіти (у т.ч. порядок функціонування Національного агентства забезпечення якості вищої освіти, процедуру акредитації, вимоги до внутрішніх систем забезпечення якості у закладах вищої освіти). Було посилено гарантії якості освітніх послуг, що безпосередньо вплинуло на право кожного на якісну вищу освіту оскільки було підвищено прозорість акредитацій і запроваджено постакредитаційний моніторинг як механізм контролю.

10 червня 2023 р. Парламентом України було прийнято Закон України «Про внесення зміни до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану» [187]. Зокрема, відбулось уточнення перехідних правил застосування освітнього законодавства в умовах воєнного стану (щодо організації освітнього процесу, переведення/атестація здобувачів, дистанційної форми навчання, порядку документування результатів навчання в умовах переміщення або переривання навчання), що сприяло доступності та неперервності освіти в умовах війни. Водночас, для реалізації норм цього закону необхідними є наявність технічної інфраструктури, підготовка вчителів, викладачів, наявність стандартів оцінювання, рівний доступ до цифрових інструментів.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України» 21 листопада 2023 р. [188], доповнив ст. 40-1 Закону України «Про освіту» положенням про особливий порядок визнання результатів навчання, здобутих на тимчасово окупованих територіях. Тобто, особам, які проживали на таких територіях, було надано право на визнання результатів навчання, що дозволяло їм відновлювати освітню траєкторію постраждалих осіб, сприяє доступу до подальшої освіти і працевлаштування.

22 листопада 2023 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань» [189], яким внесено зміни до Кодексу законів про працю України та низки інших нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини. Зазначені зміни стосуються, зокрема, тривалості окремих видів відпусток, порядку надання відпусток без збереження заробітної плати, а також уточнення підстав і процедур їх використання.

У контексті реалізації права на освіту, цей Закон має опосередкований, але відчутний вплив на освітню сферу, зокрема на працівників закладів освіти - педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників. Зміни до законодавства щодо відпусток впливають на можливість забезпечення кадрової стабільності, планування навчального процесу та підтримання його безперервності, особливо в умовах воєнного стану, коли освітні установи працюють у надзвичайних обставинах.

З одного боку, розширення окремих видів соціальних відпусток підсилює гарантії трудових і соціальних прав освітян, сприяє їхній психологічній стійкості та підтримує можливість поєднання професійної діяльності з сімейними обов'язками у кризових ситуаціях. З іншого - такі новели вимагають запровадження ефективних механізмів кадрового заміщення, оскільки тривала відсутність викладачів і вчителів може негативно вплинути на доступність та якість освітнього процесу, в тому числі – безперервність навчання, особливо в умовах кадрового дефіциту.

8 грудня 2023 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах» [190]. Цим Законом передбачено обов'язковість урахування експертних висновків Ради Європи та її органів під час розроблення, ухвалення та реалізації нормативно-правових актів, що стосуються забезпечення прав національних меншин, у тому числі й права на освіту.

Отже, відбулось наближення національного законодавства України до європейських стандартів захисту прав людини, зокрема щодо можливості навчання рідною мовою та збереження культурної ідентичності представників національних меншин.

Узагальнюючи, зазначимо, що прийняті Верховною Радою України наприкінці 2023 року закони України мають комплексний вплив на забезпечення конституційного права кожного на освіту в Україні, зокрема в умовах воєнного стану та реалізації євроінтеграційного курсу держави. Вони спрямовані на: зміцнення соціальних гарантій працівників освіти, підвищення відповідності законодавства України у сфері освіти європейським стандартам, забезпечення недискримінації та поваги до прав національних меншин, збереження якості та доступності освіти в умовах війни. У сукупності прийняті в 2023 році закони України становлять важливу складову еволюції нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту, який адаптується до викликів воєнного часу.

У 2024 році правове регулювання освітньої сфери України зазнало суттєвого оновлення, що відображає прагнення держави до комплексної модернізації системи освіти в умовах воєнного стану та водночас - до її більшого наближення до стандартів Європейського Союзу.

Зокрема, прийняття Верховною Радою України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» від 23 квітня 2024 р. [192] та Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи підготовки громадян України до військової служби» від 22 травня 2024 р. [193] засвідчує перехід до нового етапу реформування нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту в умовах війни. Акцентуємо увагу, що зазначені нормативно-правові акти демонструють два взаємопов'язані напрями розвитку права на освіту: і індивідуалізацію освітнього процесу, і посилення оборонної спроможності держави через освіту.

У першому випадку законодавець закріпив поняття «індивідуальна освітня траєкторія здобувача вищої освіти» як персоналізований шлях реалізації права на освіту, який ґрунтується на вільному виборі освітньої програми, її змісту, форми та строків навчання. Тим самим створено правові передумови для розширення академічної свободи здобувачів освіти, що відповідає основоположним принципам Європейського простору вищої освіти і сприяє забезпеченню суб'єктності особи в освітніх правовідносинах.

Зазначимо, що індивідуальна освітня траєкторія має особливе значення в умовах воєнного стану, оскільки дозволяє забезпечити гнучкість освітнього процесу, адаптуючи його до життєвих обставин здобувачів освіти, які можуть бути вимушено переміщеними, мобілізованими чи поєднувати навчання з волонтерською діяльністю. Такий підхід забезпечує неперервність реалізації права на освіту навіть за умов надзвичайних ситуацій і воєнних дій, а також сприяє формуванню стійкої системи освіти, здатної функціонувати в кризових умовах.

Водночас слід наголосити, що реалізація індивідуальних освітніх траєкторій потребує відповідного ресурсного, організаційного та нормативно-правового забезпечення. Без чітких механізмів визнання результатів неформальної та інформальної освіти, а також без уніфікованих процедур контролю якості навчання існує ризик виникнення нерівності між закладами освіти з різним рівнем фінансових та кадрових ресурсів, що може вплинути на рівність можливостей здобувачів освіти.

Не менш важливим кроком стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи підготовки громадян України до військової служби» від 22 травня 2024 р. [193], яким вдосконалено нормативно-правову основу підготовки громадян до військової служби, у тому числі через освітні інституції. Закон закріпив державні вимоги до змісту, структури та якості програм військової підготовки, що реалізуються у закладах вищої та професійної освіти, а також спрямований на інтеграцію військово-професійного навчання в загальну систему освіти.

Такі зміни сприятимуть підвищенню рівня національної безпеки та обороноздатності держави шляхом забезпечення якісної військової підготовки громадян, але за умови не формальної, а якісної реальної підготовки громадян України до військової служби, дотримання балансу між конституційним обов'язком захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) та правом кожного на освіту (ст. 53 Конституції України).

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу» та Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи підготовки громадян України до військової служби» свідчить про еволюцію правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти в умовах воєнного стану. Вони не лише посилюють гарантії реалізації права на освіту як у мирний час, так і в умовах воєнного стану, створюють правові механізми для забезпечення гнучкості, безперервності та якості освітнього процесу, сприяють гармонізації національної правової системи з європейськими стандартами в сфері освіти, а й закріплюють концептуально новий підхід до реалізації права на освіту: поєднання індивідуальної освітньої парадигми здобувача з потребами національної безпеки та оборони. Такі законодавчі новели сприяють підвищенню стійкості національної системи освіти, забезпечують баланс між правом кожного на освіту та обов'язком громадянина з захисту Вітчизни, що відповідає принципам правової визначеності, пропорційності.

4 червня 2024 року було прийнято Закон України, який визначає правові рамки застосування англійської мови в Україні, у тому числі в освітньому процесі, сфері публічного обслуговування та комунікацій [194]. Його прийняття відображає тенденцію до посилення мовної інтеграції у глобальний освітній і науковий простір. Використання англійської мови здатне розширити доступ здобувачів освіти до міжнародних освітніх ресурсів, сприяти академічній мобільності та підвищити конкурентоспроможність українських студентів і науковців. Разом з тим, реалізація цього Закону потребує дотримання принципів

рівності та недискримінації: запровадження англomовних освітніх компонентів не повинно обмежувати доступ до якісної освіти для осіб, які не володіють англійською мовою. Також необхідним є узгодження нових положень із чинним законодавством про державну мову викладання.

6 червня 2024 року було ухвалено новий Закон України «Про дошкільну освіту» [195], який закріпив нову модель правового регулювання дошкільної освіти. Цим Законом визначено базові принципи державної політики у цій сфері, як-то: доступність, безперервність, варіативність та інклюзивність освітнього процесу. Вперше було унормовано функціонування нових організаційно-правових форм закладів дошкільної освіти, що відповідає сучасним потребам суспільства і забезпечує реалізацію права кожної дитини на здобуття дошкільної освіти незалежно від місця проживання чи соціального статусу. Новелою стало і закріплення можливості формування індивідуальних освітніх траєкторій, що свідчить про перехід від уніфікованої моделі навчання до особистісно орієнтованого підходу, відповідно до європейських стандартів ранньої освіти.

Окремий акцент в законі зроблено на забезпеченні інклюзивної освіти: для дітей з особливими освітніми потребами передбачено продовження строку здобуття дошкільної освіти до восьми років, що відповідає принципу рівності можливостей та положенням Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю [196].

Отже, прийняття цього Закону заклало нормативно-правові засади для розвитку гнучкої, доступної та інклюзивної системи дошкільної освіти, що інтегрується в європейський освітній простір і забезпечує реалізацію конституційного права кожної дитини на освіту.

Разом із тим, ефективність реалізації норм цього Закону залежить від наявності бюджетних ресурсів, кадрової підготовки та належної інфраструктури, без яких гарантії доступності дошкільної освіти можуть залишитися декларативними.

6 червня 2024 р. набув чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми» [197], який підвищує ефективність правових

механізмів захисту дітей у освітньому середовищі, встановлюючи вимоги до профілактики та реагування на випадки насильства в закладах освіти. Однак, без належного контролю та ресурсного забезпечення існує ризик формального виконання цих вимог без досягнення реального захисту дітей.

10 жовтня 2024 року було ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» [198], який має опосередкований вплив на сферу освіти. Його значення полягає у забезпеченні належного адміністративного порядку при розгляді «освітніх спорів», здійсненні ліцензування чи акредитації закладів, а також при оскарженні рішень освітніх установ. Удосконалення адміністративних процедур сприяє підвищенню рівня правової визначеності, прозорості та забезпеченню процесуальних гарантій учасників освітніх правовідносин.

20 листопада 2024 року набув чинності Закон України щодо додаткових заходів із забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом [199]. Його положення мають вагомий вплив на реалізацію права кожного на освіту: стабільне житло створює умови для безперервного відвідування навчальних закладів дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб та продовження навчання студентами, що посилює соціальний аспект права на освіту для вразливих груп населення.

Прийняття 4 грудня 2024 р. Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки» [200] створює умови для розбудови цифрової інфраструктури, яка безпосередньо впливає на модернізацію освітнього процесу. Розвиток цифрових компетентностей, упровадження інноваційних технологій навчання та цифрових освітніх ресурсів підсилює змістовний аспект права на освіту, забезпечуючи її відповідність потребам сучасного суспільства в умовах війни.

Таким чином, у 2024 році відбулося системне оновлення законодавства України у сфері освіти, відбувся перехід до якісно нового етапу правового

регулювання освітніх відносин в умовах воєнного стану та євроінтеграційного курсу України. Прийняті Верховною Радою України закони України забезпечили гнучкість системи освіти України в умовах війни, інклюзивність і стійкість, а також закріпили нову парадигму права кожного на освіту.

Упродовж 2025 року законодавство України у сфері освіти зазнало низки змін, спрямованих на посилення захисту вразливих верств населення України, модернізацію професійних стандартів та забезпечення безперервності освіти в умовах війни. Прийняті нормативно-правові акти утворюють складову державної політики, спрямованої на реалізацію конституційного права кожного на освіту (стаття 53 Конституції України) одночасно з завданнями забезпечення національної стійкості та суспільної солідарності в умовах збройної агресії.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності серед здобувачів освіти» від 8 січня 2025 р. [201] запровадив правовий механізм інтеграції волонтерської діяльності в освітній процес. Ним передбачено право здобувачів освіти на офіційне визнання результатів волонтерської діяльності як складової навчальної практики чи іншої освітньої активності, а також можливість урахування такого досвіду при вступі до закладів вищої освіти. Закон встановлює обов'язок організацій, що залучають волонтерів, забезпечувати документальне підтвердження їх участі та співпрацювати із закладами освіти щодо форм її визнання, тоді як освітні установи мають розробити внутрішні процедури верифікації. Новели цього закону узгоджуються з європейською практикою визнання результатів неформальної освіти, сприяють розвитку громадянського суспільства, його солідарності. Водночас, відсутність єдиних критеріїв оцінювання створює ризики нерівності, що зумовлює потребу у виробленні стандартизованих підходів до верифікації й оскарження рішень.

Нормативні механізми, закладені в Законі України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» від 9 січня 2025 р. [202], вимагають особливої уваги щодо їхнього застосування в сфері освіти.

Акцентуємо увагу, що універсальне застосування загальних процедур реорганізації юридичних осіб без спеціальних винятків і гарантій для навчальних закладів може створити загрозу безперервності освітнього процесу, призвести до руйнації матеріально-технічної бази та утисків автономії закладів освіти. З огляду на це доцільним та необхідним є розробка та закріплення в спеціальних підзаконних нормативно-правових актах процедур, які мають забезпечити пріоритет функціонування освітніх установ, захист прав здобувачів освіти та прозорість процедур реорганізації.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підготовки, безперервного професійного розвитку та професійної діяльності за професіями у сфері охорони здоров'я» від 12 лютого 2025 р. [203] формалізував систему післядипломної освіти та безперервного професійного розвитку для медичних працівників. Зазначені зміни закріплюють роль післядипломної підготовки як складової права на професійну освіту впродовж життя, встановлюють порядок погодження професійних стандартів із представниками професійних спільнот і профспілок та уточнюють повноваження центральних органів виконавчої влади.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання закладами освіти реабілітаційних послуг (реабілітаційної допомоги)» від 25 лютого 2025 р. [204] надає закладам освіти право надавати реабілітаційні послуги, що становить якісно новий підхід до забезпечення інклюзивності. Можливість поєднання освітніх та реабілітаційних функцій навчальних закладів сприяє інтеграції осіб з особливими освітніми потребами та учасників бойових дій у освітній простір і підвищує спроможність системи освіти забезпечувати індивідуальні освітні потреби. Водночас законодавець має забезпечити розроблення чітких стандартів реабілітаційних послуг, гарантувати належне кадрове та фінансове забезпечення, встановити правила захисту персональних даних і прав пацієнтів та запровадити механізми контролю якості таких послуг у межах освітніх установ.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення національної системи кваліфікацій відповідно до актуальних потреб ринку праці» від 15 квітня 2025 р. [205] покликаний забезпечити тіснішу інтеграцію освітніх послуг з потребами ринку праці.

Прийнятий Закон України «Про публічно-приватне партнерство» від 19 червня 2025 р. [206] відкриває можливості для залучення приватного капіталу до оновлення освітньої інфраструктури. Зазначимо, що реалізація проєктів у рамках публічно-приватного партнерства має відбуватися за умови збереження конституційних гарантій з безоплатності початкової та середньої освіти, а договори про публічно-приватне партнерство повинні містити гарантії дотримання державних освітніх стандартів, забезпечення рівного доступу та механізми державного контролю.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо питань освіти військовослужбовців віком від 18 до 25 років, які проходять військову службу за призовом або за контрактом під час мобілізації або в особливий період» № 4561-IX від 31 липня 2025 р. [207] закріпив правові гарантії для осіб віком від вісімнадцяти до двадцяти п'яти років, які проходять військову службу за призовом або за контрактом під час мобілізації або в особливий період. Цим законом закріплено право на здобуття освіти у дистанційній, змішаній або заочній формах, зобов'язано навчальні заклади забезпечити технічні можливості доступу до електронних навчальних ресурсів, передбачено збереження місця у закладі освіти, спрощені процедури поновлення після звільнення зі служби, а також встановлено обов'язки Міністерства освіти і науки України та Міністерства оборони України щодо розроблення порядку обліку осіб, які одночасно проходять службу і здобувають освіту, та механізмів підтвердження академічних результатів. Слід підкреслити, що зазначені норми забезпечують реалізацію принципу рівності у доступі до освіти для осіб, які проходять військову службу, та відновлюють необхідний баланс між конституційним обов'язком громадян щодо захисту Вітчизни (ст. 65 Конституції України) і гарантованим правом кожного на освіту (ст. 53 Конституції України). Водночас

ефективна реалізація зазначених гарантій потребує належного матеріально-технічного забезпечення військових підрозділів засобами доступу до інформаційно-освітніх ресурсів, налагодженої міжвідомчої координації та оперативного ухвалення підзаконних нормативно-правових актів, які деталізують механізми їх застосування.

Нова редакція Закону України «Про професійну освіту» від 21 серпня 2025 р. [208] закріпила гнучкі підходи до доступу, організації та фінансування професійної освіти, у тому числі право здобувати професійну кваліфікацію без наявності профільної середньої освіти та гарантії безоплатного здобуття професійної освіти впродовж життя. Закон встановлює перехідні механізми та вимоги щодо реорганізації закладів професійної освіти, що створює як можливості для підвищення якості, так і ризики для малокомплектних установ у сільській місцевості.

Узагальнюючи вище викладене, слід зазначити, що в 2025 році було сформовано комплексну правову основу для забезпечення стійкості та адаптивності системи освіти України в умовах воєнного стану. Законодавець послідовно розширює соціальні гарантії у сфері освіти, зокрема для військовослужбовців, осіб з особливими освітніми потребами, внутрішньо переміщених осіб та волонтерів, балансує освітню політику з державними пріоритетами забезпечення права кожного на освіту, безпеки та відновлення.

Оновлення законодавства України в сфері освіти було спрямоване на підвищення якості освіти через розвиток національної системи кваліфікацій, безперервного професійного розвитку та інституційної автономії освітніх закладів. Важливим кроком стало нормативне визнання волонтерської діяльності як форми освітньої практики, інтеграція реабілітаційних послуг у діяльність закладів освіти, а також оновлення правових засад професійної освіти.

Обсяг цього дисертаційного дослідження не дозволяє проаналізувати підзаконні нормативно-правові акти, які були прийняті для розвитку норм законів України в сфері освіти в умовах війни. Тому далі проаналізуємо основні

з них, які були прийняті після повномасштабного вторгнення росії на територію України.

Прийняття Постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. №841 «Про початок навчального року під час воєнного стану в Україні» [209] та Наказу Міністерства освіти і науки України від 7 серпня 2024 року № 1112 «Про затвердження Порядку та умов здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні» [210] стало важливим етапом адаптації державної політики в сфері освіти до умов збройної агресії росії проти України. Зазначеними нормативно-правовими актами деталізовано компетенцію місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо визначення доцільності організації очної форми навчання з урахуванням безпекової ситуації в конкретних регіонах. Такий підхід свідчить про переорієнтацію управління сферою освіти до децентралізованої моделі, у межах якої саме територіальні громади та органи місцевого самоврядування набувають ключової ролі у забезпеченні реалізації конституційного права кожного на освіту, гарантованого ст. 53 Конституції України.

Важливим кроком у цьому процесі став Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 березня 2022 р. № 274 «Про деякі питання організації здобуття освіти в умовах воєнного стану» [211], нормами якого уперше було закріплено можливість здобуття освіти у будь-якій формі, що є найбільш безпечною для здобувача. Цим актом фактично визнано право на безпечну освіту як невід’ємний структурний елемент конституційного права кожного на освіту.

Подальші листи та роз’яснення Міністерства освіти і науки України, видані у 2022-2024 роках, містять рекомендації щодо впровадження гнучких форм навчання, надання психологічної підтримки учасникам освітнього процесу, забезпечення доступу до освіти для внутрішньо переміщених осіб, дітей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або в районах активних бойових дій. Значну роль у забезпеченні безперервності навчання відіграли цифрові інструменти, зокрема освітня платформа «Всеукраїнська школа

онлайн», що дала змогу реалізовувати право на освіту навіть на тій території України, де ефективний контроль здійснює росія.

Право на освіту в умовах війни набуло якісно нового змісту: від декларативного визнання можливості продовження навчання воно трансформувалося у систему конкретних державних обов'язків: забезпечення безперервності освітнього процесу незалежно від рівня безпеки у регіоні, гарантування фізичної безпеки учасників освітнього процесу, у тому числі через обов'язкову наявність захисних споруд в освітніх закладах (що прямо передбачено п. 3 Наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Порядку організації освітнього процесу в закладах освіти в умовах воєнного стану» від 7 серпня 2024 року № 1112), забезпечення рівного доступу до освіти для внутрішньо переміщених осіб і дітей з тимчасово окупованих територій, збереження фінансування освіти навіть у кризових умовах, а також підтримка академічної мобільності та міжнародного співробітництва у сфері освіти як складових конституційного права на освіту.

В умовах воєнного стану виконання Україною кореспондуючого конституційному праву на освіту обов'язку держави забезпечити це право відбувалося з урахуванням принципу належної дбайливості (*der due diligence*), пропорційності та правової передбачуваності. Це означає, що держава вживала всі можливі заходи для збереження функціонування системи освіти навіть у зонах бойових дій, намагалась дотриматись вимоги, що будь-яке обмеження освітнього процесу (зокрема переведення на дистанційну форму) має переслідувати легітимну мету (охорону життя і здоров'я здобувачів освіти), а також вимоги, що нормативно-правові акти у цій сфері повинні бути стабільними, прозорими і передбачуваними для учасників суспільних відносин в сфері освіти.

Таким чином, генеза конституційно-правового забезпечення права на освіту в Україні в умовах війни демонструє поступовий перехід від формального декларування права кожного на освіту до створення такого механізму

конституційно-правового забезпечення цього права, який би забезпечив безпечність, доступність і неперервність освіти.

2.2. Нормативно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні

В юридичній науці поняття нормативно-правового механізму забезпечення того або іншого конституційного права або свободи людини та громадянина є дискусійним.

Вчені Ю. Тодика та О. Марцеляк в монографії «Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян» [212] запропонували підхід до визначення поняття конституційно-правового механізму забезпечення основних прав громадян, який безперечно має важливе значення для осмислення конституційно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту, однак спонукає до наукової дискусії.

Передусім, бачиться, що вчені, називаючи механізм як «конституційно-правовий», а не «нормативно-правовий», підкреслюють, що фундаментальні нормативно-правові засади забезпечення права і свобод людини і громадянина, містяться в Конституції України, і далі норми Основного Закону держави знаходять свій розвиток в інших джерелах національного права.

Аналіз запропонованого Ю. Тодикою та О. Марцеляком визначення конституційно-правового механізму забезпечення основних прав громадян свідчить, що вчені фактично ототожнюють механізм забезпечення прав і свобод людини і громадянина із сукупністю норм Конституції України, інших джерел національного права та діяльністю відповідних органів державної влади, місцевого самоврядування, залишаючи поза увагою питання ефективності взаємодії між собою таких органів, ефективність способів захисту прав людини і основоположних свобод, а також дієвість конституційного контролю. Також бачиться, що характеризує механізм забезпечення прав людини і

основоположних свобод як «єдність системи прав, свобод, їх гарантій та діяльності органів», вчені фактично наділяють його надмірною широтою і такий підхід призводить до розмивання меж механізму, адже до нього включається практично будь-який інститут держави чи елемент громадянського суспільства.

Не менш дискусійним бачиться й положення щодо віднесення до елементів механізму «інституцій, наділених повноваженнями у галузі забезпечення прав і свобод», адже за такого підходу цим поняттям охоплюються і суб'єкти, для яких забезпечення прав і свобод людини і громадянина є допоміжною функцією тому що якщо виходити з ч. 2 ст. 3 Конституції України, то відповідно до її норм права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави і відповідно діяльність кожного органу держави спрямована на це.

Вчена О. Пушкіна виділяє такі механізми захисту прав людини: національний конституційний і міжнародний [213, с. 379-380]. Такий підхід вбачається дискусійним оскільки за юрисдикційною ознакою в юридичній науці механізми захисту прав людини і основоположних свобод класифікують на внутрішньодержавний механізм захисту прав людини та міжнародний (наукові праці Ю. Бисаги, О. Васильченко, Л. Дешко, В. Мицика та ін.) [214-217]. Також дискусійним бачиться вживання терміну «конституційний» адже хоча фундаментальні засади функціонування внутрішньодержавного механізму захисту прав людини і основоположних свобод хоч і містяться в Конституції України, тим не менш норми Основного Закону держави розвиваються в законах України, норми законів України – в підзаконних нормативно-правових актах. Тому, бачиться, що цей механізм слушно називати «конституційно-правовий» якщо здійснювати класифікацію нормативно-правового механізму захисту прав людини і основоположних свобод за ознакою «юридична природа норм і джерел, на основі яких здійснюється захист прав людини і основоположних свобод». В такому разі, конституційно-правовий механізм ґрунтується на внутрішньодержавних джерелах права, а міжнародний – на джерелах міжнародного публічного права.

При цьому, частково можна погодитись з твердженням О. Пушкіної, що міжнародний механізм забезпечення прав людини є сукупністю принципів, норм, правил та процедур, які встановлені на рівні міжнародного права і дотримуються державами в процесі їхньої внутрішньої та зовнішньої діяльності у галузі прав людини, а також системою міжнародних інститутів покликаних сприяти контролю за дотриманням прав людини, їх захистом та забезпеченням [213, с. 379-380]. По-перше, як однопорядкові вченою виокремлюються принципи, норми, правила та процедури, хоча власне загальні принципи права є джерелом міжнародного публічного права, правила і процедури встановлюються, наприклад, нормами права. По-друге, вчена вживає термін «міжнародні інститути», маючи на увазі фактично «міжнародні інституції». Ці терміни не є синонімами.

Вчений М. Орзіх розглядає механізм захисту прав людини як правову конструкцію, що забезпечує реальну дієвість прав людини [218]. Вчений акцентує увагу на процедурах захисту та юридичній відповідальності, але запропонований підхід звужує механізм захисту прав людини виключно до процесуальних інструментів, залишаючи поза увагою інші (правові, соціальні, превентивні і т.д.).

У працях Олійника Я. С. та Ярмола Л. В. нормативно-правовий механізм трактується як цілісна система юридичних гарантій, що забезпечує реалізацію, охорону та захист прав людини [219]. Особливий акцент автори роблять на тому, що така система включає не лише нормативно-правові акти, а й засоби формування правосвідомості, тобто має поєднувати регулятивний та ціннісний компоненти.

У дослідженні Дашковської О., Явор О., Кириченко Т., Любченко О., Науменко М. механізм забезпечення прав людини розкривається через ефективність міжнародних правозахисних інституцій [220]. Хоча автори не дають прямого дефінітивного формулювання поняття «нормативно-правовий механізм», їх аналіз демонструє комплексний підхід до функціонування механізму, що охоплює нормативні стандарти, моніторингові процедури та

інституційний контроль. Це дозволяє розглядати механізм як динамічну систему елементів, що включає контрольні та превентивні інструменти.

Сухораб Р. у контексті забезпечення прав осіб, які перебувають у місцях несвободи, визначає механізм як поєднання національних правових норм, міжнародних стандартів та механізмів нагляду, що в своїй сукупності утворюють гарантії дотримання прав людини [221]. Особливість підходу полягає у практичній спрямованості: автор акцентує на реальних процедурах контролю за дотриманням прав.

У німецькій правовій доктрині (Г. Хессе, К. Штерн) механізм захисту прав людини тлумачиться як інституційно-правова система гарантування суб'єктивних конституційних прав, у центрі якої перебуває судовий захист, насамперед конституційне судочинство [222; 223]. Тобто, зазначений механізм є сукупністю інституційно-правового механізму та нормативно-правового.

Сильною стороною вище зазначеного підходу є розмежування між гарантіями прав людини та захистом. Водночас, фокусуючись виключно на ролі суду у захисті прав людини, вчені поза увагою залишають роль тих органів державної влади, які здійснюють охорону прав людини.

Французькі дослідники (Ж. Рівєро, М. Тропер) наголошують, що механізм захисту прав людини є комплексом правових і політичних інструментів, що функціонують у межах демократичної правової держави, включаючи парламентський контроль, адміністративну юстицію, конституційний нагляд і омбудсмена [224; 225]. Сильною стороною такого підходу є широке бачення захисту як багаторівневої системи, яка включає політичні інститути. В той же час, такий підхід розмиває межі саме правового механізму захисту прав людини, включаючи до нього інструменти, що мають переважно політичний, а не юридичний характер.

Вчені А. Росс, Т. Екельдаль розглядають механізм захисту у контексті реалістичної теорії права, наголошуючи на ефективності інституцій і поведінкових аспектах правозастосування. Механізм захисту, відповідно до їхньої концепції, - це не сукупність норм чи органів державної влади, а фактично

діюча система соціально-правових засобів, здатних забезпечити реальне відновлення прав [226; 227]. Перевагою цього підходу є акцент на ефективності, що дозволяє оцінювати механізм не лише формально, а й результативно. Проте, вченими не береться до уваги ієрархія джерел права та природа юридичних гарантій.

Вище викладене дозволяє сформулювати таке авторське поняття нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту: це сукупність норм права, які регламентують суспільні відносини у сфері освіти, визначають зміст і межі реалізації права на освіту, встановлюють обов'язки суб'єктів освітніх правовідносин та гарантують реалізацію, охорону й захист цього права у разі його порушення. Захист права кожного на освіту є самостійним видом цілеспрямованої юридичної діяльності та процесу цілеспрямованого змісту, що здійснюється уповноваженим суб'єктами, наділеними юрисдикційними повноваженнями, а охорона права кожного на освіту є самостійним видом цілеспрямованої юридичної діяльності та процесу цілеспрямованого змісту, що здійснюється уповноваженим суб'єктами, не наділеними юрисдикційними повноваженнями.

Право на освіту, гарантоване ст. 53 Конституції України, має фундаментальне значення як для розвитку особистості, так і для забезпечення національної стійкості держави. В умовах воєнного стану воно виступає «засобом» збереження людського капіталу, відновлення України.

Починаючи з 2014 року, коли відбулась агресія росії щодо України, окупація частини територій України, відбулося суттєве оновлення нормативно-правової бази у сфері освіти. В попередньому підрозділі цього дисертаційного дослідження генеза нормативно-правового забезпечення права кожного на освіту була проаналізована. В цьому підрозділі дисертації проаналізуємо існуючий нормативно-правовий механізм забезпечення конституційного права на освіту, виділимо недоліки основних нормативно-правових актів та запропонуємо напрями їх вдосконалення.

Як вже зазначалося, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. [106] заклав правові основи забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих територіях України і започаткував новий напрям державної політики, а саме забезпечення доступу до освіти через дистанційні форми навчання.

Проте аналіз його положень свідчить про наявність низки недоліків, що істотно знижують ефективність правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти на тимчасово окупованих територіях та ускладнюють виконання позитивних обов'язків держави з забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованій росією території України.

Так, Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» не закріплює правовий статус та порядок функціонування освітніх центрів «Крим-Україна» та «Донбас-Україна», які фактично стали ключовою інституційною ланкою забезпечення безперервності права на освіту осіб, які проживають на окупованих територіях. Відсутність законодавчого врегулювання їх повноважень, процедур автентифікації документів і прийому на навчання створює ризики правової невизначеності, оскільки діяльність цих центрів ґрунтується виключно на підзаконних нормативно-правових актах Міністерства освіти і науки України. З огляду на принцип верховенства права та вимогу юридичної визначеності, такі ключові елементи механізму реалізації права кожного на освіту мають бути безпосередньо врегульовані в цьому законі.

Ще одним недоліком є відсутність у Законі норм права, що регламентують питання визнання документів про освіту, виданих окупаційними адміністраціями. Нині на практиці виникають суперечки щодо визнання рівня здобутої освіти та є ризики нерівності здобувачів у доступі до освіти.

Правове регулювання дистанційних і змішаних форм навчання у Законі також обмежується нормами права про можливість їх застосування, що не передбачає обов'язків держави щодо забезпечення матеріально-технічних,

організаційних, інших передумов для реалізації цих форм освіти. Міжнародні стандарти, зокрема ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та практика Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав, вимагають від держави забезпечувати не лише формальну можливість доступу до освіти, а й реальну доступність, що передбачає створення державою таких умов, за яких реалізація права на освіту є фактично здійсненою.

З огляду на викладене, чинний Закон потребує оновлення шляхом включення до нього спеціального розділу, присвяченого забезпеченню права на освіту в умовах тимчасової окупації. Такий розділ має включати норми про правовий статус освітніх центрів, форми навчання, процедури підтвердження результатів навчання, охорону права кожного на освіту, спеціальні гарантії для педагогів.

Закон України «Про освіту» визначає правові, організаційні та методологічні засади функціонування системи освіти в Україні, регламентує права та обов'язки суб'єктів освітнього процесу. Проте, аналіз його положень дозволяє констатувати наявність системних недоліків, що суттєво знижують ефективність реалізації закріплених у ньому норм.

По-перше, Закон містить низку оціночних понять, таких як «якість освіти», «доступність освіти», що створює підґрунтя для різночитань і ускладнює правозастосовну практику. Відсутність чітких критеріїв оцінювання якості освітніх послуг ускладнює контроль за дотриманням стандартів та реалізацію конституційного права на освіту.

По-друге, Закон не забезпечує комплексного регулювання дистанційного, змішаного та інклюзивного навчання. Сучасні виклики вимагають інтеграції цифрових технологій у навчальний процес та гарантування рівного доступу до освіти для осіб з особливими освітніми потребами, що закон не відображає у повному обсязі.

По-третє, регулювання професійної та військової підготовки громадян у Законі залишається фрагментарним та декларативним. Хоча останні зміни

(впровадження базової загальновійськової підготовки та гарантій для військовослужбовців студентів) частково врегулювали певні аспекти, відсутня інтеграція положень про національну безпеку та обороноздатність держави у загальну систему освіти, що створює значну прогалину у правовому регулюванні. В умовах сучасних викликів, коли освіта відіграє ключову роль у формуванні компетентного громадянина та потенційного захисника держави, така прогалина знижує прикладну цінність освітніх програм, ускладнює реалізацію державної політики національної безпеки і створює ризики формалізації навчального процесу.

Також, хоч Закон передбачає різні рівні військової освіти (військові ліцеї, базова загальновійськова підготовка, підготовка офіцерів запасу), правові механізми координації між органами державної влади та установами, які прямо беруть участь у забезпеченні військової освіти, реалізації державної політики національної безпеки, не до кінця врегульовані. Відсутність уніфікованої системи моніторингу, акредитації та сертифікації програм створює ризики нерівномірного виконання освітніх стандартів та знижує юридичну визначеність для студентів і закладів.

По-четверте, Закон не вирішує питання взаємодії між різними рівнями управління освітою, що призводить до недостатньої координації між органами державної влади, місцевого самоврядування та закладами освіти. Це створює нормативну невизначеність і ризики порушення принципу субсидіарності та ефективного управління.

По-п'яте, Закон дозволяє гнучко адаптувати освітній процес під час воєнного стану, проте відсутні чіткі стандарти його якості та механізми контролю, що може призвести до формалізованого виконання освітніх програм та нерівного доступу до освіти залежно від регіону.

З метою усунення виявлених прогалин та забезпечення належної реалізації Закону України «Про освіту» пропонується внести до нього зміни, які передбачають інтеграцію військової та професійної підготовки у загальну систему освіти, встановлення юридично визначених критеріїв якості освітніх

програм та чітке регулювання відносин між закладами освіти і органами державної влади та установами, які беруть участь у забезпеченні військової освіти, реалізації державної політики національної безпеки. Необхідно закріпити обов'язок розробки та затвердження навчальних планів і програм військової та професійної підготовки компетентними органами держави, визначити єдині стандарти акредитації та сертифікації таких програм, а також впровадити механізми регулярного контролю за їх дотриманням.

Необхідно також уточнити поняття «якість освіти», «доступність освіти», «індивідуальна освітня траєкторія» в частині військової та професійної підготовки. Окрім того, слід законодавчо врегулювати порядок проходження базової загальновійськової підготовки, включно з деталізацією обов'язкових теоретичних і практичних компонентів, процедур оцінювання та наслідків невиконання вимог, а також запровадити гарантії збереження місця навчання, нарахування стипендії та надання додаткової відпустки для військовослужбовців студентів, що забезпечить реалізацію конституційного права на освіту.

Закон України «Про дошкільну освіту», який набрав чинності 1 січня 2025 р., становить нормативну основу для регулювання суспільних відносин у сфері дошкільної освіти в Україні та визначає загальні принципи організації освітнього процесу для дітей від народження до шести-семи років. Детальний юридичний аналіз його норм свідчить про прогалини, що мають безпосередній вплив на ефективність реалізації прав дітей на дошкільну освіту.

Положення Закону щодо «рівного та безбар'єрного доступу» до дошкільної освіти формулюються декларативно. Відсутність зобов'язань щодо ведення системного демографічного обліку дітей дошкільного віку та прогнозування потреби у мобільних або малих групах для дітей в умовах війни створює ризик неефективної реалізації права на освіту без фактичного забезпечення доступності в усіх громадах, особливо у віддалених [228]. Також автономія закладів дошкільної освіти та академічна свобода педагогів, закріплені у цьому Законі, не супроводжуються ефективними механізмами контролю якості освітніх програм, особливо у нетрадиційних формах (сімейні, «мінісадки», дошкільні

підрозділи в інших юридичних особах). Відсутність законодавчих критеріїв для їх оцінювання створює нерівномірний рівень освітніх результатів та обмежує право дитини на якісну освіту.

Крім того, у частині забезпечення дітей з особливими освітніми потребами Закон передбачає можливість залучення асистента, однак низька оплата праці асистента дитини призводить до того, що здебільшого асистентами стають законні представники дитини тому що відсутні соціальні працівники. Відсутні і механізми контролю якості послуг, які надає асистент. Така невизначеність може призвести до нерівного доступу до підтримки, особливо у приватних закладах, що потенційно порушує принцип рівності та інклюзії.

Окрім вище викладеного, в цьому законі закріплено право дітей на навчання мовою національних меншин чи корінних народів поряд із державною мовою, проте не встановлено чітких нормативних обсягів навчання державною мовою або мовою національної меншини чи корінного народу. Це потенційно обмежує доступ дітей до збалансованої мовної освіти та створює ризик порушення їх прав в сфері освіти [229].

Крім того, відсутні юридично закріплені механізми перезарахування або компенсації вартості дошкільної освіти при зміні статусу закладу, його реорганізації чи ліквідації.

Порівняльно-правовий аналіз іноземних моделей дошкільної освіти демонструє, що ефективна нормативно-правова регламентація мовної та культурної різноманітності суттєво підсилює спроможність систем освіти забезпечувати реальний доступ до якісної освіти для всіх соціальних груп населення. У цьому контексті французька модель засвідчує, що законодавче врегулювання двомовних програм та програм для мов національних меншин створює інституційні гарантії мовної інклюзії та забезпечення прав національних меншин [230]. Така практика демонструє, що за умов належного правового регулювання навіть дошкільний рівень освіти може слугувати ефективним інструментом інтеграції, попередження дискримінації та забезпечення культурної різноманітності.

Німецька модель є ширшою. Законодавство Федеративної Республіки Німеччина не лише встановлює вимоги щодо обов'язкових стандартів дошкільної освіти, але й імплементує принцип «Sprachförderung» - обов'язкового мовного розвитку дітей, включно з додатковою мовною підтримкою для дітей-мігрантів чи біженців. Нормативно-правовими актами земель передбачено цільові програми ранньої мовної діагностики, фінансовані державою механізми інклюзивної педагогічної підтримки та спеціальні модулі підготовки вихователів, спрямовані на роботу з поліетнічними та полікультурними групами дітей.

Отже, в Німеччині функціонує така модель дошкільної освіти, яка передбачає обов'язкову мовну підтримку як елемент змісту дошкільної освіти. Норми права, якими така підтримка передбачена, є імперативними і застосовуються до всіх дітей, у тому числі дітей біженців та внутрішньо переміщених осіб. Правове врегулювання ранньої мовної діагностики, державного фінансування мовних інклюзивних програм та спеціалізованої підготовки педагогічних працівників забезпечує «мовну рівність» всіх дітей.

У країнах Північної Європи (Швеція, Норвегія, Фінляндія) педагогічна підготовка стандартизована через систему вищої освіти та ECTS-кредитну систему, що гарантує високий професійний рівень педагогів і створює чіткі стандарти контролю якості [231]. Досвід Франції показує, що законодавче забезпечення двомовної освіти або викладання мов національних меншин у дошкільних закладах дозволяє формувати мовну інклюзію та захищати права національних меншин [232]. Для України з огляду на війну це означає, що необхідним є закріплення в Законі України «Про освіту» положень, відповідно до яких для вчителів та вихователів, асистентів дитини обов'язковим є проходження навчання з інклюзивної освіти, мовної підтримки, міжкультурної комунікації та роботи з дітьми, які пережили травматичний досвід війни, а також закріплення в законодавстві механізму контролю якості здобутих ними знань та застосування їх на практиці.

Отже, в умовах війни, коли частина дітей перебуває на території України, що окупована росією, частина дітей вивезені росією на її ж територію, доцільно в законодавстві України визначити обов'язкові мовні оцінювальні процедури у дошкільному віці для дітей, які повернулися на підконтрольну Україні територію, їх періодичність, передбачити спеціальні державні програми мовної підтримки для дітей, які постраждали від війни або мають інші життєві обставини, які зумовили неволодіння ними українською мовою чи володіння на недостатньому рівні для навчання в дошкільному закладі освіти, унормувати професійні компетентності вчителів, які здійснюють навчання дітей українською мовою. В Законі України «Про освіту» необхідно закріпити норми права, відповідно до яких щодо кожної дитини від 3-х років і старше, яка з окупованих росією територій України або з території іншої держави прибуває на підконтрольну Україні територію, інклюзивно-ресурсним центром здійснюється скринінг володіння нею українською мовою, і залежно від рівня володіння здійснюється державна підтримка у вивченні української мови в закладі освіти, а орган місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити таке вивчення (фінансування, програми, вчителі). Це дозволить унеможливити дискреційність органів управління освітою та забезпечити таким дітям вивчення української мови.

На підставі проведеного аналізу вбачається доцільне закріплення у законодавстві України: 1) процедур створення програм з вивчення української мови для дітей, які прибули на територію України для постійного проживання і не володіють українською мовою чи володіють на рівні, не достатньому для навчання в закладі освіти, фінансування та державного контролю, за зразком французької моделі; 2) обов'язкових механізмів мовної підтримки дітей, включаючи ранню мовну діагностику, індивідуальні мовні програми та державне фінансування відповідних послуг, за аналогією з німецькою моделлю обов'язкового мовного розвитку; 3) обов'язковість проходження вчителями, вихователями, помічниками вчителів, асистентами дитини навчання з інклюзивної освіти, мовної підтримки, міжкультурної комунікації та роботи з

дітьми, які пережили травматичний досвід війни; 4) включення до освітніх програм дошкільних закладів обов'язкових складових щодо міжкультурної взаємодії та запобігання дискримінації; 5) закріплення механізмів державного фінансування програм мовної підтримки дітей.

Бачиться, що це дозволить забезпечити рівний доступ дітей до якісної освіти незалежно від рівня володіння українською мовою.

Окрім законодавства про дошкільну освіту, для підвищення ефективності нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту необхідним є вдосконалення і Закону України «Про повну загальну середню освіту». Так, в цьому Законі відсутнє комплексне визначення поняття початкової загальновійськової підготовки як окремого складника освітнього процесу. Предмет «Захист України» існує в навчальних планах, проте він не передбачає формування базових військових компетенцій учнів, що є необхідним у контексті забезпечення національної безпеки та обороноздатності держави.

Законопроект № 11092 «Про вдосконалення системи початкової загальновійськової підготовки» [233] усуває цю прогалину, закріплюючи обов'язкову початкову загальновійськову підготовку в закладах загальної середньої освіти, професійно-технічних закладах, закладах фахової передвищої та вищої освіти, усуває колізію між поняттями «допризовна підготовка» та «початкова загальновійськова підготовка» [234].

Навчання за предметом «Захист України» передбачає модульну структуру: є блоки з домедичної допомоги, цивільного захисту, інформаційної безпеки та ін., що відповідає сучасним загрозам і викликам національній безпеці. Застарілі компоненти, зокрема стройова підготовка, виключені [235]. Гендерний поділ у навчанні скасовано, забезпечено однакові програми для учнів обох статей, що відповідає принципам рівності та заборони дискримінації [236].

Відповідальність за розробку і затвердження навчальних програм покладено на Міністерство освіти і науки України за погодженням із Міністерством оборони України, що створює міжвідомчий механізм контролю за змістом та якістю підготовки [237].

Законопроект також передбачає можливість залучення ветеранів та громадських організацій до викладання окремих модулів, що забезпечує практичну складову навчання та дозволяє інтегрувати реальний бойовий досвід у освітній процес [238].

Основною метою законопроекту є формування первинних загальновійськових знань і практичних компетенцій учнів, що забезпечує основу підготовки населення до потенційного національного спротиву [239]. Водночас, законопроект не містить чітких критеріїв оцінювання результатів підготовки учнів, що може спричинити різнорівневе засвоєння знань. Різне ресурсне забезпечення закладів освіти, включно з відсутністю обладнаних тирів, сучасного навчального обладнання та кваліфікованих інструкторів, може обмежити якість підготовки та порушити принцип рівного доступу до якісної освіти з предмету «Захист України».

Таким чином, законопроект № 11092 потребує доопрацювання. В ньому доцільно закріпити положення, які деталізують критерії оцінювання якості обов'язкової початкової загальновійськової підготовки, а також положення з атестації, механізми контролю, стандарти забезпечення ресурсами закладів освіти.

Окрім вдосконалення законодавства про дошкільну освіту та загальну середню освіту для підвищення ефективності нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту необхідним є вдосконалення і законодавства про професійну освіту. Закон України «Про професійну освіту» встановлює загальні засади організації професійно-технічної та фахової передвищої освіти, проте не забезпечує належного рівня нормативної визначеності щодо інтеграції освітніх програм з потребами ринку праці та національної безпеки. Не врегульовані критерії оцінювання професійних компетентностей здобувачів освіти, що створює правову невизначеність у питаннях їх атестації та сертифікації. Також Закон не визначає механізми відповідальності закладів освіти та органів управління за невиконання стандартів професійної підготовки, що обмежує правозастосовну ефективність

його норм. Відсутні й правові гарантії рівного доступу до якісних ресурсів, необхідних для забезпечення практичного навчання, включно з навчально-виробничими майстернями та обладнанням, що може призвести до диференціації якості підготовки в різних областях держави.

Проблематичною залишається правова невизначеність щодо інтеграції освітніх програм з вимогами роботодавців, що знижує прикладну цінність професійної освіти. Крім того, закон не містить процедурного механізму адаптації змісту навчальних програм до новітніх технологій та сучасних стандартів професійної діяльності, що створює ризик нерелевантності підготовки кадрів потребам економіки та обороноздатності держави.

Таким чином, Закон України «Про професійну освіту» характеризується декларативністю окремих положень, відсутністю системної регламентації оцінювання, контролю та ресурсного забезпечення, що створює прогалини у правозастосуванні та обмежує практичну ефективність підготовки фахівців у контексті сучасних соціально-економічних та безпекових викликів.

Введення воєнного стану в Україні, тривала агресія росії актуалізували і питання концептуальних засад Закону України «Про вищу освіту». У воєнний час його концептуальні засади, властиві для мирного часу, про передбачуваність освітніх процесів, сталість інституційних зв'язків та безпечність освітнього простору стають нерелевантними дійсності, що створює нормативні лакуни, які не поодинокі призводять до порушень права на освіту, а також знижують ефективність державної політики в сфері національної безпеки.

Так, одним з недоліків є відсутність у законі будь-якої моделі спеціального правового режиму функціонування університетів у ситуації війни. Заклади вищої освіти не кваліфікуються як потенційні елементи критичної інфраструктури, попри те, що вони забезпечують підготовку кадрів для сектору оборони, національної безпеки, медицини, інформаційної безпеки тощо. Невизначеність їхнього статусу позбавляє їх доступу до спеціального фінансування, процедур забезпечення безперервності діяльності тощо.

Не менш істотною є прогалина у врегулюванні правового статусу здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників, які перебувають на військовій службі або залучені до служби в добровольчих формуваннях територіальних громад. Норми про академічні відпустки, індивідуальні освітні траєкторії, поновлення та визнання результатів навчання не адаптовані до умов тривалої мобілізації та фактичної неможливості систематичної участі у навчальному процесі. Відсутність універсальних, прямо передбачених законом гарантій призводить до фрагментарної адміністративної практики, коли окремі заклади освіти ухвалюють рішення на власний розсуд, що створює нерівність правового становища різних категорій здобувачів.

Правовий режим наукової діяльності університетів також не приведений у відповідність до потреб країни, що веде війну. Закон не встановлює пріоритетності оборонних та безпекових досліджень, не передбачає прискорених процедур фінансування критично важливих технологічних розробок, не містить правових гарантій створення тимчасових інноваційних центрів або консорціумів, об'єднаних спільною метою – оборона держави. Це фактично стримує науково-технічну спроможність держави реагувати на сучасні загрози.

Також, хоча дистанційне та змішане навчання стало домінуючим способом реалізації права на освіту в умовах обстрілів росією цивільних об'єктів на території України та переміщення населення, закон не встановлює мінімальних стандартів цифрової інфраструктури, вимог до кіберзахисту. Це створює правову невизначеність, яка безпосередньо впливає на якість освітнього процесу та достовірність результатів навчання, а також на захист персональних даних.

Не менш суттєвою прогалиною є відсутність закріплених в законодавстві комплексних механізмів відновлення та компенсації збитків закладів вищої освіти, розташованих на територіях, що зазнали руйнувань внаслідок бойових дій. Закон не містить гарантій збереження наукових шкіл або обов'язкових механізмів підтримки персоналу переміщених закладів вищої освіти.

Вище викладене свідчить про об'єктивну потребу у системному перегляді Закону України «Про вищу освіту» з огляду на умови воєнного стану.

Необхідним є внесення до нього змін, які б закріпили: особливий правовий статус закладів вищої освіти у період війни; спеціальні гарантії для мобілізованих здобувачів і працівників; механізми інтеграції освіти з оборонним плануванням; пріоритетність досліджень в сфері національної безпеки та у військовій сфері; уніфіковані цифрові стандарти; процедури відновлення закладів вищої освіти; інструменти захисту академічного середовища від гібридних впливів.

Норми законів України, які регулюють суспільні відносини, що виникають в сфері освіти, отримали свій розвиток в підзаконних нормативно-правових актах.

Так, Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 березня 2022 р. № 274 «Про деякі питання організації здобуття освіти в умовах воєнного стану» визнав можливість отримання освіти в будь-якій безпечній формі - очній, дистанційній або змішаній [211], фактично закріпивши, як вже зазначалося в розділі першому цього дисертаційного дослідження, новий підхід, відповідно до якого право на освіту включає право на безпечне освітнє середовище. Паралельно Міністерство освіти і науки України у своїх роз'ясненнях і листах (2022–2024 рр.) надало рекомендації щодо організації навчального процесу для внутрішньо переміщених осіб, дітей, які перебувають за кордоном, а також для осіб, які залишилися на окупованих територіях. Важливу роль у забезпеченні права на освіту відіграла платформа «Всеукраїнська школа онлайн», яка дозволила продовжити навчання школярам.

Водночас, ці нормативно-правові акти, як і інше законодавство України, не вирішили питання якості освіти, в тому числі і якості освіти в умовах війни.

Так, попри те, що, як загальновідомо, якість середньої освіти є критерієм ефективності реалізації конституційного права на освіту та соціальної функції держави щодо забезпечення рівного доступу до знань для всіх категорій громадян, тим не менш і до збройної агресії в Україні піднімалося питання якості базової загальної середньої освіти, а в умовах збройної агресії та воєнного стану в Україні проблеми базової загальної середньої освіти загострилися, що

проявилось у високому відсотку невдач при вступі абітурієнтів до закладів вищої освіти, зростанні частки випускників шкіл, які завершили школу, але не продовжили навчання, а також у масовій практиці залучення приватного репетиторства.

Проблема інтенсивного використання приватного репетиторства в Україні набуває ще більш гострого значення в умовах війни. Якщо звернутися до доступної статистики, то вона демонструє високу поширеність додаткових занять серед школярів. За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології приблизно 50 % старшокласників (10–11 класи) стверджують, що займаються з репетиторами, причому 43 % таких учнів пояснюють це тим, що шкільне навчання не дає достатніх знань для вступу до закладів вищої освіти [240]. Така статистика свідчить не лише про попит, а й про «прогалини» у базовій шкільній освіті, адже необхідність винаймати вчителів для надання ними школярам додаткових освітніх послуг, це не просто окремі приклади, а системне явище.

Щодо динаміки попиту в умовах воєнного часу, публікації маркетплейсу ВУКІ свідчать про те, що, наприклад, у Львові попит на приватне репетиторство у 2023 році зріс на приблизно 21 % порівняно з 2022-м [242], в Хмельницькому маркетплейс ВУКІ фіксує, що в 2023 році попит на індивідуальні заняття зріс майже на третину в порівнянні з 2022 роком [242].

За даними 2022-2025 років, відзначається наступна динаміка: у 2022 році близько 32 % одинадцятикласників не брали участі у Національному мультипредметному тесті, що унеможливило їх вступ до закладів вищої освіти та реалізацію конституційного права на вищу освіту [243]; у 2023 році, за окремими предметами (математика), близько 10–11 тис. учасників не подолали поріг «склав/не склав» [244]; у 2024 році частка учасників національного мультипредметного тесту, які не подолали мінімальний поріг, становила приблизно 13 % (≈ 36 тис. осіб) [245]; у 2025 році кількість «не склавших» оцінюється у межах 14,1–14,4 % (≈ 38 –41 тис. осіб) [246].

В 2022-2024 рр., приблизно 36500-41500 осіб завершили школу, але не продовжили навчання або не працевлаштувалися [247].

Наведені показники можуть свідчити про порушення принципу рівного доступу до якісної освіти та про необхідність державного втручання для забезпечення рівності можливостей, забезпечення дотримання державних стандартів в сфері повної загальної середньої освіти.

Масове залучення приватних репетиторів є наслідком відсутності реального контролю якості базової середньої освіти та дефіциту вчителів у закладах загальної середньої освіти. Основними причинами є: невідповідність результатів навчання учнів шкіл тим результатам, здобуття яких оцінюється при проходженні національного мультипредметного тесту; дефіцит практичних навичок з ключових предметів (математика, природничі науки); нерівномірність ресурсного забезпечення закладів освіти; прагнення батьків забезпечити конкурентні переваги при вступі до вищих закладів освіти.

Україна не гарантує батькам права на компенсацію витрат на приватних репетиторів; соціальні та фінансові пільги у сфері освіти не включають механізмів відшкодування витрат батькам за приватні освітні послуги [248]. Натомість у Великій Британії діє національна програма тьюторства, коли держава субсидує репетиторські послуги для учнів, які зазнали освітніх перерв, через школи та акредитованих операторів, без прямого фінансування батьків [249]. Аналогічні практики існують у межах європейських фондів ESF/ESF+, які фінансують проекти з тьюторської підтримки для соціально вразливих категорій учнів [250].

Таким чином, в Україні звернення до приватного репетиторства носить масовий характер і свідчить про нерівність у доступі до якісних освітніх послуг. Зарубіжний досвід свідчить про ефективність моделей, де держава фінансує додаткові освітні послуги через школи або акредитованих операторів, а не через пряме відшкодування витрат на репетиторів батькам.

Для забезпечення права кожного на якісну загальну середню освіту в Україні бачиться за необхідне внести такі зміни до національного законодавства:

в Законі України «Про загальну середню освіту» передбачити державну програму субсидування додаткового навчання, механізм реалізації програми, критерії відбору та контроль якості, впровадження цифрових та дистанційних форм навчання, інформування законних представників учнів про наявність державних субсидій на додаткове навчання, про умови відбору та реєстрації учасників.

Такий комплексний підхід дозволить забезпечити кожному в Україні рівний доступ до якісної освіти, адресну підтримку учнів та формалізувати механізми контролю за додатковим навчанням. Також необхідною є сертифікація репетиторів в Україні, запровадження податкових механізмів компенсації для батьків за оплату їх послуг.

Не менш важливим є вдосконалення нормативно-правового механізму забезпечення права на освіту дітям з особливими освітніми потребами.

Право на освіту для дітей з особливими освітніми потребами передбачає рівний доступ до освітніх послуг, інклюзивне навчання та адаптовані програми навчання.

Науковці О. Васильченко, Л. Дешко та О. Лотюк, досліджуючи особливості нормативно-правового регулювання забезпечення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, цілком обґрунтовано акцентують увагу на тому, що в Україні простежується стійка тенденція збільшення кількості учнів зазначеної категорії, зокрема їх чисельність за останні п'ять років зросла у 1,89 раза [251]. При цьому, як слушно підкреслюється у позиціях науковців, діти з особливими освітніми потребами залишаються однією з найбільш вразливих і структурно віддалених груп, які щоденно стикаються з бар'єрами у доступі до якісної освіти, що підтверджується даними ЮНІСЕФ [251]. Така ситуація зумовлює необхідність розбудови ефективного нормативно-правового механізму реалізації конституційного права на освіту шляхом системного оновлення законодавства та прийняття спеціальних підзаконних нормативно-правових актів.

Аналіз чинного законодавства свідчить, що його трансформація в умовах війни спрямована на створення умов для безперервного здобуття загальної середньої освіти учнями з особливими освітніми потребами, однак окремі його положення потребують подальшого доопрацювання. Так, у Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [252] науковці слушно виділяють необхідність комплексної регламентації командної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу при переході дитини на наступні рівні навчання; нормативного забезпечення доступу до освітніх послуг дітей, які перебувають у медичних та соціально-медичних установах; розширення кадрового потенціалу та формування стійкої мотивації педагогічних працівників; упровадження дієвих механізмів запобігання дискримінації; адаптації навчально-методичного забезпечення з урахуванням психоемоційних особливостей учня; посилення співпраці з інклюзивно-ресурсними центрами; збільшення кількості соціальних працівників - асистентів дітей; обов'язкового забезпечення кожного класу асистентом учителя; формування сталої системи моніторингу якості та безпечності освітнього середовища [252].

Правильним є зауваження науковців, що Положення про інклюзивно-ресурсний центр потребує усунення дисбалансів у фінансуванні діяльності таких центрів у громадах; нормативного визначення навантаження фахівців; забезпечення повного територіального покриття їх діяльності; оперативної доступності для внутрішньо переміщених осіб; упровадження критеріїв результативності роботи Центру; інституційного посилення міжвідомчої взаємодії між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування, військово-цивільними адміністраціями та закладами освіти [253].

За даними Міністерства освіти України станом на 1 січня 2025 р. налічується 33 397 інклюзивних класів, де навчаються 47 610 дітей з особливими освітніми потребами [254].

Хоч законодавство України з 1 вересня 2025 р. і передбачає можливість створення спеціальних класів для дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх школах за заявою батьків/законних представників дитини,

проте не встановлює обов'язку директора школи та органу місцевого самоврядування вжити заходи з їх створення. Це створює ризик свавільного рішення адміністрації закладу освіти про не набір дітей до таких класів, що фактично обмежує реалізацію права на освіту та порушує принцип рівності (ст. 24 Конституції України). Наявна новела залишається декларативною та не містить санкцій за відмову у створенні спеціального класу.

З огляду на Постанову МОН України «Про затвердження Порядку утворення та умови функціонування спеціальних класів у закладах загальної середньої освіти» обґрунтованим є висновок вчених О. Васильченко, Л. Дешко, О. Лотюк про необхідність імперативного закріплення обов'язку засновника освітнього закладу забезпечити спеціальний клас матеріально-технічною базою та кваліфікованими кадрами у разі звернення батьків; установлення заборони на будь-які прояви сегрегації; запровадження регулярного правового моніторингу якості освітніх послуг і гарантування безпеки освітнього середовища [251].

Також критичною залишається проблема забезпечення дітей з особливими освітніми потребами достатньою кількістю вчителів-логопедів, дефектологів та психологів, які мають компетенції для роботи з такими дітьми.

Крім того, попри те, що асистент вчителя та асистент дитини є ключовими для реалізації інклюзивного навчання, вони є членами педагогічного колективу та забезпечують організаційний, навчальний, соціальний та корекційний супровід дітей з особливими освітніми потребами, на практиці їхня чисельність не відповідає потребам. Так, в Україні працюють лише 1 958 асистентів вчителя на 2 784 інклюзивні класи та лише 55 асистентів дитини у закладах загальної середньої освіти [255].

Причини дефіциту кадрів різноманітні: низька оплата праці, відсутність кваліфікаційних категорій і кар'єрного зростання, обмежений доступ до підвищення кваліфікації. Наслідком є неможливість дитини з особливими освітніми потребами реалізувати своє право на індивідуальний супровід та зниження ефективності інклюзії.

Науковці О. Васильченко, Л. Дешко та О. Лотюк обґрунтовано підкреслюють у своїх наукових розвідках, що Наказ МОН України «Про затвердження Умов допуску асистента учня до освітнього процесу для виконання його функцій та вимог до нього» потребує нормативного доопрацювання [251]. Зокрема, йдеться про необхідність розширення доступності інституту асистента учня та запровадження дієвих мотиваційних інструментів, здатних забезпечити належний рівень професійної компетентності й відповідальності соціальних працівників, які виконують функції асистента учня [251].

При цьому, якщо виходити з того, що середня заробітна плата асистента вчителя в Україні становить приблизно 13 000 грн. на місяць [256], то для 3 300 асистентів у всій країні річні витрати на зарплату складуть приблизно 514,8 млн грн., плюс додаткові витрати на підвищення кваліфікації (приблизно 33 млн грн.) та адміністративний резерв (приблизно 25,7 млн. грн.), що загалом становить близько 573,5 млн грн. щорічно. Для України така сума є посильною.

Виправданим є включення цих витрат у державний бюджет та освітню субвенцію для місцевих бюджетів, з чіткою фіксацією мінімальної кількості асистентів на школу/клас і зобов'язанням щодо контролю ефективності їх роботи.

Актуальні програми для дітей з особливими освітніми потребами часто є універсальними або неадаптованими під їх освітні потреби, що знижує ефективність навчання. Наприклад, діти з затримкою інтелектуального розвитку часто навчаються за програмами, які не враховують темп засвоєння матеріалу та необхідність повторення навчальних модулів. Діти з розладом аутистичного спектру навчаються за програмами, що не враховують потребу у структурованому навчальному середовищі, сенсорних паузах та спеціалізованих методиках соціальної інтеграції. Наслідком цього є освіта дітей з особливими освітніми потребами неналежної якості.

Крім того, незважаючи на закріплене в законодавстві України право дитини на інклюзію, відсутні чіткі механізми формування індивідуальних навчальних

планів для дітей з особливими освітніми потребами. Розробка таких планів залишається на розсуд закладів освіти, що створює нерівність доступу до адаптованого навчання.

Також законодавство України не передбачає обов'язкового фінансування додаткових ресурсів для спеціальних класів, що включає обладнання, спеціальні навчальні матеріали, педагогічну підтримку та навчальні посібники.

Актуальним залишається і питання комплексного механізму оцінки ефективності інклюзивного навчання, якості освітніх послуг та відповідності адаптованих програм стандартам.

Натомість у багатьох країнах Європи та світу закріплено обов'язок створення спеціалізованих класів і забезпечено комплексне фінансування та контроль. Так, законодавство Фінляндії передбачає наявність індивідуальних навчальних планів, спеціальних педагогів та психолого-педагогічної підтримки в закладах освіти [257], федеральне законодавство Німеччини закріплює обов'язок закладів освіти створювати класи для дітей з різними ступенями освітніх потреб, а також передбачає фінансування асистентів вчителів та наявність адаптованих навчальних програм, суворий моніторинг якості освітніх послуг [258]. Законодавство Франції зобов'язує заклади освіти здійснювати інклюзивне навчання осіб з особливими освітніми потребами, надавати пільги сім'ям, здійснювати централізовану координацію медико-педагогічних послуг і розробляти стандартизовані програми для дітей з особливими освітніми потребами [259].

Отже, законодавство України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права на освіту осіб з особливими освітніми потребами має декларативний характер і фрагментарно регулює питання створення спеціальних класів, наслідком чого є свавільне обмеження права на освіту осіб з особливими освітніми потребами; відсутня належна мотивація кваліфікованих вчителів надавати освітні послуги особам з особливими освітніми потребами, асистентів вчителів та асистентів дитини з надання послуг таким дітям, відсутні адаптовані програми для дітей з особливими освітніми

потребами, релевантні освітнім потребам таких дітей; фрагментарним є регулювання індивідуальних навчальних маршрутів; недостатнім є фінансове та організаційне забезпечення освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами; відсутній системний контроль та моніторинг якості освітніх послуг, що надаються дітям з особливими освітніми потребами.

Відсутність єдиної комплексної моделі забезпечення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами в умовах війни обумовлює потребу у створенні реального ефективного, а не декларативного нормативно-правового механізму забезпечення права на освіту осіб з особливими освітніми потребами.

Основними векторами вдосконалення законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають при забезпеченні права осіб з особливими освітніми потребами на освіту пропонуються такі: обов'язкове створення спеціальних класів за заявою 4-х і більше батьків; кадрове забезпечення закладів освіти; встановлення обов'язку проходження підвищення кваліфікації для вчителів, помічників вчителів, асистентів дитини з особливими освітніми потребами; розробка та запровадження стандартизованих адаптованих програм для осіб з особливими освітніми потребами, включаючи дітей з затримкою інтелектуального розвитку та розладу аутичного спектру, з урахуванням індивідуальних освітніх маршрутів і специфіки психофізіологічного розвитку; моніторинг та контроль якості освітніх послуг; фінансування та пільги.

Завершуючи комплексний аналіз нормативно-правового механізму забезпечення конституційного права кожної особи на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану, необхідно звернутися до двох ключових актів, ухвалених у 2024 році, - Постанови Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 841 «Про затвердження Порядку організації освітнього процесу в умовах змін безпекового середовища» та Наказу Міністерства освіти і науки України від 7 серпня 2024 р. № 1112 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо реалізації освітнього процесу в умовах воєнного стану». Зазначені акти істотно конкретизували повноваження органів місцевого самоврядування й військово-цивільних адміністрацій щодо визначення форм

організації освітнього процесу залежно від оцінки безпекової ситуації на відповідних територіях.

Запровадження такого підходу сприяло формуванню спроможності органів місцевої влади оперативно приймати управлінські рішення, коригуючи організацію освітнього процесу відповідно до наявних безпекових загроз для життя та здоров'я його учасників. Водночас функціонування зазначеного механізму, попри його очевидну управлінську доцільність, обумовило виникнення потенційних ризиків диференціації умов реалізації права на освіту між територіальними громадами. Це зумовлено суттєвою нерівномірністю рівня забезпечення безпечного освітнього середовища, диспропорціями у матеріально-технічному забезпеченні закладів освіти та різним ступенем управлінської спроможності місцевих органів влади. У результаті такий дисбаланс може призвести до неоднакового ступеня доступності освіти, варіативності якості освітнього процесу та нерівномірного обсягу гарантій безпеки для його учасників.

Сформований в Україні нормативно-правовий механізм забезпечення права на освіту забезпечує безперервність освіти незалежно від безпекових умов, гарантує фізичну безпеку учасників освітнього процесу, забезпечує доступність освіти для внутрішньо переміщених осіб і тих, хто проживає на окупованих росією територіях України, забезпечує фінансування сфери освіти та академічну мобільність. Проте, чинне законодавство України про освіту має низку суттєвих прогалин.

По-перше, відсутній єдиний акт - наразі відповідні норми права розпорошені між законами України, численними підзаконними нормативно-правовими актами, що створює нормативну фрагментарність і правову невизначеність, особливо у питаннях організації освітнього процесу під час евакуації.

По-друге, децентралізована модель управління освітою, попри підвищення оперативності, зумовила нерівність у реалізації права на освіту. У різних

громадах умови навчання істотно відрізняються, що впливає на доступ до якісних освітніх послуг.

По-третє, чинне законодавство недостатньо враховує потреби осіб з особливими освітніми потребами, здобувачів освіти, які перебувають у зонах бойових дій або перебувають в умовах тимчасовій окупації. В умовах війни це призводить до фактичної дискримінації цієї категорії осіб.

По-четверте, бракує чіткої системи державного моніторингу дотримання права на освіту під час війни. Облік здійснюється переважно статистично, без належного правового аналізу та механізмів реагування на порушення права людини на освіту.

Для усунення окреслених недоліків доцільним видається ухвалення спеціального Закону України «Про освіту в умовах воєнного або надзвичайного стану», в якому визначити особливості організації освітнього процесу у період дії правового режиму воєнного стану або надзвичайного стану; правовий статус здобувачів освіти, педагогічних і науково-педагогічних працівників, адміністративного персоналу у випадку їх вимушеного переміщення чи евакуації, в тому числі – гарантії збереження місця навчання, роботи, механізми поновлення освітніх траєкторій здобувачів освіти та порядок взаємодії між органами державної влади, місцевого самоврядування та закладами освіти; закріпити державні гарантії цифрової доступності освіти, включно з визначенням технічних вимог до цифрових платформ, забезпеченням безперервності доступу до електронних ресурсів та створенням системи державної підтримки здобувачів, які не мають технічних засобів для навчання; регламентувати механізми фінансування закладів освіти, що здійснюють діяльність у дистанційному форматі, працюють у змішаному режимі або тимчасово призупинили функціонування, включаючи порядок компенсацій, перерозподілу бюджетних видатків та державних субвенцій; передбачити створення національної системи моніторингу реалізації права кожного на освіту під час війни, що забезпечуватиме виявлення порушення принципу рівності та

заборони дискримінації, а також формування доказової бази для ухвалення управлінських рішень.

Поряд із цим доцільним вбачається внесення змін до Закону України «Про освіту», спрямованих на запровадження концепції безпеки як невід'ємної складової права на освіту. Зокрема, пропонується закріпити в Законі України «Про освіту» «право на безпечне освітнє середовище» як окремий елемент конституційного права на освіту, що включає: стандарти фізичної та інформаційної безпеки, гарантії психологічного захисту учасників освітнього процесу, а також обов'язок держави забезпечувати мінімальні безпекові умови незалежно від територіальної громади.

Важливим напрямом модернізації законодавства в сфері освіти є і створення єдиного цифрового освітнього реєстру, який би виконував функції інтегрованої інформаційної системи, забезпечуючи мобільність здобувачів і педагогічних працівників під час евакуації чи переміщення, автоматизуючи процедури переведення, підтвердження результатів навчання, верифікації кваліфікацій та забезпечуючи цілісність освітніх даних. Реєстр має бути сформований і підлягає кіберзахисту, із гарантіями захисту персональних даних в умовах війни.

Також пропонується внести зміни до Бюджетного кодексу України, передбачивши окрему бюджетну програму фінансування освіти в умовах надзвичайного стану або війни, що дозволить оперативно спрямовувати ресурси на забезпечення безпеки, цифровізації та відновлення освітньої інфраструктури. Кодекс цивільного захисту України пропонується доповнити положеннями про функціонування закладів освіти як критично важливої інфраструктури, визначивши вимоги щодо укриттів, евакуаційних процедур та міжвідомчої координації.

Крім того, пропонується розробити і прийняти порядок забезпечення рівності доступу до освіти у громадах із різним рівнем безпекової та матеріально-технічної спроможності, зокрема шляхом державного вирівнювання ресурсів, субвенцій на забезпечення укриттів та цифрового обладнання, можливості навчання здобувачів в укриттях.

Бачиться, що реалізація запропонованих змін сформує цілісну модель правового регулювання суспільних відносин у сфері освіти в умовах війни та надзвичайного стану, спрямовану на гарантування безперервності, доступності та рівності реалізації конституційного права на освіту.

Практика Європейського суду з прав людини підтверджує, що заявники активно відстоюють своє право на освіту [260; 261].

Дослідження судової практики переконливо демонструє, що саме суди формують нові стандарти реалізації конституційного права на освіту, які відповідають доктрині «прав людини в умовах надзвичайних обставин». Судові рішення не лише розв'язують конкретні спори, а й забезпечують еволюцію правозастосування, коригуючи прогалини та дисфункції нормативно-правового регулювання. Вони мають доктринальне значення, оскільки в них чітко сформульовано принцип «недопустимості застосування формальних адміністративних процедур, якщо вони об'єктивно унеможлиблюють реалізацію права на освіту в умовах воєнних ризиків». Суд фактично визнав, що класичні бюрократичні вимоги (зокрема подання оригіналів документів) не можуть превалювати над сутнісним змістом конституційного права та принципом пропорційності. Така позиція формує стандарт, відповідно до якого адміністративні процедури повинні бути адаптовані до контексту форс-мажорних обставин, а електронні або альтернативні способи підтвердження даних мають визнаватись рівноцінними.

Також рішення Європейського суду з прав людини у справах проти Молдови, росії, які вже згадувались вище в підрозділах цього дослідження, конкретизували інший ключовий елемент права на освіту, а саме обов'язок держави забезпечувати безперервність освітньої траєкторії здобувача незалежно від його фактичного місця перебування у зв'язку з евакуацією або переміщенням. Суд заклав стандарти «позитивних зобов'язань» закладів освіти щодо впровадження альтернативних форм навчання, включно з дистанційною, асинхронною чи індивідуальною моделлю. Така правова позиція імплементує у

національну практику європейський підхід до забезпечення доступності освіти в кризових умовах.

У сукупності в зазначених вище рішеннях Європейського суду з прав людини містяться такі правові позиції: право на освіту в умовах війни набуває «підвищеного рівня захисту», що виключає можливість його звуження через формалізм адміністративних процедур; суди визнають пріоритет сутнісного змісту конституційного права над процедурними бар'єрами, що не враховують об'єктивні воєнні обставини; запроваджується новий стандарт адміністративної поведінки для закладів освіти - обов'язок активно створювати умови для безперервності навчання, а не лише дотримуватися мінімальних вимог законодавства України.

Таким чином, судова практика в умовах війни заповнює прогалини законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають при забезпеченні права кожного на освіту в умовах воєнного стану. Вона визначає напрям подальшої еволюції національного законодавства.

Отже, нормативно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні динамічно розвивається. Відбувається перехід від декларативних гарантій до реальних, покликаних забезпечити принципи безпеки, цифрової доступності, гнучкості та неперервності освіти кожного. Проте, необхідним є підвищення ефективності цього механізму шляхом кодифікації норм права, усунення колізій і запровадження єдиного підходу до реалізації права на освіту в умовах війни.

2.3. Інституційно-правовий механізм забезпечення права на освіту в умовах війни в Україні

Міністерство освіти і науки України як центральний орган виконавчої влади, уповноважений формувати та реалізовувати державну політику у сфері освіти, в умовах дії правового режиму воєнного стану отримало фактичне розширення компетенцій, пов'язаних із забезпеченням безперервності

освітнього процесу та реагуванням на загрози національній безпеці у сфері освіти. Однак зазначені повноваження базуються переважно на підзаконних нормативно-правових актах, а не на чітко визначених механізмах, закріплених у законах як актах Парламенту України в умовах воєнного часу.

Норми ст. ст. 8-9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначають обов'язки органів виконавчої влади під час воєнного стану, однак не конкретизують межі, процедури реалізації спеціальних повноважень МОН України, зокрема: критерії, відповідно до яких приймається те або інше управлінське рішення, що обмежує права особи в сфері освіти, порядок його прийняття (наприклад, перехід виключно на дистанційну форму навчання, або он-лайн навчання); критерії перерозподілу бюджетних ресурсів між закладами освіти з огляду на ризики війни і окупації тієї або іншої частини території; процедури централізованого управління шкільною мережею в районах бойових дій або тимчасової окупації території; порядок залучення МОН України до оцінювання безпекової інфраструктури закладів освіти (укриття, евакуаційні маршрути тощо).

Унаслідок цього є дефіцит законодавчої легітимації управлінських рішень МОН України, який бачиться проявляється в тому, що: по-перше, акти МОН України (зокрема Наказ МОН України «Про деякі питання організації здобуття загальної середньої освіти та освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні» № 274 від 28 березня 2022 р.) формально є актами тимчасового реагування та не спираються на делегування парламентом України таких повноважень МОН України. Крім того, згаданий вище Наказ розміщено на сайті Верховної Ради України з позначкою «Наказ в актуальному стані див. на сайті Міністерства освіти і науки України <https://mon.gov.ua/>» [262].

По-друге, це проявляється в застосуванні МОН України на практиці тих інструментів, яких немає в законах України, але які є заходами втручання в право кожного на освіту. Зокрема, запровадження змішаних форм навчання, хоча Закон України «Про освіту» не містить такої форми, або запровадження фактично дистанційної форми освіти, хоча щодо навчання за нею вживається термін

«навчання з використанням інформаційно-комунікаційних технологій». Такі форми не поодинокі застосовуються як обов'язкові, а не як добровільні, тобто здобувачам не дається право обрати ту або іншу форму.

По-третє, це проявляється в тому, що відсутні чіткі процедури захисту майнових права закладів освіти в разі їх евакуації, не врегульовано порядок тимчасового переведення, гарантії оплати праці педагогічних та науково-педагогічних працівників, відсутні чіткі спеціальні механізми зарахування та переведення учнів і студентів із територій, де велись або ведуться бойові дії без документів чи з пошкодженими документами.

Таким чином, відсутність конкретизації спеціальних повноважень МОН України у воєнний період знижує ефективність інституційного механізму забезпечення права кожного на освіту.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану» № 2126-IX від 15 березня 2022 р. ввів ст. 57-1 до Закону України «Про освіту», яка закріплює право здобувачів на організацію освітнього процесу «у будь-якій формі, що є найбільш безпечною для його учасників», але ця норма права не містить чітких гарантій щодо безпеки учасників освітнього процесу. Зокрема, закон не встановлює критеріїв міцності таких укриттів.

Щодо безпеки учнів під час повітряних загроз, Прем'єр-міністром України давалось розпорядження МОН України спільно з Державною службою з надзвичайних ситуацій обладнати шкільні підземні приміщення як укриття або розробити альтернативні технічні рішення для кожного закладу освіти [263]. Проте в законодавстві України немає затвердженого обов'язкового нормативу, який би зобов'язував усі заклади освіти мати сертифіковані укриття відповідно до стандартів безпеки, що ставить під сумнів правову гарантію безпечного очного навчання здобувачів під час повітряної тривоги.

Щоб був системний контроль рішень МОН України, ухвалених в умовах воєнного стану, прозорість й підзвітність, важливим є ефективне функціонування інститутів омбудсманів.

Так, функціонування освітнього омбудсмана передбачено Законом України «Про освіту» та Положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України від 6 червня 2018 р. № 491 [264]. Інститут освітнього омбудсмана в Україні виконує функцію спеціалізованого квазіконтрольного та правозахисного органу, покликаного забезпечувати належний рівень гарантування конституційного права на освіту (ст. 53 Конституції України). Він є автономним і функціонує поза ієрархією органів виконавчої влади України, що дозволяє йому здійснювати неупереджений нагляд за діями суб'єктів владних повноважень у сфері освіти.

Обсяг повноважень освітнього омбудсмана в умовах війни характеризується підвищеним ступенем правозастосовної інтенсивності. Його функціональне призначення включає: правовий моніторинг дотримання гарантій доступності, безперервності, безпечності освітнього процесу, принципу рівності та заборони дискримінації; підготовку актів реагування, які спрямовуються органам управління освітою; застосування індивідуальних правозахисних механізмів, спрямованих на усунення адміністративних зловживань, неправомірної дискреції або бездіяльності; ініціювання управлінських дій щодо закладів освіти, органів місцевого самоврядування, структурних підрозділів МОН України; формування правових висновків щодо застосування норм права в ситуаціях, де існує нормативна прогалина або колізія.

В умовах воєнного стану саме цей інститут забезпечує спеціалізований контроль за дотриманням мінімальних стандартів права на освіту, коли органи державної влади використовують розширену дискрецію, а звичайні механізми адміністративного оскарження не забезпечують оперативної та ефективної реакції.

Війна спричинила суттєве збільшення кількості правопорушень у сфері освіти, як-то: необґрунтована відмова у доступі до освіти внутрішньо переміщених осіб; неправомірне призупинення освітнього процесу без дотримання процедур; дискримінація дітей з інвалідністю або з тимчасово окупованих територій; порушення правил безпечного освітнього середовища та укриттів.

У таких випадках освітній омбудсман забезпечує оперативне відновлення порушених прав, оскільки його акти реагування мають характер обов'язкових для розгляду вимог і формують юридичний обов'язок органів влади вчинити дії щодо усунення виявлених правопорушень.

Незважаючи на відносно «молодий» характер інституту освітнього омбудсмана, національні суди вже сформували практику, яка побічно підтверджує його функціональну необхідність, оскільки судові рішення фіксують ті самі системні порушення, на які спрямована діяльність омбудсмана.

Так, Київський окружний адміністративний суд у справі № 320/39919/23 визнав недійсним положення п. 3.8 Порядку здійснення видатків на дошкільну освіту у місті Києві, яке передбачало щомісячну оплату для дітей шестирічного віку, що проходять повторний курс у комунальних дитячих садках. Позивач оскаржив це положення, посилаючись на порушення конституційного права дитини на безоплатне дошкільне навчання, яке гарантоване законодавством України. Суд констатував, що спірна норма суперечить Закону України «Про дошкільну освіту» та Конституції України, оскільки її застосування обмежує доступ дітей до освітніх послуг та створює фінансові перепони. З огляду на це, суд постановив скасувати положення п. 3.8 Порядку, що забезпечує реалізацію права дитини на безоплатне здобуття дошкільної освіти [276]. Це рішення демонструє, що суд змушений втручатися у захист права на освіту, хоча Освітній омбудсман у подібних ситуаціях має забезпечити первинний та оперативний захист, запобігаючи судовому спору і тим самим сприяючи розвантаженню судів.

Рівненський окружний адміністративний суд ухвалив, що дії Міністерства освіти і науки України щодо нездійснення внесення змін до даних у системі Єдина державна електронна база з питань освіти (ЄДЕБО) є протиправними. Позивач оскаржував відомості в базі, які неправильно відображали послідовність здобуття освіти, хоча навчання здійснювалося відповідно до вимог частини другої статті 10 Закону України «Про освіту». Суд встановив, що бездіяльність Міністерства створювала перешкоди у законному підтвердженні освітнього

статусу особи та порушувала її право на освіту. Враховуючи це, суд зобов'язав Міністерство внести необхідні виправлення до ЄДЕБО, що забезпечує відновлення правомірного відображення навчального процесу та підтверджує юридичну обов'язковість державних органів щодо забезпечення прав на освіту [277]. У період війни такі ситуації не поодинокі, а суди підкреслюють: органи управління освітою часто не забезпечують належної реалізації права особи на освіту. Бачиться, що інститут омбудсмана мав би бути ключовим елементом позасудового відновлення порушеного права.

Попри ту вагому роль в охороні права кожного на освіту, яка покладається на освітнього омбудсмана в умовах війни, аналіз чинного законодавства України свідчить про те, що правовий статус освітнього омбудсмана не забезпечено комплексним інструментарієм прямого впливу на органи державної влади та місцевого самоврядування, які допускають порушення освітніх прав.

Основними прогалинами є такі: відсутність процесуального механізму обов'язкового виконання актів реагування освітнього омбудсмана; нерегульованість юридичних наслідків для посадових осіб, які відмовляються усувати порушення; відсутність визначеного в законодавстві України порядку взаємодії між МОН України, органами місцевого самоврядування та омбудсманом щодо обов'язкового забезпечення права на освіту в умовах війни; недостатня конкретизація компетенції омбудсмана з питань дотримання безпечних умов навчання; доступності освіти для внутрішньо переміщених осіб; забезпечення інклюзивного навчання; захисту від дискримінації та свавілля адміністрації закладів освіти.

Хоча освітній омбудсман і має повноваження розглядати скарги від учнів, батьків та педагогів, збирати інформацію від закладів освіти й реагувати на порушення освітніх прав, тим не менш, в умовах воєнного стану його мандат і ресурси виявляються обмеженими: відсутні встановлені законом України процедури «термінового втручання» та виконання рекомендацій в надзвичайних ситуаціях, а його повноваження носять радше консультативний характер.

У зв'язку з масштабною збройною агресією проти України та введенням правового режиму воєнного стану держава опинилася перед необхідністю адаптації інституційного механізму забезпечення конституційного права на освіту до умов значних соціальних та безпекових ризиків: руйнування освітньої інфраструктури, масове переміщення населення, втрата документів, порушення безпечних умов навчання, ускладнення доступу до освіти для внутрішньо переміщених осіб, дітей, які були примусово вивезені. У таких умовах інститут Уповноважений Верховної Ради України з прав людини теж потребує свого розвитку з метою підвищення своєї ефективності.

У звітах Омбудсмана 2022-2023 рр. фіксуються звернення від громадян (внутрішньо переміщених осіб, батьків і опікунів дітей) щодо порушення їхнього права на освіту з причин тимчасової втрати місця проживання, відсутності документів, закриття закладів освіти, зміни форматів навчання або відсутності можливостей безпечного відвідування закладів освіти [267].

Омбудсман здійснює аналіз таких звернень, проводить моніторингові перевірки, надає рекомендації щодо впровадження змішаних або дистанційних форм навчання, переведення дітей-внутрішньо переміщених осіб до закладів освіти на підконтрольній території, відновлення документів і зарахування до навчальних закладів без формальних перешкод, створення безпечних умов навчання, дотримання принципу рівності та заборони дискримінації незалежно від місця проживання чи переміщення [267].

Ця діяльність має правозахисну та превентивну функцію: у багатьох випадках звернення до Омбудсмана дозволяє відновити право на освіту без звернення до суду шляхом адміністративного реагування, коригування рішень органів місцевого самоврядування або закладів освіти, що значно скорочує термін поновлення порушеного права на освіту.

Водночас аналіз законодавства та практики його застосування свідчить, що правовий статус Омбудсмана має суттєві недоліки, як-то: законодавство України не передбачає обов'язкової юридичної сили актів реагування Омбудсмана; Уповноважений Верховної Ради з прав людини має право здійснювати

моніторинг порушень прав людини в сфері освіти, але чинне законодавство не передбачає чітких процедур співпраці між ним і МОН України в умовах воєнного стану; не існує закріпленої в законі України процедури, яка б зобов'язувала МОН України і Уповноваженого обмінюватися скаргами, спільно координувати заходи реагування або планувати заходи захисту прав людини в сфері освіти.

Також не поодиноким спричиняє порушення конституційного права на освіту відсутність чіткого механізму переведення або зарахування дітей, переміщених з тимчасово окупованих або охоплених бойовими діями територій, до закладів освіти на підконтрольній Україні території; не закріплено в законодавстві України стандартів безпеки освітнього процесу; відсутня правова регламентація захисту права на освіту дітей, які були примусово вивезені або знаходилися на окупованих територіях, та їхньої реінтеграції у систему освіти України після повернення на підконтрольну Україні територію.

Щоб підвищити ефективність роботи освітнього омбудсмана, доцільно внести до законодавства зміни, які розширюють його мандат, закріплюючи право на «термінове реагування» в умовах воєнного стану, надати повноважень надсилати приписи чи скерування МОН України, а також закріпити механізм координації (співробітництва) з Уповноваженим Верховної Ради з прав людини. Для вдосконалення ефективності функціонування Уповноваженого Верховної Ради з прав людини як елемента інституційного механізму забезпечення права кожного на освіту бачиться за доцільне в законодавстві України передбачити спільні з МОН України заходи моніторингу, публічні звіти щодо порушень права на освіту під час війни.

Таким чином, доцільно формалізувати повноважень МОН України в умовах війни в акті Парламенту України, закріпити обов'язок забезпечувати безпеку шкіл та закріпити рівень такого захисту - високий, посилити роль омбудсманів в охороні конституційного права кожного на освіту.

В умовах війни роль місцевих державних адміністрацій є однією з ключових для збереження доступності, безпеки та безперервності освітнього процесу. У багатьох регіонах України місцеві державні адміністрації оперативно ініціювали

перехід закладів загальної середньої та дошкільної освіти на дистанційний або змішаний формат навчання з перших днів широкомасштабного вторгнення [267]. Для дітей, які були внутрішньо переміщені або тимчасово проживали за кордоном, заклади освіти за місцем нового перебування мали бути підключені до системи дистанційного або очного навчання та отримати підтримку як з боку держави, так і місцевої влади [267].

Водночас, законодавство України не визначає спеціальні повноваження місцевих державних адміністрацій в умовах війни. Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [268] закріплює повноваження місцевих державних адміністрацій в сфері освіти, проте не встановлює алгоритмів дій у випадках руйнування освітньої інфраструктури, евакуації учнів, переведення закладів на дистанційне чи змішане навчання, організації тимчасових освітніх просторів. Така відсутність процедур створює правову невизначеність та ризики неоднакової ефективності реалізації права на освіту залежно від території.

Крім того, існує дисбаланс між стандартами та нормативами, які встановлює МОН України, та фінансуванням або матеріально-технічною базою на місцях для їх реалізації. Цей розрив порушує принцип належної дбайливості оскільки державні органи, формально відповідальні за забезпечення реалізації права на освіту, не можуть фактично забезпечити його реалізацію в умовах війни. Також законодавство України не передбачає формалізованих процедур взаємодії для організації навчального процесу під час війни місцевих державних адміністрацій з міжнародними гуманітарними організаціями та волонтерами. Відсутність таких механізмів призводить до ситуацій, коли право на освіту реалізується на розсуд місцевих адміністрацій, що створює нерівність у доступі до освіти.

Практика 2022–2025 рр. показує, що місцеві державні адміністрації фактично виконували функції «кризових координаторів»: організація дистанційного навчання, створення безпечних освітніх просторів, евакуація учнів і педагогів, співпраця з міжнародними гуманітарними структурами. Ця діяльність формально виходить за межі їх повноважень, що підкреслює необхідність законодавчого їх закріплення.

Таким чином, бачиться, що в законодавстві України необхідно чітко визначити повноваження місцевих державних адміністрацій з організації освітнього процесу в умовах війни, включно з питаннями евакуації, переведення на дистанційне навчання, створенням тимчасових закладів освіти та забезпеченням безпеки учнів і педагогів; встановити механізми моніторингу та контролю за виконанням державних стандартів освіти в умовах війни; закріпити механізми координації між МОН України, місцевими державними адміністраціями та міжнародними гуманітарними організаціями, які забезпечують ресурсну і організаційну підтримку закладів освіти.

В умовах триваючої понад 11 років агресії росії щодо України у ситуаціях, коли МОН України об'єктивно не може оперативного реагувати на всі виклики саме територіальні громади покликані забезпечити безперервність освітнього процесу. Правовий режим воєнного стану не позбавляє органи місцевого самоврядування обов'язку забезпечувати реалізацію права на освіту, а навпаки - трансформує його у площину особливих вимог, зумовлених загрозами для життя і здоров'я учасників освітнього процесу. Право на освіту, яке є невідчужуваним правом людини, не може бути скасоване навіть у період війни. Це зумовлює в умовах війни необхідність гармонізації нормативно-правових актів з принципом належної дбайливості публічної влади, який передбачає вжиття усіх можливих заходів для збереження доступності освіти.

Наразі, з одного боку, держава розробляє, затверджує та контролює реалізацію державної політики в сфері освіти, а з іншого - саме місцеві ради і їхні виконавчі органи приймають ключові управлінські рішення щодо організації навчання в умовах небезпеки: функціонування укриттів у закладах освіти, переведення на дистанційну форму, застосування інформаційно-комунікаційних технологій замість очного навчання (он-лайн навчання), релокація закладів освіти у безпечні регіони, забезпечення закладів освіти педагогічними кадрами, психологічна підтримка здобувачів освіти. Але при цьому не забезпечено достатньої ресурсної спроможності територіальних громад для належної реалізації цих функцій.

Управлінські рішення органів місцевого самоврядування з обмеження очної форми навчання або тимчасового припинення роботи закладів освіти мають ґрунтуватися на принципі пропорційності. Відсутність уніфікованого закріпленого в законодавстві України механізму оцінки безпекових ризиків, породжує потенційні порушення права здобувачів освіти на заборону дискримінації здобувачів при доступі до навчання. Водночас будь-яке розширення дискреції органів місцевого самоврядування повинно бути збалансоване механізмами адміністративного нагляду, щоб уникнути деструктивних або нераціональних рішень, які є свавільним втручанням в право людини на освіту.

Одна з найбільших проблем в умовах війни полягає в тому, що делеговані державою повноваження щодо фінансування освіти часто не підкріплені необхідними бюджетними ресурсами, що суперечить принципу субсидіарності та конституційній гарантії самостійності місцевого самоврядування. У результаті громади вимушені покривати витрати на облаштування захисних споруд, матеріальну підтримку переміщених закладів освіти, забезпечення електронних засобів для дистанційного навчання за рахунок власних «фінансових можливостей», які є різними залежно від регіонів. Така ситуація створює нерівність у доступі до якісної освіти між жителями різних територіальних громад.

Підвищеної уваги вимагає й питання реалізації права на освіту внутрішньо переміщених дітей, дітей військовослужбовців, дітей, які проживають у зоні активних бойових дій або тимчасової окупації. Органи місцевого самоврядування несуть обов'язок щодо створення середовища, здатного компенсувати втрату звичних умов розвитку дитини, що ґрунтується на принципі найкращих інтересів дитини. Така діяльність не може бути розцінена як факультативна або залежна від політичної волі представників органів місцевого самоврядування.

Також хоча місцева влада і має здійснювати організаційно-правові заходи для відновлення та підтримки кадрового потенціалу галузі освіти, зокрема

шляхом забезпечення безпеки праці педагогів, стимулювання їхньої діяльності в умовах ризику, організації психологічної реабілітації та професійної підтримки, тим не менш в умовах війни не всі вчителі отримують спеціальні надбавки за роботу в умовах підвищеної небезпеки, а при переміщенні – не отримують додаткових виплат – лише ті, які передбачені для всіх внутрішньо переміщених осіб. Це підриває здатність територіальної громади забезпечувати доступ дітей до якісної освіти.

У період дії правового режиму воєнного стану урядом України запроваджено спеціальний механізм матеріального заохочення працівників бюджетної сфери, які здійснюють трудову діяльність в умовах підвищеної небезпеки. Так, Постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2023 р. № 928 передбачає можливість встановлення щомісячної доплати за виконання обов'язків у районах із ризиком ведення бойових дій: до 50% посадового окладу - на територіях, що входять до переліку можливих бойових дій, та до 100% - на територіях, офіційно віднесених до зони активних зіткнень [273]. Уточнення переліку працівників та процедурних аспектів нарахування здійснюють керівники відповідних закладів у координації з органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями.

Публічна практика засвідчує, що окремі регіони, зокрема Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Сумська, Харківська, Херсонська та Чернігівська області, ухвалювали рішення про підвищення обсягу таких виплат педагогічним працівникам, які продовжують освітню діяльність у безпосередній близькості до фронту [274]. Проте фінансове забезпечення відповідних доплат має різну природу: частина коштів надходить із державного бюджету у формі субвенцій, інша - залежить від можливостей місцевих бюджетів. За умов обмеженості ресурсів у низці громад сформувався ризик неможливості паралельного утримання раніше встановлених надбавок та одночасного впровадження зазначених доплат.

Це інколи спричиняє неправомірні управлінські рішення щодо скорочення інших складових заробітної плати педагогів, аби забезпечити фінансування нової

компенсації за роботу в небезпечних умовах. Така ситуація суперечить засадам справедливості в оплаті праці й нівелює мету державного регулювання, спрямованого на фактичне підвищення соціальних гарантій педагогів, які несуть додаткові ризики під час виконання своїх посадових обов'язків з навчання дітей.

Міністерство освіти і науки України неодноразово офіційно акцентувало увагу, що будь-яке механічне «перекроювання» структури заробітної плати з метою виплати надбавки за особливі умови праці є неприпустимим, оскільки призводить до збереження загального рівня доходу без реального матеріального стимулу. Водночас публічна інформація містить приклади звернень педагогічних працівників щодо ускладнень із нарахуванням або зменшенням виплат у певних територіальних громадах, що вимагає посилення контролю МОН України та належного реагування контролюючих органів [275].

Така ситуація зумовлена тим, що, по-перше, нормативно-правове регулювання надбавки потребує додаткової деталізації процедур віднесення територій до категорій «можливі» та «активні бойові дії» оскільки територіальна диференціація має прямий вплив на права працівників. По-друге, необхідно закріпити у нормативно-правових актах заборону на зменшення інших гарантованих надбавок при виплаті нової, а також встановити процедуру фінансування з державного бюджету для громад, аби рівень підтримки не залежав виключно від фінансових ресурсів територіальних громад. По-третє, для забезпечення прозорості і запобігання зловживанням слід запровадити механізми оперативної перевірки з боку МОН України. По-четверте, з метою забезпечення принципу рівності й соціальної справедливості доцільно розглянути перехід від відсоткової моделі надбавки до комбінованої (фіксована частина та відсоток), що згладить розриви між різними категоріями педагогів.

В цілому, аналіз чинного законодавства України свідчить про необхідність його системного удосконалення шляхом деталізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері освіти під час війни. Має бути сформована модель, що включає: визначення мінімально необхідних умов безпеки для здійснення освітнього процесу; єдині стандарти управлінських рішень щодо

переходу між формами навчання; механізми автоматичної компенсації додаткових витрат територіальних громад, які виникають у зв'язку з виконанням делегованих державою функцій; правові гарантії мобільності здобувачів освіти та рівного доступу до освітніх ресурсів незалежно від територіального статусу громади; організаційно-правові заходи для реального відновлення та підтримки кадрового потенціалу галузі освіти; відповідальність органів місцевого самоврядування.

В 2015 році набув чинності Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» [269]. На військово-цивільні адміністрації покладено обов'язки щодо організації навчального процесу, матеріально-технічного забезпечення закладів освіти, координації дій із органами місцевого самоврядування та МОН України, а також реалізації державних стандартів освіти.

Водночас, чинна модель забезпечення реалізації та охорони права кожного на освіту військово-цивільними адміністраціями містить такі недоліки: брак уніфікованих стандартів визначення безпечного освітнього середовища, а також відсутність закріплених в законах України критеріїв переходу між формами навчання (це є втручанням в право людини на освіту), що створює значний простір для дискреції, яка не завжди кореспондує принципу належної дбайливості; фінансова нестабільність - законодавство України не гарантує військово-цивільним адміністраціям достатнього та передбачуваного «бюджетного ресурсу» для відновлення освітньої інфраструктури, забезпечення доступу до цифрових технологій, які мали б використовуватись в освітньому процесі, а також для надбавок педагогічним працівникам; не визначеним є питання координації між військово-цивільними адміністраціями та органами місцевого самоврядування, що ускладнює розмежування відповідальності й негативно впливає на швидкість управлінських рішень з забезпечення реалізації права кожного на освіту. Відповідно до Закону України «Про освіту» органи місцевого самоврядування наділені компетенцією щодо планування мережі закладів освіти та забезпечення доступності освіти (ст. 66) [109]. Однак в умовах війни для виконання повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів

місцевого самоврядування в районі відсічі збройної агресії росії утворюються військово-цивільні адміністрації і вже вони покликані забезпечити доступність кожному до освіти, хоча, на відміну від органів місцевого самоврядування не несуть стратегічну відповідальність за розвиток освіти в територіальній громаді.

Практика 2022-2025 рр. свідчить, що військово-цивільні адміністрації організували дистанційне навчання, забезпечували безпечні освітні простори, відновлювали пошкоджені школи, співпрацювали з міжнародними гуманітарними організаціями. Ця діяльність формально виходить за межі їх повноважень, що свідчить про наявність правової колізії між нормами законодавства України та фактичними потребами з забезпечення реалізації права на освіту в умовах війни.

Крім того, потребує закріплення в законодавстві України і механізм «реституції повноважень» в сфері освіти від військово-цивільних адміністрацій назад до органів місцевого самоврядування після стабілізації ситуації, адже може виникнути невизначеність у довготривалому управлінні освітою, плануванні мережі шкіл, розподілі бюджетних коштів та відповідальності за реалізацію освітньої політики.

Окрім вище згаданих елементів інституційного механізму забезпечення права кожного на освіту в умовах війни, важливими є й такі елементи, як національні суди, міжнародні міждержавні організації та міжнародні судові установи.

В розділі першому та підрозділах другого розділу цього дисертаційного дослідження вже висвітлювалась роль національних судових установ в захисті цього конституційного права. З огляду на те, що автор цього дисертаційного дослідження обмежений його обсягом, в цьому підрозділі дисертації висвітлюємо роль Європейського суду з прав людини, оскільки його рішення є обов'язковими до виконання державою, проти якої вони виносяться, і є джерелом права в усіх державах-учасницях Ради Європи. Захист права на освіту в Європейському суді з прав людини, як загальновідомо, є одним з найбільш ефективних.

Відповідно до ст. ст. 33-34 Конвенції до Європейського суду з прав людини можуть подаватись міждержавні та індивідуальні заяви; на запит Комітету Міністрів Ради Європи Суд може надавати свої консультативні висновки з питань тлумачення права на освіту; відповідно до ст. 32 Конвенції юрисдикція Європейського суду з прав людини поширюється на всі питання тлумачення і застосування норм ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції; остаточні рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковим до виконання державою (державами) в тій справі, в якій вона (вони) є стороною; нагляд за виконанням остаточних рішень Суду здійснює Комітет Міністрів Ради Європи [32].

При цьому, не поодинокі держави затягують термін виконання рішень Європейського суду з прав людини у справах, стороною яких вони є, а також попри наявність рішень Європейського суду з прав людини, які набули статусу остаточних у справі, не вносять зміни до свого національного законодавства, практики його застосування, що має наслідком порушення права кожного на освіту і звернення жертв порушення цього права до Європейського суду з прав людини після вичерпання всіх національних засобів правового захисту.

На виконання своїх міжнародних зобов'язань за ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції кожна держава-учасниця Ради Європи має створити ефективний національний нормативно-правовий та організаційно-правовий механізми, які були б повністю сумісними з нормами Конвенції та практикою Європейського суду з прав людини.

На забезпечення державою права кожного на освіту впливають різні чинники: розвиток суспільних відносин, режим воєнного стану тощо. Якщо особа, яка перебуває під юрисдикцією держави-учасниці Ради Європи вважає, що її право на освіту зазнало порушення – вона має право, вичерпавши всі національні засоби правового захисту, звернутися до Європейського суду з прав людини. Так само якщо одна з держав-учасниць Ради Європи вважає, що інша держава порушує (триваюче порушення) чи порушила право кожного на освіту – вона може звернутись до Європейського суду з прав людини з міждержавною скаргою.

Розглядаючи справу, Європейський суд з прав людини, серед іншого, здійснює тлумачення ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції з огляду на розвиток суспільних відносин, чинники, які впливають на забезпечення права на освіту (наприклад, правовий режим воєнного стану, окупація частини території однієї держави іншою державою тощо). Таке тлумачення не є раз і на завжди даним – воно може зазнавати еволюції. Відповідно, кожна держава-учасниця Ради Європи, щоб добросовісно виконувати свої міжнародні зобов'язання, має враховувати при розвитку свого національного законодавства та практики його застосування рішення Європейського суду з прав людини, навіть якщо ця держава не була стороною у справі.

Наприклад, рішення Європейського суду з прав людини у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» від 19 жовтня 2012 р. є актуальним для України з огляду на те, що частина територій України як і частина території Молдови є окупованою росією і в цьому рішенні були підняті питання юрисдикції держави, зобов'язань за ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції держави, територія якої окупована та зобов'язань держави, яка окупувала територію іншої держави, а також питання заходів, які вживалися на окупованій території в сфері освіти, наслідків освітньої політики сепаратистської влади для освіти дітей та сімейного життя; в рішенні «Лоїзиду проти Туреччини» від 18 грудня 1996 р. підіймається питання ефективного (хоч і незаконного) контролю над територією держави і покладання відповідальності за порушення прав людини і основоположних свобод, які відбулись на цій території, на державу, яка здійснює такий ефективний контроль.

Отже, рішення Європейського суду з прав людини є актами тлумачення норм права. При цьому, Конвенція є живим організмом і з розвитком суспільних відносин, виникненням нових чинників як-то окупація однією державою території іншої держави, пандемії та ін. еволюціонує і практика Європейського суду з прав людини.

Окупація території однієї держави іншою державою стала тим чинником, який призвів до тлумачення Європейським судом з прав людини ст. 1 Конвенції,

ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції та інших статей цього регіонального міжнародного акту з прав людини в справі «Катан та інші проти Молдови та Росії». Україна враховує це рішення при розробці та реалізації політики держави в сфері освіти щодо забезпечення права на освіту громадян України, які перебувають на окупованих територіях. Зокрема, запроваджено можливість дистанційного навчання школярів, школярі, які навчалися в школах на територіях України, що окуповані росією, приймаються на навчання до закладів вищої освіти тощо.

У справі «Folgerø and others v. Norway» [271] було піднято питання порушення права батьків на виховання своїх дітей відповідно до своїх релігійних або світоглядних переконань. Батьки дітей вважали такою, що порушує їх свободу релігії та свободу совісті, гарантовані Конвенцією, обов'язкову участь їх дітей у релігійних заняттях. Акцентуємо увагу, що зазначені релігійні заняття були загальнообов'язковими, це не були факультативні релігійні курси і небажання учнів брати участь в таких заняттях не бралось школами до уваги. Більше того, навіть за заявою батьків дітей не звільняли від релігійних занять.

Після винесення Європейським судом з прав людини рішення у справі «Folgerø and others v. Norway» Норвегія на виконання рішення Суду вжила заходи загального характеру, серед яких – внесення змін до національного законодавства. Зокрема, за батьками було закріплено право повного звільнення від курсу, якщо він суперечить їхнім переконанням; було введено інший предмет викладання у школах – Religion, Philosophies of Life, and Ethics; було посилено нейтральність викладання, зменшено християнську складову. Таким чином, після внесення змін до національного законодавства Норвегією було забезпечено реальні механізми відмови батьків від релігійних курсів в освітньому процесі їх дітей; надано альтернативу в предметах.

В справі «Ponomarev v. Bulgaria» [272] брати Пономарьови, які проживали в Болгарії легально, стикнулися з ситуацією, коли їхня родина була змушена платити за навчання в середній школі.

Зумовлено це було тим, що в Болгарії на той час діяли закони, які дозволяли стягувати плату за навчання з іноземців адже хоча Конституція Болгарії і гарантувала право на освіту, тим не менш окремі нормативно-правові акти Болгарії дозволяли школам стягувати гроші за навчання тих осіб, які не мають громадянства Болгарії. Зокрема, Закон про народну освіту Болгарії передбачав можливість стягнення плати за навчання з осіб, які не є громадянами країни, а Закон про іноземців у Болгарії не містив чітких положень щодо доступу до середньої освіти для дітей-іноземців. Спеціальні механізми для інтеграції іноземних студентів у систему державної освіти в Болгарії також були відсутні.

Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що стягнення плати з іноземців, які легально проживають на території Болгарії, за навчання в школі порушують принцип рівності й суперечать ст. 14 Конвенції у поєднанні зі ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції. На виконання рішення Європейського суду з прав людини Болгарією було переглянуто політику щодо доступу до освіти іноземців.

Отже, рішення Європейського суду з прав людини є актом тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., а відтак національне законодавство та практика його застосування мають бути повністю сумісні з нормами Конвенції та рішеннями Європейського суду з прав людини. В разі, якщо держава самостійно виявила, що набуття певним рішенням Європейського суду з прав людини статусу остаточного вимагає внесення змін до національного законодавства та/або практики його застосування – державою мають бути вжиті всі необхідні заходи, щоб такі зміни в національному праві та застосуванні норм національного права на практиці відбулись. Також принцип субсидіарності, включений до Протоколу №15 до Конвенції, покладає і спільну відповідальність на Європейський суд з прав людини та держави-учасниці Ради Європи з захисту права на освіту, і на національні органи влади – вони мають тлумачити та застосовувати національне законодавство держави у сфері освіти таким чином, щоб право на освіту, гарантоване ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції, було реалізоване, а в разі його порушення – захищено.

Рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковим для виконання державою-учасницею Ради Європи, що була визнана порушницею гарантованого Конвенцією права та/або основоположної свободи (на його виконання держава має вжити заходи загального та індивідуального характеру).

В державах-учасницях Ради Європи рішення Європейського суду з прав людини є джерелом права. Оскільки Конвенція є живим організмом, а практика Європейського суду з прав людини за ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції не є раз і на завжди даною – вона розвивається і цей розвиток безпосередньо впливає на національне законодавство та практику його застосування, адже для того, щоб добросовісно виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання за ст. 2 Протоколу №1 до Конвенції держава має забезпечити сумісність норм національного законодавства та практики його застосування з нормами Конвенції та практикою Європейського суду з прав людини.

Право на освіту не є формальним і потребує забезпечення реального доступу особи до освіти, врахування переконань сім'ї та дотримання принципу рівності. Для громадян України, які залишаються на території країни, це означає, що місцеві державні адміністрації повинні забезпечити: альтернативні освітні програми, адаптацію навчального процесу до потреб дітей, які постраждали від війни, та дотримання принципу недискримінації. Для громадян України за кордоном держави перебування зобов'язані забезпечити рівний доступ до освіти, без додаткових фінансових бар'єрів, інтегрувати дітей у національні системи освіти та враховувати культурні, мовні потреби.

В Законі України «Про освіту» доцільно закріпити право законних представників дитини на відмову від навчання за предметами, що суперечать їх релігійним або світоглядним переконанням, із забезпеченням альтернативних предметів; норму права про обов'язок місцевих державних адміністрацій створювати тимчасові школи, безпечні освітні простори; положення про гарантію безоплатної інтеграції «дітей-іноземців» та внутрішньо переміщених осіб у заклади освіти державної і комунальної форм власності; встановити

моніторинг та звітність щодо якості реалізації освітніх програм, інтеграції дітей в школах в умовах війни, якості надання освітніх послуг тимчасовими школами.

Висновки до розділу 2

1. Встановлено, що агресія росії щодо України та реалізація Україною зовнішньополітичного курсу з набуття повноправного членства в ЄС стали каталізаторами докорінної зміни конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту і формування нової моделі його забезпечення. Виділено основні особливості цієї моделі: неперервність освіти; спеціальні форми організації освітнього процесу для внутрішньо переміщених осіб, осіб з тимчасово окупованих росією територій України, осіб, які перебувають у районах бойових дій, осіб, які тимчасово перебувають за кордоном, осіб-громадян України, які були вивезені росією з окупованої частини території України; індивідуальна освітня траєкторія; персоналізація навчання; рання інклюзія; визнання результатів неформальної освіти; безпечне освітнє середовище; балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; інституційна автономія закладів освіти під контролем держави; визнання міжнародної акредитації та іноземних наукових ступенів; уніфікація стандартів забезпечення якості освіти; цифрова трансформація; реінтеграція здобувачів з тимчасово окупованих територій України; публічно-приватне партнерство та збереження конституційних гарантій безоплатності початкової та середньої освіти; гарантії доступу до освіти, в тому числі безоплатної другої вищої освіти, для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, осіб з особливими освітніми потребами; цифрова освіта; національно-патріотичне виховання; здійснення формальної освіти державною мовою, неформальної та інформальної освіти – державною мовою, мовами корінних народів, національних меншин; можливість закладів освіти надавати реабілітаційні послуги; інтеграції освіти з ринком праці та національною системою кваліфікацій; інтеграція волонтерської діяльності в освітній процес.

2. Виділено такі етапи еволюції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни та їх характерні риси: 1) 2014 - початок

2017 рр.: визначення основ забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих росією територіях України, запровадження нових форм навчання; 2) 2017 - 2019 рр.: кодифікація та систематизація законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного на освіту, прав та обов'язків осіб, які беруть участь в реалізації цього права; закріплення в законодавстві України інклюзивного навчання, національної рамки кваліфікацій, принципів автономії закладів освіти, академічної доброчесності; гармонізація з європейськими стандартами; розширення правових гарантій для учнів з особливими освітніми потребами; 3) 2019-2020 рр.: правове регулювання протидії булінгу, закріплення обов'язків органів управління освітою, керівників закладів освіти та педагогічних працівників з забезпечення безпечних умов навчання, посилення соціальних гарантій для педагогічних працівників та здобувачів освіти; 4) 2021-2023 рр.: закріплення нового структурного елементу суб'єктивного юридичного права кожного на освіту - права на безпечне освітнє середовище; закріплення принципу безперервності освіти; інституційне посилення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, розвиток національної рамки кваліфікацій, удосконалення державного контролю за дотриманням стандартів якості освіти, впровадження інтегрованих інформаційних систем для управління освітою та моніторингу результатів навчання, започаткування балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; 5) 2023-2025 рр.: комплексне нормативно-правове забезпечення неперервності освіти та безпеки освітнього середовища в умовах повномасштабної війни (запровадження індивідуальних освітніх траєкторій, механізмів визнання результатів навчання здобувачів з тимчасово окупованих територій, розширення соціальних гарантій для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, надання можливості закладам освіти надавати реабілітаційні послуги, адаптація професійної освіти, закріплення обов'язкової передумови організації очного навчання здобувачів - забезпечення закладів освіти захисними спорудами; закріплення процедур

контролю та відповідальності за дотримання безпечних умов освітнього процесу).

Встановлено, що з початку агресії росії щодо України і по сьогодні в законодавстві України закріплювалось все більше і більше позитивних обов'язків держави: забезпечення безпеки учасників освітнього процесу; створення нормативно-правового та інституційного механізму для дистанційного, змішаного або індивідуального навчання; забезпечення рівного доступу до освіти незалежно від місця проживання; збереження фінансування освіти в умовах воєнного стану; сприяння академічній мобільності та міжнародному співробітництву у сфері освіти. В 2014-2025 рр. відбувся перехід від фрагментарного конституційно-правового забезпечення права на освіту в умовах війни до комплексного. Також відбувся перехід від централізованої моделі державного управління сферою освіти до децентралізованої, що ґрунтується на принципах субсидіарності, автономії та відповідальності територіальних громад.

3. В результаті аналізу Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту», Закону України «Про повну загальну середню освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», Закону України «Про фахову передвищу освіту», Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» виявлено їх недоліки та запропоновано напрями вдосконалення цього законодавства.

4. Порівняльно-правовий аналіз іноземних моделей дошкільної освіти демонструє, що ефективна нормативно-правова регламентація мовної та культурної різноманітності суттєво підсилює спроможність систем освіти забезпечувати реальний доступ до якісної освіти для всіх соціальних груп населення. В умовах війни, коли частина дітей перебуває на території України, що окупована росією, частина дітей вивезені росією на її ж територію, доцільно в законодавстві України визначити обов'язкові мовні оцінювальні процедури у

дошкільному віці для дітей, які повернулися на підконтрольну Україні територію, їх періодичність, передбачити спеціальні державні програми мовної підтримки для дітей, які постраждали від війни або мають інші життєві обставини, які зумовили не володіння ними українською мовою чи володіння на не достатньому рівні для навчання в дошкільному закладі освіти, унормувати професійні компетентності вчителів, які здійснюють навчання дітей дошкільного віку українською мовою. Запропоновано в Законі України «Про освіту» закріпити норми права, відповідно до яких щодо кожної дитини від 3-х років і старше, яка з окупованих росією територій України або з території іншої держави прибуває на підконтрольну Україні територію, інклюзивно-ресурсним центром здійснюється скринінг володіння нею українською мовою, і залежно від рівня володіння здійснюється державна підтримка у вивченні української мови в закладі освіти, а органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечити таке вивчення (фінансування, програми, вчителі).

5. Розроблено таку модель нормативно-правового регулювання мовної підтримки дітей в Україні, яка передбачає закріплення в законодавстві України:

- 1) процедур створення програм з вивчення української мови для дітей, які прибули на територію України для постійного проживання і не володіють українською мовою чи володіють на рівні, не достатньому для навчання в закладі освіти, фінансування та державного контролю, за зразком французької моделі;
- 2) обов'язкових механізмів мовної підтримки дітей, включаючи ранню мовну діагностику, індивідуальні мовні програми та державне фінансування відповідних послуг, за аналогією з німецькою моделлю обов'язкового мовного розвитку;
- 3) обов'язковість проходження вчителями, вихователями, помічниками вчителів, асистентами дитини навчання з інклюзивної освіти, мовної підтримки, міжкультурної комунікації та роботи з дітьми, які пережили травматичний досвід війни;
- 4) включення до освітніх програм дошкільних закладів обов'язкових складових щодо міжкультурної взаємодії та запобігання дискримінації;
- 5) закріплення механізмів державного фінансування програм мовної підтримки дітей.

6. Встановлено, що в Україні звернення до приватного репетиторства носить масовий характер і свідчить про нерівність у доступі до якісних освітніх послуг. В результаті аналізу зарубіжного досвіду встановлено, що ефективними є моделі, де держава фінансує додаткові освітні послуги через школи або акредитованих операторів, а не через пряме відшкодування витрат на репетиторів батькам. Запропоновано в Законі України «Про загальну середню освіту» передбачити державну програму субсидування додаткового навчання, механізм реалізації програми, критерії відбору та контроль якості, впровадження цифрових та дистанційних форм навчання, інформування законних представників учнів про наявність державних субсидій на додаткове навчання, про умови відбору та реєстрації учасників.

7. Аргументовано, що законодавство України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права на освіту осіб з особливими освітніми потребами має декларативний характер і фрагментарно регулює питання створення спеціальних класів, наслідком чого є свавільне обмеження права на освіту осіб з особливими освітніми потребами; відсутня належна мотивація кваліфікованих вчителів надавати освітні послуги особам з особливими освітніми потребами, асистентів вчителів та асистентів дитини з надання послуг таким дітям, відсутні адаптовані програми для дітей з особливими освітніми потребами, релевантні освітнім потребам таких дітей; фрагментарним є регулювання індивідуальних навчальних маршрутів; недостатнім є фінансове та організаційне забезпечення освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами; відсутній системний контроль та моніторинг якості освітніх послуг, що надаються дітям з особливими освітніми потребами.

Основними векторами вдосконалення законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають при забезпеченні права осіб з особливими освітніми потребами на освіту пропонуються такі: обов'язкове створення спеціальних класів за заявою 4-х і більше батьків; кадрове забезпечення закладів освіти; встановлення обов'язку проходження підвищення кваліфікації для

вчителів, помічників вчителів, асистентів дитини з особливими освітніми потребами; розробка та запровадження стандартизованих адаптованих програм для осіб з особливими освітніми потребами, включаючи дітей з затримкою інтелектуального розвитку та розладу аутичного спектру, з урахуванням індивідуальних освітніх маршрутів і специфіки психофізіологічного розвитку; моніторинг та контроль якості освітніх послуг; фінансування та пільги.

8. Охарактеризовано роль МОН України, освітнього омбудсмена, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, національних та міжнародних судових установ в інституційному механізмі забезпечення конституційного права на освіту. Виділено недоліки правового статусу МОН України, освітнього омбудсмена, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, що спричиняють зниження ефективності інституційного забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни. Розроблено пропозиції щодо напрямів їх вдосконалення.

ВИСНОВКИ

В дисертаційній роботі виконано наукове завдання, яке полягало у розробці концепції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах воєнного стану з урахуванням закордонного досвіду та вироблення пропозицій з вдосконалення конституційно-правового регулювання та практики реалізації цього права.

У результаті проведеного дослідження виявлено теоретичні та практичні проблеми з предмета дослідження, підготовлено відповідні висновки, пропозиції, до основних з яких належать такі:

1. Встановлено взаємозв'язок освіти і людської гідності: через набуття знань, вмінь, навичок людина здобуває соціальну автономію, здатність до повного розвитку, в тому числі – щоб забезпечити гідне існування для себе та своєї сім'ї, а також взаємозв'язок людської гідності, конституційного права кожного на освіту та позитивних обов'язків держави в умовах конфлікту та тимчасової окупації: людська гідність виступає основою конституційного права кожного на освіту, а конфлікт та тимчасова окупація створюють загрози гідності особи, оскільки може відбуватися позбавлення її на певний період часу можливостей здобувати освіту, розвиватися, що вимагає розширення кола позитивних обов'язків держави з забезпечення безперервності освітнього процесу, доступності освітньої інфраструктури, рівності умов навчання здобувачів освіти та спеціальної підтримки вразливих груп населення, здобувачів з особливими освітніми потребами.

2. Встановлено, що категорія безпеки має похідний, інструментальний характер, оскільки не формує окремого самостійного суб'єктивного юридичного права особи, а слугує необхідною передумовою реалізації конституційного права кожного на освіту: її правова природа полягає у гарантуванні умов, без яких конституційне право кожного на освіту зазнає фактичного нівелювання; безпека не є самостійним об'єктом правового захисту; право на безпечну освіту передбачає позитивний обов'язок держави створити безпечні умови для

здійснення освітнього процесу відповідно до ст.ст. 3, 27 і 53 Конституції України, але не утворює нового виду основоположного права людини і громадянина.

3. Сформульовано авторське визначення понять об'єктивного права кожного на освіту – це закріплена в Конституції України, законах України та чинних міжнародних договорах України система норм права, що визначають цілі, принципи, стандарти та організаційно-правовий механізм функціонування системи освіти, встановлює позитивні обов'язки держави щодо забезпечення доступності, якості, безпеки та безперервності освіти, регулює поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин у сфері освіти, визначає межі допустимого обмеження права на освіту, а також суб'єктивного права кожного на освіту – це гарантовані Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України можливості кожної особи здобувати визначену державними стандартами сукупність компетентностей (результатів навчання) у безпечних і рівних умовах, із забезпеченням державних гарантій якості, доступності та захисту від дискримінації.

Встановлено, що структурними елементами суб'єктивного юридичного права кожного на освіту окрім тих структурних елементів, які є його складовою в мирний час, є такі: право на безперервність освіти; право на безпечне освітнє середовище; право на цифрову доступність освіти; право на адаптивну (гнучку) форму освітнього процесу; право на інституційний супровід; право на спрощені адміністративні процедури.

4. Аргументовано, що в умовах війни забезпечення права на освіту дітей, які не володіють державною мовою або володіють нею на недостатньому для здобуття освіти рівні, вимагає формування такої моделі нормативно-правового регулювання, яка ґрунтується на міжнародних стандартах права кожного на освіту, принципах рівності, заборони дискримінації, забезпечує інклюзивність навчання. Обґрунтовано, що використання критерію «рівень володіння мовою навчання» як підстави для розподілу учнів в окремі класи створює високий ризик прихованої дискримінації за ознакою «рівень володіння мовою навчання» та

нівелювання критерію «здібності дитини», якщо такий розподіл не супроводжується гарантіями ідентичності змісту освіти в окремому класі та звичайному загальному класі, існування механізмів інтеграції учнів до загальних класів. В результаті аналізу досвіду Чехії та Хорватії встановлено, що формування окремих класів для дітей з недостатнім рівнем володіння мовою навчання призводило до системної ізоляції таких учнів, звуження їх освітніх можливостей та порушення принципу рівності у доступі до якісної освіти.

Виділені правові позиції Європейського суду з прав людини щодо створення окремих класів для дітей, які не володіють мовою навчання, або володіють нею на рівні, недостатньому для навчання, та надання освітніх послуг в таких класах: створення окремих класів допускається, коли зміст освіти в класі, де навчаються такі діти, є рівноцінним змісту освіти в класі, де навчаються діти, які володіють мовою навчання; існують чіткі й доступні процедури переведення дитини до загального класу при досягненні нею належного рівня володіння мовою; забезпечено ефективні засоби оскарження результатів оцінювання рівня володіння мовою навчання, яке впливає на подальшу освітню траєкторію учня; мовний критерій не поєднується з ознаками раси, етнічного походження, національності тощо.

Запропоновано модель мовної підтримки для дітей, які перебували або перебувають в окупації на підконтрольних росії територіях України, були вивезені з окупованих росією територій України на територію росії, внутрішньо переміщених осіб - дітей, які виховувались в умовах системної русифікації.

5. Охарактеризовано обов'язок держави з забезпечення права на освіту на окупованих територіях, а також на територіях, щодо яких держава зберігає ефективний законний контроль, хоча страждає від збройного конфлікту; на територіях, щодо яких жодна зі сторін конфлікту не встановила ефективний контроль.

Встановлено, що навіть якщо частина території держави є окупованою держава має вживати всі можливі заходи – не лише юридичні, а й дипломатичні – для продовження забезпечення права кожного на освіту. Виділено практику,

яка застосовувалась Республікою Молдова на окупованій росією території Молдови і яка була визнана Європейським судом з прав людини такою, що свідчить про виконання Молдовою своїх позитивних обов'язків *bona fide*. Аргументовано, що ці правові позиції, сформульовані Європейським судом з прав людини у справах проти росії та Молдови, територія якої зазнає тривалої у часі окупації, мають визначальне значення для вдосконалення Україною нормативно-правового механізму забезпечення права кожного на освіту на окупованих росією територіях України.

Виділено правові позиції Європейського суду з прав людини щодо визначення меж юрисдикції держави, яка здійснює окупацію, і виконання такою державою обов'язку з забезпечення права кожного на освіту: 1) ефективний контроль над територією визначається сукупністю таких обставин: військова присутність та її масштаб порівняно з територією окупації; підпорядкування місцевих органів влади; обсяг політичної, фінансової та іншої підтримки; залежність функціонування місцевих органів влади від держави, що здійснює окупацію; 2) порушенням ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є такі заходи і наслідки втручання в право на освіту, які істотно обмежують доступ учнів до закладів освіти, унеможливають навчання державною мовою або створюють непропорційні перешкоди для реалізації батьками свободи совісті, а також відсутність будь-якої легітимної мети.

Дістало подальшого розвитку твердження, що якщо ефективний контроль над територією держави відсутній, «вакууму зобов'язань» з забезпечення права кожного на освіту не виникає – держави-сторони конфлікту зобов'язані діяти добросовісно для забезпечення доступу кожного до освіти відповідно до принципів гуманності.

В результаті аналізу міжнародних актів з прав людини, правових позицій Міжнародного Суду ООН в рішенні у справі «Democratic Republic of the Congo v. Uganda», Європейського суду з прав людини у справах проти росії, Молдови, Туреччини виділено такі обов'язки держави, яка втратила фактичний контроль

над своєю територією, з забезпечення права кожного на освіту: створювати нормативно-правові механізми для забезпечення кожному доступу до освіти; застосовувати дипломатичні заходи для забезпечення всім, хто перебуває на окупованій території, права на освіту; здійснювати фінансування закладів освіти, які залишились на окупованих територіях, розробляти та запроваджувати альтернативні форми освіти; визнавати документи, видані здобувачам освіти на окупованих територіях закладами освіти; позитивні та негативні обов'язки держави, яка здійснює окупацію: не руйнувати освітню інфраструктуру, не перешкоджати роботі шкіл, не здійснювати політику, що перешкоджає доступу до освіти (заборона викладання рідною мовою, державною мовою країни, територія якої є окупованою, штучна зміна програм навчання, переміщення закладів освіти); забезпечити роботу закладів освіти, допускати суб'єктів, які надають гуманітарну допомогу закладам освіти, забезпечити відсутність дискримінаційних бар'єрів.

Воюючі сторони несуть такі зобов'язання у сфері освіти: утримуватися від руйнування закладів освіти, їх використання у військових цілях, утримуватися від дискримінації здобувачів освіти, забезпечити безпеку закладів освіти, сприяти створенню безпечних умов для навчання здобувачів, гарантувати доступ здобувачів до навчальних матеріалів, можливість навчання здобувачів за гуманітарними освітніми програмами, створювати альтернативні форми освіти, визнавати видані закладами освіти документи, підтримувати переміщених здобувачів освіти.

6. Розкрито сутність принципу належної дбайливості та охарактеризовано його роль у забезпеченні конституційного права кожного на освіту.

Принцип належної дбайливості спонукає державу виконати нижче зазначені обов'язки з забезпечення права на освіту таким чином, щоб кожному була забезпечена реальна можливість доступу до якісної безперервної освіти та безпечні умови її здобуття: забезпечення ефективності конституційно-правових гарантій права кожного на освіту незалежно від введення правового режиму воєнного стану; прийняття спеціальних нормативно-правових актів, що

регламентують порядок організації освітнього процесу під час війни; створення нормативно-правових та інституційних механізмів реалізації права на освіту кожного на тимчасово окупованих територіях; забезпечення визнання результатів всіх форм освіти (інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронаж, на робочому місці (на виробництві); дуальна) незалежно від місця перебування носія конституційного права на освіту; регламентація процедур визнання документів про освіту, отриманих на тимчасово окупованих територіях, а також отриманих на території росії здобувачами – громадянами України, які були туди вивезені примусово з території України; створення умов для безперервного навчання; впровадження механізмів освітнього патронажу для дітей з окупованих територій; формування логістичних коридорів для евакуації здобувачів освіти, їх подальше зарахування до закладів освіти на підконтрольній Україні території; забезпечення фінансування сфери освіти; надання пільг для здобуття освіти внутрішньо переміщеними особами, дітьми військовослужбовців, учасників бойових дій; забезпечення матеріально-технічної бази для дистанційного навчання; забезпечення безпеки здобувачів освіти під час евакуації або навчання у тимчасових центрах; заборона перешкоджати освіті кожного на окупованих територіях; забезпечення рівних можливостей в сфері освіти навіть у період воєнних дій; здійснення міжнародного співробітництва у сфері освіти з міжнародними міжурядовими організаціями та міжнародними громадськими організаціями; забезпечення доступу до достовірної інформації про освітні можливості для внутрішньо переміщених осіб; захист персональних даних здобувачів освіти, які беруть участь у дистанційному навчанні на окупованих територіях.

7. Встановлено, що лише наявність закону держави про правовий режим воєнного стану, підзаконних нормативно-правових актів про продовження строку дії воєнного стану в державі, про загальну мобілізацію, обмеження права на освіту локальними нормативно-правовими актами є такими, що не

відповідають вимозі «встановлено законом» при обмеженні права кожного на освіту.

Визначено системну проблему зміщення центру нормативно-правового регулювання в Україні з закону, як акту Парламенту держави на підзаконні акти. Установлено, що підзаконні акти Кабінету Міністрів України, МОН України, рішення військово-цивільних адміністрацій, якими обмежуються ті або інші можливості особи, що є структурними елементами суб'єктивного юридичного права людини на освіту, не завжди відповідають критеріям доступності та передбачуваності, ухвалюються у скорочені строки, містять надмірну дискрецію виконавчих органів державної влади, є тимчасовими, не забезпечують належного рівня правової визначеності, носять фрагментарний характер. Така тенденція суперечить принципу верховенства права, не відповідає правовим позиціям Європейського суду з прав людини щодо передбачуваності та чіткості норми права і є не сумісною з нормами ст. 2 Протоколу 1 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Практика тимчасових обмежень освітнього процесу (призупинення очного навчання, навчання лише он-лайн тощо) в Україні в умовах війни не забезпечує пропорційність заходів і належного обґрунтування легітимної мети, відсутність до 2025 р. механізму визнання результатів дистанційного навчання дітей або навчання дітей за кордоном створюють правову невизначеність та потенційно свідчать про невідповідність втручання в право особи на освіту принципу правомірного втручання, сумісного з гарантіями статті 2 Протоколу 1 до Конвенції, а саме критеріям передбачено законом, легітимна мета, пропорційність заходу визначеним цілям.

Пропорційність обмежень права на освіту оцінюється Європейським судом з прав людини через призму досягнення легітимної мети та забезпечення можливості реалізації права особи на освіту, без втручання у методи оцінювання знань, які залишаються у сфері національної компетенції. Європейський суд з прав людини не наділений компетенцією оцінювати зміст навчальних програм, доцільність застосованих тестів чи інших форм контролю.

8. Запропоновано таку модель конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни: неперервність освіти; спеціальні форми організації освітнього процесу для внутрішньо переміщених осіб, осіб з тимчасово окупованих росією територій України, осіб, які перебувають у районах бойових дій, осіб, які тимчасово перебувають за кордоном, осіб-громадян України, які були вивезені росією з окупованої частини території України; індивідуальна освітня траєкторія; персоналізація навчання; рання інклюзія; визнання результатів неформальної освіти; безпечне освітнє середовище; балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; інституційна автономія закладів освіти під контролем держави; визнання міжнародної акредитації та іноземних наукових ступенів; уніфікація стандартів забезпечення якості освіти; цифрова трансформація; реінтеграція здобувачів з тимчасово окупованих територій України; публічно-приватне партнерство та збереження конституційних гарантій безоплатності початкової та середньої освіти; гарантії доступу до освіти, в тому числі безоплатної другої вищої освіти, для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, осіб з особливими освітніми потребами; цифрова освіта; національно-патріотичне виховання; здійснення формальної освіти державною мовою, неформальної та інформальної освіти – державною мовою, мовами корінних народів, національних меншин; можливість закладів освіти надавати реабілітаційні послуги; інтеграції освіти з ринком праці та національною системою кваліфікацій; інтеграція волонтерської діяльності в освітній процес.

9. Виділено такі етапи еволюції конституційно-правового забезпечення права кожного на освіту в умовах війни та їх характерні риси: 1) 2014 - початок 2017 рр.: визначення основ забезпечення права кожного на освіту на тимчасово окупованих росією територіях України, запровадження нових форм навчання; 2) 2017 - 2019 рр.: кодифікація та систематизація законодавства України, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі реалізації конституційного права кожного на освіту, прав та обов'язків осіб, які беруть

участь в реалізації цього права; закріплення в законодавстві України інклюзивного навчання, національної рамки кваліфікацій, принципів автономії закладів освіти, академічної доброчесності; гармонізація з європейськими стандартами; розширення правових гарантій для учнів з особливими освітніми потребами; 3) 2019-2020 рр.: правове регулювання протидії булінгу, закріплення обов'язків органів управління освітою, керівників закладів освіти та педагогічних працівників з забезпечення безпечних умов навчання, посилення соціальних гарантій для педагогічних працівників та здобувачів освіти; 4) 2021-2023 рр.: закріплення нового структурного елементу суб'єктивного юридичного права кожного на освіту - права на безпечне освітнє середовище; закріплення принципу безперервності освіти; інституційне посилення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти, розвиток національної рамки кваліфікацій, удосконалення державного контролю за дотриманням стандартів якості освіти, впровадження інтегрованих інформаційних систем для управління освітою та моніторингу результатів навчання, започаткування балансування державної політики в сфері освіти з державною політикою у сферах національної безпеки і оборони, державною соціальною політикою; 5) 2023-2025 рр.: комплексне нормативно-правове забезпечення неперервності освіти та безпеки освітнього середовища в умовах повномасштабної війни (запровадження індивідуальних освітніх траєкторій, механізмів визнання результатів навчання здобувачів з тимчасово окупованих територій, розширення соціальних гарантій для ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, волонтерів, надання можливості закладам освіти надавати реабілітаційні послуги, адаптація професійної освіти, закріплення обов'язкової передумови організації очного навчання здобувачів - забезпечення закладів освіти захисними спорудами; закріплення процедур контролю та відповідальності за дотримання безпечних умов освітнього процесу).

10. Аргументовано, що законодавство України, яке регулює суспільні відносини, що виникають при забезпеченні права на освіту осіб з особливими освітніми потребами має декларативний характер і фрагментарно регулює

питання створення спеціальних класів, наслідком чого є свавільне обмеження права на освіту осіб з особливими освітніми потребами; відсутня належна мотивація кваліфікованих вчителів надавати освітні послуги особам з особливими освітніми потребами, асистентів вчителів та асистентів дитини з надання послуг таким дітям, відсутні адаптовані програми для дітей з особливими освітніми потребами, релевантні освітнім потребам таких дітей; фрагментарним є регулювання індивідуальних навчальних маршрутів; недостатнім є фінансове та організаційне забезпечення освітнього процесу для дітей з особливими освітніми потребами; відсутній системний контроль та моніторинг якості освітніх послуг, що надаються дітям з особливими освітніми потребами. Запропоновано модель нормативно-правового забезпечення права на освіту дітей з особливими освітніми потребами.

11. Охарактеризовано інституційний механізм забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. Виділено недоліки правового статусу МОН України, освітнього омбудсмана, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, місцевих державних адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, що спричиняють зниження ефективності інституційного забезпечення конституційного права кожного на освіту в умовах війни. Розроблено пропозиції щодо напрямів їх вдосконалення.

12. Розроблено пропозиції щодо внесення змін до Конституції України:

1) викласти ч. 3 ст. 53 Конституції України в такій редакції: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»;

2) ч. 5 ст. 53 Конституції України викласти в такій редакції: «Громадянам, які належать до корінних народів та національних меншин, відповідно до закону

гарантується право на вивчення рідної мови у державних, комунальних, приватних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Розроблено пропозиції щодо внесення таких змін до законодавства України:

1) ч. 1 ст. 5 Закону України «Про корінні народи України» викласти в такій редакції: «Корінні народи України мають право створювати свої заклади освіти або співпрацювати із закладами освіти усіх форм власності з метою забезпечення вивчення мови, історії, культури відповідного корінного народу та навчання державною мовою. Застосування мов корінних народів у сфері освіти визначають Закон України «Про освіту» та спеціальні закони у цій сфері»;

2) п. 6 ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» викласти в такій редакції: «б) освіту, зокрема державною мовою»; доповнити ч. 2 ст. 5 Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» п. 7 в такій редакції «7) вивчення мови національної меншини».

Обґрунтовані напрями вдосконалення Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту», Закону України «Про повну загальну середню освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», Закону України «Про фахову передвищу освіту», Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 червня 1996 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі про смертну кару від 29 грудня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>.
3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України „Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів“, положень частин першої, третьої статті 29 Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“, абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України «Про внесення змін до Закону України „Про Державний бюджет України на 2020 рік“» від 28 серпня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-20#Text>.
4. Boryslavska O. *Constitutality of Constitutional Reform: Some Issues of Conformity to the Ideas of Constitutionalism. The Role of Social Sciences in Ukraine and the World: Milestones and Outlook*. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2020. Pp. 1-16.
5. Vasylchenko O. Direct, indirect discrimination and subjects of constitutional legal liability in the conditions of armed conflicts. *Конституційно-правові академічні студії*. 2023. № 1. P. 31-38.
6. Deshko L., Vasylchenko O. Limitation of human and citizen rights and freedoms and the role of the Supreme Council of Justice in ensuring independent justice and everyone's right to protection of rights and freedoms by an independent court. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. 2023. Вип. 79. Ч. 2. P. 438-442.
7. Deshko L.M., Vasylchenko O.P., Lotiuk O.S. Crimean tatar national-territorial autonomy: regulatory and legal guarantees of the rights and freedoms for the

indigenous peoples of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2022. №3. P. 24–28.

8. Москалюк О. Співвідношення принципу рівності з іншими принципами права при встановленні фактів дискримінації. *Наше право*. 2023. №2. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2023-2/NP_2023_2_235.pdf.

9. Різник С. Конституційність нормативних актів: сутність, методологія оцінювання та система забезпечення в Україні: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 542 с.

10. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Деякі аспекти правового регулювання європеїзації української освіти: конституційний вимір. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 96-98.

11. Совгиря О. В. Конституційна скарга як спосіб захисту конституційних прав та свобод осіб у податкових правовідносинах. *Право України*. 2018. № 12. С. 148-162.

12. Слінько Т., Ткаченко Є. Гарантування конституційної національної ідентичності органами конституційного контролю. *Право України*. 2023. №7. С.70-84.

13. Федоренко В. Л. Поняття, генезис і система конституційних прав і свобод людини в Україні. Конституційні права і свободи людини та їх гарантування й захист в Україні: монографія. Київ: Ліра-К, 2020. С. 8-22.

14. Мельничук О. Ф. Право людини на освіту. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2013. 440 с.

15. Мельничук О. Ф., Мельничук М. О., Павліченко І. М. Правове регулювання та особливості застосування дистанційної роботи в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2022. № 70. С. 242–247.

16. Карапетян А.Р. Конституційне право на освіту: порівняльно-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 082 «Право». Державний

вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2025. 205 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0825U002328>.

17. Karapetyan A.R. Principles and norms of law in the constitutional and legal mechanism of ensuring the right to education of children - representatives of indigenous peoples of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. С. 132-137.

18. Karapetyan A.R. The right to education and positive discrimination: a constitutional and legal analysis. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2023. Випуск 79: частина 1. С. 144-150.

19. Продан В.І. Конституційно-правове регулювання права на освіту: вітчизняний досвід та зарубіжна практика : Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 082 «Право». Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет». 2023. 319 с. URL: <https://csu.gov.ua/library/konstytuciyno-pravove-regulyuvannya-prava-na-osvitu-vitchyznyanyu-dosvid-ta-zarubizhna>.

20. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики: монографія. Харків: Право, 2018. 680 с.

21. Слінько Т., Ткаченко Є. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. Юридичний вісник. 2022. URL: http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/5432/1/5_2022.pdf#page=42.

22. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. Вісник Національної академії правових наук України. 2022. Т. 29. № 3. С. 69–88

23. Мельничук О. Ф. Забезпечення права на освіту в умовах збройних конфліктів. Національне та міжнародне право: історія, сучасність, перспективи розвитку. Збірник матеріалів I-ї Міжнародної науково-практичної конференції до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 09-10 чер. 2022 р.). URL: <https://eprints.zu.edu.ua/39460/>

24. Vasylchenko O., Deshko L. Subsidiary mechanism for the protection of the right to education of children living in the temporarily occupied territory of Ukraine. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. Збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 27-29.

25. Vasylchenko O., Deshko L. The regime of military occupation: the case of Ukraine. Принцип поваги до людської гідності в умовах збройної агресії: матеріали. Міжнародної наукової конференції, присвяченої Міжнародному дню прав людини (11 грудня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 10-11.

26. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» від 16 грудня 2020 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207622>.

27. Оцінювання втрат та потреб української освіти на основі RDNA3. URL: <https://mon.gov.ua/news/otsinyuvannya-vtrat-ta-potreb-ukrainskoi-osviti-na-osnovi-rdna3>.

28. Щебетун І. Реалізація конституційного права на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2023. Випуск 80: частина 2. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/01/64-1.pdf>.

29. Продан В.І. Освіта в умовах війни та надзвичайних ситуацій: досвід країн та перспективи для України. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право». 2023. Випуск 78: частина 1. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/22-1.pdf>.

30. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.

31. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

32. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
33. Мельничук О. С. Методологічні парадигми та принципи сучасного права та держави. Розвиток сучасного права та держави в юридичній теорії та практиці : матеріали всеукр. круглого столу онлайн присвяч. 25-річчю Національного Університету «Одеська юридична академія» та 175-річчю Одеської школи права (м. Одеса, 25 листоп. 2022 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. С. 9-13.
34. Мельничук О. Ф. Право людини на освіту : від природного до інтегративного праворозуміння. Альманах права. Свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. Вип. 4. С. 217-220.
35. Мельничук О. Ф. Конституційно-правове забезпечення права на освіту в Україні в контексті європейського досвіду: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київ, 2015. 459 с.
36. Мельничук О.Ф. Реформа юридичної освіти в Україні в умовах євроінтеграції. Наукові перспективи. 2025. №1. С. 1392-1399.
37. Діхтярук А. Конституційно-правові засади реалізації права на вищу освіту в Україні: дис. ... к.ю.н. Інститут законодавства Верховної Ради України. 2021. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0421U100438>.
38. Бисага Ю.М. Дешко Л.М. Методологія дослідження конституційного права звертатися до міжнародних судових установ та міжнародних організацій. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юридичні науки». 2016. № 21. С. 14–16.
39. Дешко Л.М. Право кожного звертатися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи до органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, як самостійне суб'єктивне юридичне право. Публічне право. 2012. № 2. С. 155–161.

40. Ventskivska I.B., Deshko L.M., Lotiuk O.S., Vasylchenko O.P., Narytnyk T.T. Mandatory vaccination of medical personnel against COVID-19: european standards of its introduction. *Reproductive Endocrinology*. 2022. №65. P. 108–112.
41. Deshko L., Vasylchenko O. Reproductive rights of military personnel, the principle of justice, the right to information and compensation for moral damages. *Право ЮА*. 2024. №4. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2024-4/EP_2024_4_071.pdf.
42. Karapetyan A.R. Legitimate restriction of the right to education of children with disabilities. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. №1. P. 102-106.
43. Leheza Y., Sinkevych O., Kravtsova Z., Kudriavtseva O., Cherniak I. The Human Right to an Environment Safe for Life and Health: Legal Regulation, Contemporary Challenges and Comparative Perspectives. *SYARIAH : JURNAL HUKUM DAN PEMIKIRAN*. 2023. URL: <https://jurnal.uin-antasari.ac.id/index.php/syariah/article/view/12257/3793>.
44. Kudriavtseva O. Right to information: legal positions of the Constitutional Court of Ukraine. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 84: частина 1. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/311524/302712>.
45. Москалюк О. Теоретико-правові підстави розмежування категорій «зловживання правом» та «обхід закону». *Право.ua*. 2023. №1. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-1/Pravo_ua_2023_1_018.pdf
46. Мельничук О. Ф. Право людини на освіту : від природного до інтегративного праворозуміння/ Альманах права. Свобода, рівність і гідність особи в правовій теорії та юридичній практиці. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. Вип. 4. С. 217-220.
47. Погорілко В. Ф., Фрицький О. Ф. Основи конституційного ладу України : монографія. К.: Наукова думка, 2006. 352 с.
48. Тодика, Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монографія. Київ : Факт, 2001. 328 с.

49. Кресіна І. О. Права людини в Україні: проблеми теорії і практики : монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. 268 с.
50. Іванченко А. О. Реалізація права на освіту в умовах суспільних викликів. Вісник Національної академії правових наук України. 2023. № 2 (33). С. 112–125.
51. Дешко Л.М. Конституційне право на звернення до міжнародних судових установ та міжнародних організацій : монографія. Ужгород, 2016. 486 с.
52. Орзіх М. П. Конституційне право України : підручник. Одеса: Юридична література, 2002. 544 с.
53. Конституційне право України : підручник. 4-те видання /За ред. В. Погорілка. Київ : Наукова думка, 2003. 732 с.
54. Рабінович П. М. Права людини: проблеми теорії : монографія. Львів: Світ, 2002. 256 с.
55. Загальна Декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
56. Європейська соціальна хартія від 3 травня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
57. Біла-Кисельова А. Право на освіту у світлі практики Європейського суду з прав людини: нотатки для національного суду щодо захисту прав людини. Південноукраїнський правничий часопис. 2020. №.3. URL: <http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/3/3.pdf>
58. Біла-Кисельова А. О. Конституційно-правові засади реалізації права людини на освіту в умовах глобалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2017.
59. Якушина О. С. Конституційне право на освіту: теорія та практика реалізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2018. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/15383>.
60. Ольшевський І.П. Щодо можливості обмеження права на освіту в умовах воєнного стану. Матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди

Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. Збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 72-76. URL: https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2023/08/Collection_KNU_23-06-23.pdf

61. Конвенції з подолання дискримінації в освіті 14 грудня 1960 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text.

62. Протокол 2 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_854/ed20131002#Text.

63. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57509>.

64. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Campbell and Cosans v. United Kingdom». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57454>

65. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Leyla Şahin v. Turkey». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:\[%22001-61863%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22itemid%22:[%22001-61863%22]})

66. Пільги для навчання учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них. URL: <https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/pro-ministerstvo-2/informatsiya-dlya-osib-z-tot-ta-vpo/nauposhirenishi-zapitannya-vidpovidi/pilgi-dlya-navchannya-uchasnikiv-bojovikh-diy-ta-osib-pririvnyanikh-do-nikh>.

67. Інформаційна довідка щодо стану освіти для ветеранів в Україні. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33504.pdf>.

68. Держава не знає про людей, які отримали поранення внаслідок збройного конфлікту. URL: <https://www.ubdgo.online/?ggcid=17187>.

69. UKRAINE. Human Development Update In Focus: Disability and Inclusion. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099032824073057091/pdf/P181236-d6feb077-28cd-456c-a506-92390987152a.pdf>.

70. Ukraine Amputations May Be Reaching World War I Scale. URL: https://www.wsj.com/story/ukraine-amputations-may-be-reaching-world-war-i-scale-04f614bd?utm_source.

71. Allen N. A new generation of people who have lost limbs are training to work with others of similar experience. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/wounded-war-ukrainians-living-amputations-find-new-purpose-prosthetists-advocates?utm_source.
72. Siyak I. Can Ukraine meet the growing demand for prosthetics? URL: https://lifeinwar.com/en/publications/protezuвання?utm_source.
73. Богдан Т. Фінансування бюджетних дефіцитів у 2025 і 2026 роках - з дощу та під ринву. 2015. Дзеркало тижня. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/finansuvannja-bjudzhetnikh-defitsitiv-u-2025-i-2026-rokakh-z-doshchu-ta-pid-rinvu.html>
74. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «D.H. та інші проти Чеської Республіки». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-3484>.
75. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Oršuš і інші проти Хорватії» від 16 березня 2010 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97689>.
76. Про корінні народи України: Закон України від 1 липня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text>.
77. Совгиря О.В. Конституційні основи мовної політики в Україні. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Юридичні науки”. 2020. №3. С. 45–52.
78. Филипець Є. Мовні права національних меншин та корінних народів України у сфері освіти: особливості та домірність обмеження. Український часопис конституційного права. 2022. №3. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2022-3/pdfs/5-yevhen-fylypets-movni-prava-natsionalnykh-menshyn-korinnykh-narodiv-ukrainy-sferi-osvity-osoblyvosti.pdf>
79. Ярмоленко І. Мови корінних народів та національних меншин в Україні: правничо-політична база функціонування. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2018. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/yarnolenko_movy.pdf

здобутих шляхом формальної та/або неформальної освіти у суб'єктів освітньої діяльності, розміщених за кордоном» від 23 червня 2025 р. № 734. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/734-2025-%D0%BF#Text>

91. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Що стосується деяких аспектів законів про використання мов у освіті в Бельгії» від 23 липня 1968 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57525%22%5D%7D>

92. Васильченко О., Дешко Л. Право людини на охорону здоров'я та медичну допомогу на тимчасово окупованих територіях: звернення до Європейського суду з прав людини проти росії / Забезпечення прав людини в умовах воєнного стану в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2022 року): ел. збірник / Ред. кол.: О. Васильченко; О. Лотюк; П. Діхтієвський; В. Пашинський; А. Матат. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2022. С. 21-22.

93. Vasylichenko O., Deshko L. Regime of military occupation, human rights, elections and referendums: case of Ukraine. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. №1. 121-125.

94. Vasylichenko O., Deshko L. Insufficient compensation for moral damage by a national court and the status of a victim of a violation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Забезпечення прав дітей в умовах широкомасштабної збройної агресії: сучасні виклики та подолання наслідків в Україні: матеріали Науково-практичного круглого столу до Міжнародного дня захисту дітей (30 травня 2024 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024. С. 9-10.

95. Як навчаються українські учні в тимчасовій окупації та яких змін потребує освіта дітей на ТОТ. URL: <https://nus.org.ua/2024/09/03/yak-navchayutsya-ukrayinski-uchni-v-tymchasovij-okupatsiyi-ta-yakuh-zmin-potrebuye-navchannya-ditej-na-tot/>

96. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» від 19 жовтня 2012 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-128375>.

97. Olshevskiy I. Restrictions on the right of everyone to education during the period of the legal regime of martial law. *Право UA*. 2025. №2. С. 51-56.
98. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Plăcu and others v. Moldova and Russia». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_344#Text.
99. Мерник А. М. Обмеження прав людини в умовах особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти: Дис. ... докт. юрид. наук. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2023. URL: <https://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/diss/mernik/dis.pdf>.
100. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text
101. Додатковим протоколом до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 р. URL:
102. Vassilis P. Tzevelekos Reconstructing the Effective Control Criterion in Extraterritorial Reconstructing the Effective Control Criterion in Extraterritorial Human Rights Breaches: Direct Attribution of Wrongfulness, Due Human Rights Breaches: Direct Attribution of Wrongfulness, Due Diligence, and Concurrent Responsibility Diligence, and Concurrent Responsibility. URL: https://repository.law.umich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1073&context=mjil&utm_source
103. Olivier De Schutter, Asbjørn Eide, Ashfaq Khalfan, Marcos Orellana, Margot Salomon & Ian Seidermanf. Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the Area of Economic, Social and Cultural Rights. *Human Rights Quarterly*. 2012. №34. P. 1084–1169.
104. Protecting Education in Insecurity and Armed Conflict. URL: https://www.biicl.org/documents/36_protecting_education_summary.pdf?utm_source
105. Рішення Міжнародного Суду ООН у справі «Democratic Republic of the Congo v. Uganda». URL: <https://icj-cij.org/case/116>.

106. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>.

107. Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: Наказ МОН України № 563 від 15 травня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0563729-23>.

108. Забезпечення освіти учням з тимчасово окупованих територій: МОН України затвердило Типову освітню програму. URL: https://ppu.gov.ua/press-center/zabezpechennia-osvity-uchniam-z-tymchasovo-okupovanykh-terytoriy-mon-zatverdilo-typovu-osvitniu-prohramu/?utm_source.

109. Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

110. Забезпечення освіти учням з тимчасово окупованих територій: МОН затвердило Типову освітню програму. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/zabezpechennia-osvity-uchniam-z-tymchasovo-okupovanykh-terytoriy-mon-zatverdilo-typovu-osvitniu-prohramu/>

111. Про затвердження методичних рекомендацій щодо окремих питань здобуття освіти в закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: Наказ МОН України від 15 травня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0563729-23#Text>.

112. Про затвердження Положення про пробне зовнішнє незалежне оцінювання: Наказ МОН України від 11 грудня 2015 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0009-16#Text>

113. General Comment 13, adopted by the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, provides interpretation and clarification of Article 13 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. URL: https://www.right-to-education.org/node/155?utm_source.

114. Olshevskiy I. The duty of the state to ensure the right of everyone to education in temporarily occupied territories. *Європейські перспективи*. 2025. №2. С. 34-38.

115. Ольшевський І. П. Якість освіти під час війни: актуальні проблеми та шляхи вирішення. Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 217-221.

116. Olshevskiy I. The role of the decisions of the European Court of Human Rights in improving national mechanisms for ensuring the right to education in the member states of the Council of Europe. *Наше право*. 2025. №2. С. 229-233.

117. Бориславська О. Конституціоналізм в екстремальних умовах: відповіді загрозам територіальній цілісності та національній безпеці. *Український часопис конституційного права*. 2021. №3. URL: <https://www.constjournal.com/pub/3-2021/konstitucionalizm-v-ekstremalnikh-u/>

118. Бориславська О. Концепт конституційної ідентичності: між викликами війни та вимогами європейської інтеграції. *Український часопис конституційного права*. 2025. №3. URL: <https://www.constjournal.com/pub/3-2025/kontsept-konstytutsiinoi-identychnosti-mizh-vyklykamy-viiny-vymohamy-yevropeiskoi/>

119. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.

120. Лотюк О. С. Конституційні засади обмеження прав та свобод людини і громадянина у повоєнний період. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2023. № 2. С. 9-15.

121. Мерник А. Баланс інтересів особистості, суспільства та держави як керівний принцип обмеження прав людини. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 17. С. 40–45.

122. Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління. *Вісник Львівського*

університету. Серія юридична. 2015. №61. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/228>.

123. Москалюк О. Роль фактичних презумпцій в процесі тлумачення конституційного принципу рівності з метою встановлення фактів дискримінації. Наше право. 2022. №1. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2022-1/NP_2022_1_219.pdf.

124. Москалюк О. Чи дозволяє конституція України перебувати громадянину України в громадянстві інших держав? Європейські перспективи. 2023. №1. URL: https://ep.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/EP-2023-1/EP_2023_1_015.pdf

125. Бориславська О. Державна мова і конституційна ідентичність України: природа взаємозв'язків. Український часопис конституційного права. 2023. №3. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2023-3/pdfs/1-olena-boryslavska-derzhavna-mova-konstytutsiina-identychnist-ukrainy-pryroda-vzaiemozviazkiv.pdf>

126. Кудрявцева О. Принцип рівності у рішеннях Європейського суду з прав людини: проблемні питання. *Juris Europensis Scientia*. 2021. №1. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/1_2021/11.pdf

127. Москалюк О. Тлумачення принципу рівності в розрізі проблем дискримінації та позитивної дискримінації. Наше право. 2023. №4. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2023-4/NP_2023_4_230.pdf.

128. Тищенко Ю. Процес формування суспільної стійкості: ключові питання, напрями політики. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2023. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2025-01/tezi-gch-2-verstka_gotove_66.pdf

129. Angelo Jonas Imperiale, Frank Vanclay. Conceptualizing community resilience and the social dimensions of risk to overcome barriers to disaster risk reduction and sustainable development. 27 February 2021. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/sd.2182>.

140. Про затвердження Порядку проведення в 2023 році національного мультипредметного тесту: Наказ МОН України від 16 березня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0530-23>.

141. Про організацію та проведення у 2024 році національного мультипредметного тесту: Наказ МОН України від 22 лютого 2024 р. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/91491/

142. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>.

143. Про початок навчального року під час воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 841. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/841-2024-%D0%BF?utm_source.

144. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Oruz v. Turkey». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-92945%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-92945%22]})

145. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Cyprus v. Turkey». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-59454%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-59454%22]})

146. Дудаш Т. державна дбайливість має проявлятися не лише у фізичному захисті освітніх закладів, а й у створенні чітких, доступних і стабільних процедур навчання - незалежно від зміни військової ситуації

147. Tams Christian. «Cyprus v. Turkey – Deadlock in the Committee of Ministers, and a Proposal on How to Break It. URL: <https://strasbourgobservers.com/2025/11/27/cyprus-v-turkey-deadlock-in-the-committee-of-ministers-and-a-proposal-on-how-to-break-it/>

148. Резнікова О. Стратегічний аналіз безпекового середовища України. 8 вересня 2022 р. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/strategichnyu-analiz-bezpekovo-ho-seredovyshcha-ukrayiny>.

149. Рада визнала результати навчання українських дітей за кордоном. URL: <https://hromadske.ua/polityka/240444-rada-vyznala-rezultaty-navchannia-ukrayinskykh-ditey-za-kordonom>

150. Про повну загальну середню освіту: Закон України 16 січня 2020 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>

151. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Tarantino and others v. Italy». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-118477%22%7D>

152. Return of Ukrainian children: Eleventh emergency special session General Assembly UN. URL: https://docs.un.org/en/A/ES-11/L.16/Rev.1?_gl=1*1oyn26r*_ga*MTg2MzIxNS4xNzY0Nzk3OTc2*_ga_TK9BQL5X7Z*czE3NjQ3OTgwMDQkbzEkZzEkdDE3NjQ3OTgwNjMkajEkbDAkaDA.

153. Territorial integrity of Ukraine: Resolution adopted by the General Assembly, March 27, 2014. URL: <https://docs.un.org/ru/A/RES/68/262>.

154. Хартія основних прав Європейського Союзу. URL: <https://www.asser.nl/media/798224/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu-2.pdf>.

155. Болонська декларація. URL: http://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2018--2023/01/29/20180517_Bologna_Declaration_1999_English_952701.pdf

156. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню): Закон України від 18 грудня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#n23/>

157. Про внесення зміни до статті 80 Закону України «Про освіту» щодо забезпечення освітнього процесу належними умовами для праці та здобуття освіти: Закон України від 20 грудня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2661-19#Text>.

158. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.

159. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Lautsi v. Italy». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-104040%22%7D>

160. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Velyo Iliev v. Bulgaria». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144131>.

161. Про фахову передвищу освіту: Закон України від 6 червня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2745-19#Text>.

162. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30 березня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#n243>

163. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих питань завершення 2019/2020 навчального року: Закон України від 18 червня 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/725-20#n6>.

164. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовтня 1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#n147>.

165. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти: Закон України від 18 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392-20#n329>.

166. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 30 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1357-20#n503>

167. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 30 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1357-20#n503>.

168. Про внесення змін до деяких законів України щодо врегулювання окремих питань присудження наукових ступенів та ліцензування освітньої діяльності: Закон України від 30 березня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1369-20#n100>

169. Директива 2005/36/ЄС про визнання професійних кваліфікацій від 7 вересня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-05#Text.

170. Про внесення змін до деяких законів України щодо ефективного управління майном закладів вищої освіти державної і комунальної форми власності: Закон України від 17 червня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1557-20#Text>.

171. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text.

172. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів формування мережі ліцеїв для запровадження якісної профільної середньої освіти: Закон України від 15 липня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1658-20#n2>

173. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.

174. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти: Закону України від 2 листопада 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1838-20#Text>.

175. Європейські стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості вищої освіти. URL: https://www.britishcouncil.org.ua/sites/default/files/standards-and-guidelines_for_qa_in_the_ehea_2015.pdf.

176. Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо вдосконалення науково-методичного забезпечення освіти та якості навчальної літератури: Закон України від 14 грудня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1951-20#n2>.

177. Про внесення змін до деяких законів України щодо військової освіти та науки: Закон України від 17 грудня 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1986-20#n50>.

178. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих питань виконання військового обов'язку та ведення військового обліку: Закон України від 15 березня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2126-20#n2>.

179. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»: Закон України від 24 березня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text>.

180. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування національної системи кваліфікацій: Закон України від 1 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2179-20#Text>.

181. Про внесення змін до деяких законів України щодо державної статистичної діяльності: Закон України від 19 липня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2438-IX#Text>.

182. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти: Закон України від 27 липня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-IX#Text>.

183. Європейський план дій з цифрової освіти на 2021–2027 рр. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/digital-education-action-plan-2021-2027.html>

184. Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України: Закон України від 28 липня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-20#Text>.

185. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20>.

186. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення якості вищої освіти: Закон України від 2 травня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3062-20#n71>

187. Про внесення зміни до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про освіту» щодо врегулювання окремих питань освітньої діяльності в умовах воєнного стану»: Закон України від 10 червня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3143-20#n2>

188. Про внесення змін до деяких законів України щодо визнання результатів навчання осіб, які проживали на тимчасово окупованій території України: Закон України від 21 листопада 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3482-20#n13>

189. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування надання та використання відпусток, а також інших питань: Закон України від 22 листопада 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3494-20#n63>

190. Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах: Закон України від 8 грудня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#Text>.

191. Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів стосовно прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах: Закон України від 8 грудня 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3504-20#n10>

192. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку індивідуальних освітніх траєкторій та вдосконалення освітнього процесу: Закон України від 23 квітня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3642-IX#Text>.

193. Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення системи підготовки громадян України до військової служби: Закон України від 22 травня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3724-20#Text>.

194. Про застосування англійської мови в Україні: Закон України від 4 червня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3760-20#n139>.

195. Про дошкільну освіту: Закон України від 6 червня 2024 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3788-20#n727>.

196. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.

197. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання насильству та унеможливлення жорстокого поводження з дітьми: Закон України від 6 червня 2024 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-20#n93>

198. Про внесення змін до деяких законодавчих актів у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру: Закон України від 10 жовтня 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20#n2925>

199. Щодо додаткових заходів із забезпечення внутрішньо переміщених осіб житлом: Закон України від 20 листопада 2024 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4080-20#n35>

200. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки: Закон України від 4 грудня 2024 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#n92>

201. Про внесення змін до деяких законів України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності серед здобувачів освіти: Закон України від 8 січня 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4186-20#n24>

202. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>.

203. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підготовки, безперервного професійного розвитку та професійної діяльності за професіями у сфері охорони здоров'я: Закон України від 12 лютого 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4246-20#n73>

204. Про внесення змін до деяких законів України щодо надання закладами освіти реабілітаційних послуг (реабілітаційної допомоги): Закон

України від 25 лютого 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4250-20#n2>

205. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення національної системи кваліфікацій відповідно до актуальних потреб ринку праці: Закон України від 15 квітня 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4353-20#n34>

206. Про публічно-приватне партнерство: Закон України від 19 червня 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4510-20#n1221>

207. Про внесення змін до деяких законів України щодо питань освіти військовослужбовців віком від 18 до 25 років, які проходять військову службу за призовом або за контрактом під час мобілізації або в особливий період: Закон України від 31 липня 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4562-20#n19>

208. Про професійну освіту: Закон України від 21 серпня 2025 р. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4574-20#n1266>

209. Про початок навчального року під час воєнного стану в Україні: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 841. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/209-2023-%D0%BF#Text>.

210. Про затвердження Порядку та умов здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні: Наказ Міністерства освіти і науки України від 7 серпня 2024 р. № 1112. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/92779/

211. Про деякі питання організації здобуття освіти в умовах воєнного стану: Наказ Міністерства освіти і науки України від 28 березня 2022 р. № 274. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#Text>.

212. Марцеляк О.В. Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян: монографія / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк ; Академія правових наук України, Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків : Лібра, 1998. – 107 с.

213. Пушкіна О. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. Київ: Логос, 2006. 416 с.
214. Конституційне право на звернення до Європейського суду з прав людини та механізм реалізації права на виконання його рішень / Бисага Ю.М., Нечипорук Г.Ю., Дешко Л.М. та ін. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2020. 236 с.
215. Васильченко О.П. «Принцип рівності» та «позитивна дискримінація»: порівняльна характеристика в правовому контексті. Право.ua. 2023. №4. Ч.2. URL: https://pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/Pravo-ua-2023-4-2/Pravo_ua_2023_4_2.pdf?utm_source=chatgpt.com.
216. Deshko L. Qualification features of the circumstances introducing activity for protection of the paragraph" b" clause 3 article 35 of the convention for the protection of human rights and fundamental freedoms. ScienceRise: Juridical Science, 2019. С. 10-14. http://journals.uran.ua/sr_law/article/view/162457.
217. Мицик В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту. К.: «Фенікс», 2010. 722 с.
218. Орзіх, С. П. Права людини та громадянина в Україні: теорія і практика. Київ : Наукова думка, 2011. 384 с.
219. Олійник Я. С., Ярмол Л. В. Юридичний механізм забезпечення прав людини в Україні: поняття, елементи, стан і напрями вдосконалення. Вісник Ужгородського університету. Серія «Право». 2025. Випуск 90: частина 1. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/09/28.pdf>.
220. Дашковська О., Явор О., Кириченко Т., Любченко О., Науменко М. Ефективність міжнародних правозахисних механізмів захисту прав людини. Соціально-правові студії. 2025. Т. 8. № 2. URL: <https://sls-journal.com.ua/en/journals/tom-8-2-2025/yefektivnist-mizhnarodnikh-pravozakhisnikh-mekhanizmiv-zakhistu-prav-lyudini>
221. Сухораб Р. С. Механізми забезпечення прав осіб, що перебувають у місцях несвободи. Юридичний науковий журнал. 2024. №17. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/534>.

222. Hesse K. Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Heidelberg : Müller Verlag, 1999. 420 p.
223. Stern, K. Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Band I: Grundbegriffe und Grundlagen des Staatsrechts. München : C. H. Beck, 1984. 612 p.
224. Rivero, J. Les libertés publiques. Paris : Presses Universitaires de France, 1998. 432 p.
225. Troper, M. Le droit et la nécessité. Théorie de la décision juridique. Paris : PUF, 2011. 288 p.
226. Ross, A. On Law and Justice. Berkeley : University of California Press, 1959. 352 p.
227. Henkin, L. The Age of Rights. New York : Columbia University Press, 1990. 288 p.
228. Нова українська школа. URL: <https://nus.org.ua/>
229. Освітній омбудсмен України. URL: : <https://eo.gov.ua.>
230. Рада Європи. URL: : <https://coe.int.>
231. Gunhild Tomter Alstad. Conceptualisations of multilingualism in early childhood teacher education: Ideological and implementational spaces in policy texts. Journal of Early Childhood Education Research. 2024. Volume 13. Issue 1. P. 13–41
232. Добра практика багатомовної освіти й навчання мовами меншин. Рада Європи. 2020. URL:https://rm.coe.int/good-practices-of-multilingual-and-minority-language-education-ukr/1680a07a52?utm_source
233. Про вдосконалення системи початкової загальної військової підготовки: Законопроект № 11092. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zagalnoviyskovu-pidgotovku-u-shkolah-i-zakladah-profosviti-onovlyat-rada-priynyala-zakon-50420724.html>.
234. Початкова військова підготовка: як дітей навчатимуть захищати Україну. URL: <https://apostrophe.ua/articles/nachalnaya-voennaya-podgotovka-kak-detey-budut-uchit-zaschischat-ukrainu.html>
235. Верховна Рада прийняла закон про початкову загальної військової підготовку у школах та закладах профосвіти.

URL:<https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zagalnoviyskovu-pidgotovku-u-shkolah-i-zakladah-profsviti-onovlyat-rada-priynyala-zakon-50420724.html>

236. Тепер на рівних! Хлопці та дівчата разом вивчатимуть предмет Захист України. URL:<https://vikna.tv/dlia-tebe/novyny-ukrayiny/zakonoproekt-11092-hlopdzi-ta-divchata-razom-vchytymut-zahyst-ukrayiny/>

237. Верховна Рада прийняла за основу законопроект, що пропонує вдосконалити систему початкової загальновійськової підготовки. URL:<https://ua.interfax.com.ua/news/general/982436.html>

238. Прийнято Закон про початкову загальновійську підготовку у школах та закладах профосвіти. URL:<https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/zagalnoviyskovu-pidgotovku-u-shkolah-i-zakladah-profsviti-onovlyat-rada-priynyala-zakon-50420724.html>

239. Рада пропонує вдосконалити навчальний предмет Захист України: що він передбачає. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20240522-rada-proponuye-vdoskonalyty-navchalnyj-predmet-zahyst-ukrayiny-shho-vin-peredbachaye/?utm>

240. Навчальний предмет «Захист України»: як школи організують, а засновники забезпечують. URL: <https://sqe.gov.ua/navchalniy-predmet-zakhist-ukraini/>

241. Кух О. Кожен другий старшокласник ходить до репетитора: учні пояснили, чому це необхідно. URL: https://24tv.ua/education/skilki-starshoklasnikiv-koristuyetsya-poslugami-repetitora_n2648246.

242. Як змінився попит на послуги репетиторів у Львові за час війни. URL: <https://www.032.ua/news/3651122/ak-zminivsa-popit-na-poslugi-repetitoriv-u-lvovi-za-cas-vijni?utm>.

243. Попит на репетиторів у Хмельницькому цього року зріс майже на третину з 2022. URL: https://www.0382.ua/news/3659656/popit-na-repetitoriv-u-hmelnickomu-cogoric-zris-majze-na-tretinu-z-2022?utm_source

244. Школярі роблять вибір на користь іноземних вишів: у 2022 році третина випускників не складала НМТ. URL:<https://life.pravda.com.ua/society/u-2022-roci-tretina-vipusknikiv-ne-skladala-nmt-doslidzhennya-308952/>

245. Якість підготовки школярів та репетитори.
URL:<https://www.dsnews.ua/ukr/society/skilki-uchasnikiv-nmt-provalili-osnovni-testi-statistika-06072023-482923>

246. Скільки учасників не склали НМТ 2024 та що їм робити.
URL:<https://www.education.ua/news/2024/07/11/skilky-uchasnykiv-ne-sklaly-nmt-2024-ta-shcho-yim-robyty/>

247. Підсумки основної сесії НМТ-2025: статистика, явка, 200-бальники, результати складання. URL:<https://nus.org.ua/2025/07/08/pidsumky-osnovnoyi-sesiyi-nmt-2025-statystyka-yavka-200-balnyky-rezultaty-skladannya/>

248. Наслідки війни для освіти: школярів стало менше за 30 років.
URL:<https://pon.org.ua/novyny/12094-naslidky-viiny-dlia-osvity-shkoliariv-stalo-menshe-za-30-rokiv.html>.

249. Скільки потрібно витратити грошей, щоб підготувати дитину до НМТ? URL:<https://vseosvita.ua/c/news/post/108023>.

250. National Tutoring Programme funding.
URL:<https://www.gov.uk/government/collections/national-tutoring-programme-funding>.

251. UP! Tutoring support. URL:<https://european-social-fund-plus.ec.europa.eu/en/social-innovation-match/case-study/tutoring-support>

252. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лотюк О.С. Забезпечення здобуття особами з особливими освітніми потребами загальної середньої освіти в умовах війни: новели законодавства України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Том 1 № 91. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/343278/>

253. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024-2026 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text>.

254. Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 545. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/545-2017-%D0%BF#Text>.

255. МОН України. Статистичні дані. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/inklyuzivne-navchannya/statistichni-dani>

256. Асистент вчителя: середня зарплата в Україні. URL: <https://www.work.ua/salary-%D0%B0%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%2B%D0%B2%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8F>

257. Finnish National Agency for Education. Support to learning and pupil welfare system. URL: <https://www.oph.fi/en/education-and-qualifications/support-learning-and-pupil-welfare-system>

258. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Legislation and policy — Germany. URL: <https://www.european-agency.org/country-information/germany/legislation-and-policy>

259. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. Legislation and policy — France. URL: <https://www.european-agency.org/country-information/france/legislation-and-policy>

260. Котуха О.С., Подорожна Т.С. Право на освіту в практиці Європейського суду з прав людини: загальнотеоретичний аналіз. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. №10. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/178.pdf.

261. Посібник зі статті 2 Першого протоколу до Європейської конвенції з прав людини. Рада Європи. 29 лютого 2024 р. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_ukr.

262. Верховна Рада України. «Наказ в актуальному стані див. на сайті Міністерства освіти і науки України» <https://mon.gov.ua/>». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0274729-22#Text>

263. Shmyhal orders to arrange shelters in school basements or find alternative technical solutions. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/general/1003990.html>

264. Положення про освітнього омбудсмена: Постанова Кабінету Міністрів України від 6 червня 2018 р. № 491. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2018-%D0%BF#Text>

265. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

266. Рік діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/rik-diialnosti-upovnovazhenoho-verkhovnoi-rady-z-prav-liudyny?utm_source

267. Освіта під час воєнного стану – 30 запитань та відповідей. URL: https://eo.gov.ua/osvita-pid-chas-voyennoho-stanu-30-zapytan-ta-vidpovidey/2022/04/18/?utm_source

268. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>.

269. Про військово-цивільні адміністрації: Закон України від 3 лютого 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text>.

270. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21 травня 1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.

271. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Folgerø and others v. Norway». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72492>

272. Рішення Європейського суду з прав людини в справі «Ponomaryov v. Bulgaria». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-105295%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105295%22]})

273. Деякі питання оплати праці працівників підприємств, установ, закладів та організацій під час воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів від 25 серпня 2023 р. № 928. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2023-%D0%BF#Text>

274. Уряд збільшив доплати вчителям на прифронтових територіях до 4 000 грн URL: https://mon.gov.ua/news/uriad-zbilshyv-doplaty-vchyteliyam-na-pryfrontovykh-terytoriiakh-do-4-000-hrn?utm_source

275. Доплата вчителям - обов'язкова, а інші надбавки не мають зменшуватись. URL:https://mon.gov.ua/news/doplata-vchyteliam-oboviazkova-a-inshi-nadbavky-ne-maiut-zmenshuvatys?utm_source

276. Рішення Київського окружного адміністративного суду у справі № 320/39919/23 від 27 березня 2024 р. URL: https://youcontrol.com.ua/en/catalog/court-document/117978242/?utm_source=chatgpt.com.

277. Рішення Рівненського окружного адміністративного суду у справі №460/14108/24 від 20 січня 2025 р. URL: https://opendatabot.ua/court/124571104-2bbe336fa570873338f641738b11ce5c?utm_source=chatgpt.com.